

A TERRA EN GALICIA

PASADO, PRESENTE E FUTURO

PEGERTO SAAVEDRA FERNÁNDEZ
ROMÁN RODRÍGUEZ GONZÁLEZ
(DIRECCIÓN)

EDITA:

Universidade Internacional Menéndez Pelayo - Concello de Lalín

DIRECCIÓN:

Román Rodríguez González e Pegerto Saavedra Fernández

COORDINACIÓN E COMPILACIÓN DE MATERIAIS:

Inma Vilariño Vázquez

CONCEPTO EDITORIAL E DESEÑO:

Niko Alvarellos

Deseñado usando Indesign, Illustrator e Photoshop e os tipos

Agenda de Greg Thompson.

MAQUETACIÓN:

José Luis e Ana Loureiro e Niko Alvarellos

IMAXE DE CUBERTA:

Antonio Crespo Iglesias

IMPRESO EN GALICIA POR:

Alvarellos, S.L. Aprint®. www.aprint.es

Impreso sobre papel cyclus print 100 % reciclado de 115 gr. en interior.

Capa sobre cartolina cyclus print 100% reciclada de 350 gr.

EDICIÓN DIXITAL:

Abooksolutions, S.L. Abooks®. www.abook.es

© da edición, Universidade Internacional Menéndez Pelayo - Concello de Lalín

© dos textos, os autores

© das imaxes, os autores dos textos, AGADER e Antonio Presas.

Prohibida a reprodución total ou parcial sen permiso escrito do editor.

Esta publicación recolle as contribucións dos ponentes do Seminario do mesmo título organizado pola UIMP e o Concello de Lalín en outubro de 2013.

Primeira edición: novembro de 2014

D.L. PO 629-2014

I.S.B.N. 978-84-617-2735-3

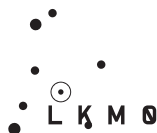
A TERRA EN GALICIA

PASADO, PRESENTE E FUTURO

PEGERTO SAAVEDRA FERNÁNDEZ
ROMÁN RODRÍGUEZ GONZÁLEZ
{DIRECCIÓN}

Concello de Lalín
Concellería de Cultura
www.lalin.org

Lalínmcero

Universidade
Internacional
Menéndez Pelayo

FUNDACION
JUANA DE VEGA

[Índice]

[A cuestión da terra en Galicia: un diálogo entre pasado e porvir]	8
Ramón Villares Paz	
[Modernizacións históricas do agro galego contemporáneo... ou de que atraso seguimos a falar]	18
Lorenzo Fernández Prieto	
[Un galego: a fala, a retranca, a morriña, a terra,... A estrutura da terra como feito diferencial de Galicia]	36
Javier Blanco Carballal	
[As terras e o seu aproveitamento: o reflexo dun cambio de mentalidade]	56
Xoán Carlos García Porral	
[A reestruturación da propiedade como ferramenta de ordenación produtiva]	72
Alejandro Sánchez de Dios	
[As políticas de mobilidade da terra en Galicia]	94
Antonio Crespo Iglesias	
[As transformacións recentes nun rural galego que mudou]	112
Rubén C. Lois González	
[A terra como recurso económico do sector primario: instrumentos de xestión] ...	138
José Manuel Andrade Calvo	
[Gestión del recurso tierra]	156
Miguel Ángel Pérez Dubois	
[As Cooperativas e a Mobilidade de Terras]	174
Higinio Mougán Bouzón	
[A pegada do minifundio na cultura cívica dos galegos]	192
Mar Blanco Casais	

[Unha historia de desencontros entre Estado e veciñanza. A conflitividade arredor dos montes en man común]	212
Ana Cabana Iglesia	
[Psicología del desasosiego rural y conflictos rurales psicológicamente abrasivos]	232
Luis Fernández Ríos	
[O campesiñado nos séculos XVI-XIX: sociabilidade e cultura]	252
Pegerto Saavedra Fernández	

[A cuestión da terra en Galicia: un diálogo entre pasado e porvir]

Ramón Villares Paz

Catedrático de Historia Contemporánea da Universidade de Santiago, da que foi Reitor. Actualmente é Presidente do Consello da Cultura Galega. Autor de dúcias de libros, unha das suas especialidades é a cuestión da propiedade da terra en Galicia, da que se ten ocupado en libros como *La propiedad de la tierra en Galicia, 1500-1936* (Siglo XXI, Madrid, 1982), *Donos de seu. Estudos de historia agraria de Galicia* (Sotelo Blanco, 1988) ou *Desamortización e réxime de propiedade* (A Nosa Terra, 1994).

Agradezo a oportunidade de participar neste curso da UIMP, por varios motivos. Alén da miña proximidade afectiva á institución que nos acolle, quero manifestar o meu contento por estar na capital das terras do Deza, nesta vila que tantas veces crucei para ir ao meu “paraíso historiográfico” que son as terras de Chantada e do alto Miño. E tamén polo tema deste encontro, que é a agricultura galega. Como estudoso do mundo rural galego gastei moitos anos da miña vida no estudo da configuración histórica da Galicia campesiña e parcelaria, de pequenas labranzas e de pequena propiedade, que foi a súa marca nos tempos contemporáneos. Pero tamén é obriga de historiador axudar a enxergar o futuro coa experiencia das mudanzas previas. Todo porvir está relacionado co pasado, pero ningún futuro está determinado inexorablemente. O diálogo entre pasado e porvir sempre é posible e, de modo moi esquemático, é do que lles vou falar no día de hoxe.

O punto de partida

A Galicia actual, con lindeiros apenas mudados desde o século XII, está constituída por un territorio relativamente pequeno, de arredor de trinta mil quilómetros cadrados, pero que estivo densamente poboado, alomenos ata os tempos contemporáneos, con densidades que aínda no século XVIII duplicaban as do Principado de Cataluña. Pero esta presión demográfica sobre a terra non sería un problema de especial preocupación –mesmo, en perspectiva fisiocrática, sería unha grande vantaxe–, se non mediase unha limitación moi notable: a escasa proporción de espazo cultivado que caracteriza a constitución agrícola de Galicia. En termos xerais, pódese decir que non máis dunha cuarta parte do territorio formou parte dese espazo cultivado, constituíndo o resto un enorme espazo “inculto” ou montes de moi diversa titularidade e aproveitamento (voces ou veciñais) que, aínda sendo esenciais para o funcionamento das terras cultivadas, como demostrou por todos o *galaicista* Abel Bouhier, só podían ser aproveitados de modo moi extensivo.

O resultado de todo isto é que, desde os tempos medievais, as aldeas galegas estiveron sometidas a unha forte presión pola titularidade e transmisión dun ben esencial para a reprodución das familias labregas, como era a terra. Esta presión estivo mediada por moitos e ben diversos actores, desde os poderosos mosteiros que colonizaron o territorio ata os fidalgos de pazo e, desde logo, os milleiros de labregos que como foreiros ou rendeiros a longo prazo desenvolveron estratexias moi elaboradas para regular o acceso á terra e para controlar a súa transmisión polos diversos sistemas de herdanza.

Un dos problemas centrais da historia de Galicia é, pois, a regulación dos usos do solo e a ordenación do territorio. Nos tempos vellos da agricultura tradicional, esta ordenación era feita de modo consuetudinario ou “orgánico”, como así era tamén a propia relación das persoas co contorno físico. A estabilidade na titularidade xurdídica da terra, en forma de foros, cadraba ben coa adaptación que os traballos agrícolas mantiñan coas sazoñas do ano: colleitas de froitos, traballos comunais, festas comunitarias e pagos de rendas andaban de parcería. Nos tempos que vivimos, nos que o territorio e a explotación da terra son o resultado de complexas políticas públicas e de decisións individuais ou cooperativas, o concurso da *expertise* e da ciencia é cada vez máis imprescindible. Por iso é preciso revisar de forma urxente o noso punto de vista sobre a terra e sobre as formas de titularidade xurídica da mesma, para adecuar a agricultura galega ás necesidades actuais, que seguen a ser as propostas pola “revolución verde” posterior á segunda guerra mundial –masiva aplicación dos adiantos científicos ao proceso produtivo agrario e forestal– pero coa necesidade de abandonar algúns preceptos excesivamente productivistas que cuñaron os inspiradores daquela enorme transacción das estruturas agrarias europeas.

Dicián os vellos galeguistas formados na “escola” do Seminario de Estudos Galegos que o primeiro paso para transformar a realidade galega era afrontar a súa análise e o seu estudo. Eles trataron de facelo mediante “xeiras” e “estudos de caso” que fican até hoxe como un referente intelectual, tal é o caso de Terra de Melide ou da Terra da Deza, onde nos encontramos. Eles traballaron guiados non só por razóns eruditas ou de narcisismo intelectual, senón tamén como antídoto fronte ás estereotipadas visións que, moitas veces desde perspectiva tan soberbia como allea, se deron de Galicia e da súa agricultura, con frecuencia desprezada por minifundista e pouco “capitalista”. Non é cousa de entrar nestes pormenores, pero si de recoñecer que desde hai un século dispomos de institucións e de figuras que, con criterio técnico depurado, foron construíndo unha imaxe diferente da Galicia agraria. Pensemos en centros como a Granxa agrícola experimental (Monelos e Mabegondo), na Misión Biolóxica de Galicia (Pontevedra) ou no labor de veterinarios como Juan Rof Codina ou de “arbitristas” como Valeriano Villanueva. Con moitos anos de atraso, a universidade galega tamén acabou por incorporar os estudos de carácter agrario, asentados de forma case exclusiva no campus de Lugo. Veterinarios e enxeñeiros agrónomos e de montes forman, desde os anos oitenta, unha nova xeración intelectual da que ben poderían orgullarse os técnicos e intelectuais de

antes da Guerra Civil. Os cultivadores das diversas ciencias sociais, desde a economía e a antropoloxía até a historia, tamén se sumaron con entusiasmo a esta laboría interpretativa da sociedade rural galega contemporánea.

Terra como referente

Dentro desta liña interpretativa, penso que son chegados os tempos de que repensemos algúns conceptos que nortearon o proceso de construción da nosa propia imaxe da agricultura galega e, nomeadamente, a idea da Terra na cultura galega do século vinte. Nalgures dixo Ramón Otero Pedrayo que el sentía de forma íntima o comportamento da natureza en toda a súa variedade: as augas e o vento, os ciclos da vida das árbores e, por suposto, tamén os animais en estado libre (tamén chamado “salvaxe”), por non falar das sazóns en que, con cadencia anual, se expresa de forma harmónica esa mesma natureza. Para el e para moitos dos seus colegas da xeración Nós, a natureza en canto paisaxe humanizada era un elemento esencial da identidade galega. Tamén, ao seu modo, tiveron ese sentir os rexionalistas de Cataluña na súa descuberta da paisaxe dos Pirineos e, desde logo, os intelectuais da Institución Libre de Enseñanza, que fixeron do Guadarrama e da paisaxe castelá unha “natureza patria”, un fundamento esencialista da súa identidade nacional.

Con estas evocacións históricas quero subliñar que a natureza é moito máis do que un dato. Contén, nas súas formas, os vestixios da acción humana sobre o territorio e, por tanto, é unha realidade necesitada de estudo non só desde o punto de vista físico, senón tamén cunha perspectiva social e cultural.

O estudo da Terra foi durante moitos anos un eixe central da xeografía. Nos tempos en que o determinismo xeográfico era unha das ideas-forza do pensamento social dunha Europa que estaba a gobernar o mundo, a apelación á Terra fíxose moi común entre *policy-makers*, comunicadores e, mesmo, no campo académico. Entre nós, sen ter sido especialmente deterministas, a cabeceira xornalística *A Nosa Terra* foi cuñada polas Irmandades da Fala desde a súa aparición en 1916 —aínda que o título fose herdanza da experiencia previa da *Solidaridad Gallega* de 1907— e a expresión “iTerra a nosa!” acabou por ser un dos slogans políticos máis frecuentes da Galicia de anteguerra, mesmo como saúdo privativo entre os “irmáns” do galeguismo, que así o empregaban nos seus manifestos e artigos de xornal, pero tamén na literatura epistolar de tono político.

A Terra como referente identitario, a Terra como marca política, a Terra como cruxol que gardaba as esencias da patria. Esta apelación ideolóxica e política foi mudando na segunda metade do século XX e, desde logo, foi perdendo aínda máis vixencia na centuria en que andamos. Os referentes ideolóxicos pasaron a ser doutro estilo, ben de carácter cultural, como a lingua, ou ben un concepto de natureza económico-político, como o atraso.

Hoxe en día, pronunciar a palabra Terra carece daquel poder denotativo de natureza política e ideolóxica que tivo no pasado. Non desapareceu de todo como referente etnocultural, senón que se foi convertendo nun tema de estudo e de análise técnica das dimensións organizativas e da potencialidade material que encerran a explotación, usos e aproveitamentos do territorio. Aínda sen estar privada dos seus vellos ecos, a Terra é hoxe case un sinónimo de patrimonio natural e de factor de produción, máis que unha marca política e, mesmo, cultural. De ser un campo privilexiado de estudo para os xeógrafos culturais e historicistas, hoxe é asunto máis atendido por biólogos e científicos experimentais, polos enxeñeiros e os sociólogos e, naturalmente, polos expertos en economía agraria..., sen deixar de estar presente unha ollada histórica, isto é, unha reivindicación do Tempo para mellor entender o Espazo.

Esta apelación á dimensión histórica permite analizar con menor dramatismo o papel que hoxe desempeña a Terra e unha das súas consecuencias –a pequena propiedade campesiña– na Galicia actual. Como é ben sabido, tivo lugar desde finais do século XIX un proceso de propietarización masiva que fixo de Galicia unha sociedade propiamente campesiña, despois de ser superficialmente fidalga ou fondamente monástica. Pero este resultado non foi irrelevante nin neutro, porque esta organización dos espazos agrarios e da súa titularidade xurídica está a marcar as roitas do presente e do inmediato futuro. Esta é a posición que cómpre debater ao principio deste terceiro milenio. Creo que resulta necesario repensar a funcionalidade actual e futura da propiedade da terra, tal como ficou fixada pola campesinización do século pasado, na medida en que algúns dos seus resultados actúan hoxe máis como “estorbos” que acicates para un mellor e máis sostible aproveitamento do espazo.

Ser donos de seu

O primeiro paso é revisar o vello concepto de propiedade e historizar as súas mudanzas. A titularidade da terra pasou por moitas fases ao longo da historia, non sendo até os tempos modernos cando se asentou a idea do “individualismo posesivo”, que levou a unha definición da propiedade como a capacidade para uso e gozo de modo excluínte de calquera ben físico, neste caso a propia terra. A idea de propiedade consagrada nos códigos civís acabou por ser omnímoda e, para o caso que nos ocupa, tivo algo de valor antropolóxico, na medida en que supoñía a expresión da forza e da posición do individuo dentro da comunidade. Isto convertía a propiedade nunha prolongación da identidade persoal do individuo, o que lle concedía unha evidente carga afectiva.

Hai un cuarto de século, coordinei un libro cuxo título reflectía de forma acaída unha conduta moi firme da sociedade galega, que definía como a obsesión secular do home común galego: ser *dono de seu*, como aspiración non tanto á autonomía kantiana como a de posuir un trozo de terra. O que se trataba de explicar era que a ansia por ser titular privado da Terra foi un dos

obxectivos máis tenazmente perseguidos pola sociedade galega desde os tempos modernos até a actualidade. A lexitimación ideolóxica e os contidos xurídicos da propiedade mudaron co paso do tempo, pero esta obsesión pola posesión da terra foi e case segue a ser unha marca identitaria de Galicia, unha pauta da súa conduta histórica. Que esta posesión da terra acabase por ser “campesiña” e “parcelaria” é proceso hoxe ben coñecido, pero non sempre asumido como un resultado moito máis racional e coherente cunha tradición histórica do que pensan moitos analistas e científicos sociais, presos nos seus clixés interpretativos de moitos desprezos respecto dos campesiños e da pequena explotación. No fondo, a previsión do marxismo clásico, desde Marx a Kautsky, que entendía a evolución da “cuestión agraria” como unha aplicación literal do acontecido na industria capitalista, aínda non foi superada de todo.

Pero o caso de Galicia, e tampouco é unha excepción no contexto europeo, amosa que hai vías moi diferentes de se achegar a unha estrutura produtiva capitalista, na que o protagonismo sexa da pequena explotación e do propietario parcelario no canto de ter sido a través da grande industria e do que os arbiñistas do século XIX chamaban a “aglomeración de la propiedad”, isto é, o cultivo en grande escala. Lograr que se consolidase a pequena labranza foi o gran triunfo do campesiñado galego nos tempos contemporáneos, que logrou reter a titularidade xurídica das terras aforadas e, sobre todo, individualizar con criterios de vello “complexo agrario”, que diríamos con Abel Bouhier, inmensas extensións de bens comunais ou montes veciñais e de varas. O caso galego, se algo demostra, é que a obsesión polo tamaño da finca como paradigma interpretativo do carácter dunha agricultura tiña moito de ilusión óptica. E así foi como a realidade ía desmentindo de forma sistemática as análises de gabinete ou claramente idealistas que, con raras excepcións (Hernández Robredo, V. Villanueva, L. Peña Novo, Cruz Gallástegui...), cuñaron un carimbo para a agricultura galega de sector “precapitalista” e “atrasado”. E así seguimos ata tempos recentes, repetindo como ladaiñas tiradas de Castela, que as únicas chimeneas que se ven no campo galego son as das lareiras que están a facer o caldo....

O resultado histórico foi xustamente o contrario. Foi que, pola vía do campesiñado parcelario, a agricultura galega acometeu unha das reformas máis profundas que se podían imaxinar, cunha abrupta desagrarización que durou entre nós a metade de tempo do que durara en moitos países europeos, como mostrou a investigación de Edelmiro López Iglesias. As mudanzas foron consubstanciais co proio *ethos* da sociedade rural galega, na que calquera paisano pode dar conta de como mudou durante a súa vida a paisaxe agraria do seu contorno. Por veces parece que son máis conservadores os ollos do analista que os da figura analizada, que é quen de advertir por vía experimental que as mudanzas son adaptativas e que non sempre se poden explicar con criterios de gabinete.

A propiedade como un “estorbo”

Porén, non hai ben que cen anos dure. O que foi un trunfo do campesiñado galego como vía de acceso á modernidade e, mesmo, á incorporación ao proceso produtivo do capitalismo agrario, parece amosar desde hai uns anos evidentes síntomas de cansazo, se non de fraqueza. O que resultou ser unha solución para un “complexo agrario” de elevada ocupación e aproveitamento do territorio, no que había varios centos de miles de pequenas e medianas explotacións agrarias de progresiva especialización gandeira e leiteira, talvez sexa agora menos funcional para un panorama en que uns poucos milleiros de explotacións agrarias poderán ser suficientes para producir de forma masiva produtos gandeiros e, en menor medida, de carácter forestal. Por vía consuetudinaria e de experiencia de bos labregos, a agricultura galega foi quen de lograr un aproveitamento integral de todos os seus recursos humanos e técnicos.

O nervo que artellaba toda aquela arquitectura das labranzas galegas era a propiedade parcelaria e un coñecemento de precisión do espazo rural, foise “culto” ou “inculto”. Pero aquela pericia non puido ser traspasada á estrutura productiva actual, o que aconsella repensar o papel da propiedade parcelaria na Galicia agraria do século XXI, cando seguen en pé millóns de titulares de fincas rústicas que contrastan coa escaseza de titulares de explotacións agrarias e mesmo forestais. Na miña opinión, penso que é urxente afrontar unha reflexión política e institucional sobre o “impasse” a que chegou a agricultura galega actual e unha peza esencial nesa análise debe ser a dimensión social e comunitaria da titularidade patrimonial da terra, alén da súa condición de propiedade propia do “individualismo posesivo”.

Por un camiño inverso ao que percorreron as agriculturas ibéricas cara os finais do século XVIII, aparecen de novo certos problemas que, para dicilo á moda ilustrada dun G.M. de Jovellanos ou, entre nós, dun Manuel Colmeiro, se poderían cualificar como un lastre ou *estorbo* para un mellor e máis sostible aproveitamento do espazo rural galego. Para os ilustrados eran “estorbos” os morgados e as diversas formas de amortización da terra, pero tamén corporacións como a Mesta ou o intervencionismo no comercio de produtos agrarios dos Pósitos. O seu programa, acumado por veces de “lei agraria”, foi desenvolto de forma sistemática a partir das reformas institucionais pensadas nas Cortes de Cádiz e aplicadas durante moitos anos. A súa obsesión era, como sentenza Jovellanos no seu famoso *Informe* de 1795, “remover los estorbos” que “retardan el progreso” da agricultura mediante leis que protexesen os intereses individuais, isto é, que cadrasen co principio de que “el interés individual es el primer instrumento de la prosperidad de la agricultura”.

Pasaron máis de dous séculos e, talvez, falar de estorbo ou pexa na actualidade careza do valor político e institucional que tiña daquela. Non está en causa nen o concepto de propiedade nen mesmo o de liberdade, que tan traballosamente foron anoando os nosos devanceiros liberais. Pero dalgún modo, quizais provocador, hai que chamar a atención sobre a realidade actual e futura, na que é preciso abrir un amplo debate sobre políticas públicas que afronten os “nós gordianos” que caracterizan a ordenación do territorio e a súa explotación na Galicia do século XXI.

E o primeiro nó gordiano é xustamente o que mellor caracterizou a evolución da agricultura galega contemporánea, que foi a súa condición de pequena labranza e pequena propiedade. Este resultado foi o punto final dun longo proceso histórico que gardaba a coherencia interna propia dunha civilización rural secularmente construída. Pero as mudanzas producidas desde os anos sesenta do século pasado foron transformando e deturpando aquela organización cara a unha situación de desvertebración do territorio e de bloqueos na súa xestión. Non é precisa unha pescuda moi circunstanciada para se decatar dos atrancos que supón para un aproveitamento dos antigos montes comunais a súa titularidade xurídica de individualización minifundiaria que, en certo modo, contradí os propios usos tradicionais daqueles, que eran

cooperativos. E tampouco é difícil non reparar nas dificultades que supón esta fragmentación parcelaria do territorio para unha xestión máis racional e integrada del, tanto nos seus usos como nos seus aproveitamentos. Non sería nada desatinado definir a situación actual dos usos do territorio galego como un auténtico “puzzle” ou rompecabezas, no que o abandono e o desleixo da terras antes cultivadas tropeza con usos máis intensivos e novos.

Para resolver esta contradición sería precisas unhas novas políticas públicas, capaces de organizar sobre outras bases os usos (gandeiros, forestais, urbanísticos, cinexéticos, etc.) do territorio galego porque, de non facerlo deste modo, acabará por ser o mercado que asuma definitivamente a función de asignar recursos e regular este relativo caos. É claro que para lograr unha regulación ordenada do territorio sería imprescindible un grande acordo social e político. Son obxectivos que, seren conseguidos, deben ter unha resposta social e política, pero que tamén precisan un parecer técnico. E estou certo de que no seo dos numerosos grupos de investigación cos que hoxe contamos en Galicia no campo das ciencias agrónomas pero tamén das sociais, teñen o imperativo científico e, desde logo, ético e político de procuraren un futuro para o agro galego que, sen ficaren preso da tradición, sexa compatible coas necesidades da sociedade actual. Necesidades que poderían ser satisfeitas con propostas algo audaces, que supuxesen unha superación de vellas estratexias do campesiñado, nas que a resistencia máis ou menos pasiva e a individualización acordada entre pequenos parceiros foi unha solución inesperada para un gran reto histórico.

O territorio galego foi o teatro onde se representou un drama histórico que acabou por ter como principal protagonista o campesiñado. Pero esta figura histórica está hoxe en transo de desaparición e cumpriría poñerse a facer un “retrato-robot” de quen será o seu substituto histórico, tanto en termos socioeconómicos como propiamente culturais. Se non hai campesiños, senón agricultores ou “produtores”, para que seguir mantendo a vella concepción da Terra como un referente identitario individual, excluindo toda posibilidade de entender o espazo como un espazo de proxección comunal ou cooperativa.

Daquela, para que a Terra siga sendo nosa —mesmo no sentido agónico que lle daban os nosos devanceiros—, tal vez debe deixar de estar atada a tantos milleiros de vontades individuais que, en certo modo, impiden pensar ese espazo natural tamén en termos de cidadanía e de benestar colectivo e non unicamente como un trunfo identitario de labregos fachendosos. O que habería que evitar é aquilo que os campesiños evitaron no pasado: a concentración da terra en poucas mans que hoxe en día, no canto de seren grandes propietarios, tomarían a forma de grandes empresas máis vinculadas ao “software” da produción agraria que ao “hardware” que supón a propiedade da terra. Procesos complexos que precisan de debates e de políticas públicas, de grandes consensos e dun respecto pola propia historia, que é a mellor maneira de a mudar, garantindo xustamente que a Terra non deixe de ser nosa, pero que o sexa doutra maneira...

[Modernizacións históricas do agro galego contemporáneo... ou de que atraso seguimos a falar]

► **Lourenzo Fernández Prieto**

Catedrático de Historia Contemporánea da USC e Director do Departamento. Coordinador do Grupo HISTAGRA (<http://histagra.usc.es>) e da equipa www.nomesevoces.net. Directivo da Sociedade Española de Historia Agraria. Profesor convidado no Institute of Historical Research (University of London); University College Cork e Graduate Center (CUNY). Director de 10 proxectos de investigación competitivos e 11 teses de doutoramento, publicou máis de 80 libros e traballos sobre historia da innovación tecnolóxica e das sociedades rurais europeas do século XX. En xuño publicará *Agriculture in the age of Fascism*, Brepols, con J. Pan-Montojo & M. Cabo.

Este texto quere contribuír a dar a coñecer o que debera ser coñecido, discutir o que merece ser discutido e dialogar sobre o que sabemos ou cremos saber. Trata das modernizacións históricas do agro galego, sobre datos, datas e ideas que as máis das veces son contraditorias co idea que o agro galego e máis o país teñen de si mesmos e da súa historia. Contraditorias pois coa memoria construída e vixente. Pode discutirse e débese discutir a idea de modernización para o pasado precisamente porque é un concepto histórico, concibido dende as ciencias sociais despois da IIª guerra mundial e aplicado a aquelas sociedade e economías requiridas dun desenvolvemento á altura dos países máis avanzados. Os países en “vías de desenvolvemento” segundo definición dos organismos internacionais. Tal é o caso da España do franquismo dende a década de 1960. Por extensión se aplica retroactivamente o concepto de modernización pola historiografía para estudar e definir procesos históricos pasados de desenvolvemento. As fases do que no século XIX se chamaba progreso pasan a alcumarse despois de 1945 como de modernización. Quero isto dicir, ademais, que pouca modernización podía indagarse no pasado de estados como España –ou formacións sociais como Galicia, por empregar a xerga da época– que estaban estancadas e diverxendo dos países centrais ao inicio da segunda metade do século XX. Formulacións como a do atraso económico (Beiras, 1972) ou o fracaso da revolución industrial en España (Nadal, 1975) son máis acaídas naquela altura. Agochábase ou deformábase así o pasado polas sombras dun presente pouco moderno.

Asumamos pois a idea de modernizacións históricas proposta polos organizadores para esta presentación, evitando os riscos do anacronismo e dando por boa a idea de modernización como referencia xeral aos procesos de desenvolvemento acelerado contemporáneo. Aqueles que mesmo teñen sido denominados rotunda e singularmente revolución: agraria, industrial, política... O que aquí expomos son en calquera caso procesos de mudanza exitosos no pasado agrario galego que non poucas veces teñen sido deformados na memoria para convertérense en pexas e outras en problemas simplemente pola súa perduración e longa vixencia. Pero o éxito do pasado non pode ser problema hoxe. Cada cousa ten o seu tempo.

Para poder desenvolver o título deste traballo temos que dar conta dos resultados da pescuda historiográfica dos últimos corenta anos, pero tamén temos que cuestionar algúns falsos mitos: o atraso de Galicia, a agricultura galega como fonte dese atraso... a idea de que os labregos non saben o seu oficio, sempre estiveron por detrás das agriculturas máis avanzadas ou foron remisos (toda a sociedade en realidade) aos cambios, ao progreso do XIX ou á modernización do XX. E, por último, debemos mesmo reparar no cambio do rural vivido por nós, na nosa conciencia e na nosa memoria.

1. A necesaria crítica do atraso neste presente.

Témola feito noutros ámbitos e por iso aquí compre resaltar unicamente que o aprecio do agro resulta imprescindible para construír o futuro despois de 6 décadas de desprezo que

teñen como pórtico a fame negra da posguerra e a gran deserción do arado posterior: o éxodo principiado nos anos cincuenta e acelerado dende os sesenta ¹. A crítica necesaria a un relato do atraso que en última instancia é sempre agrario e rural; que foi construído coherentemente na lóxica da modernización da década de 1960 pero que dificulta a comprensión da historia e do propio agro. De feito a historiografía agraria dos últimos 30 anos nega o atraso para os séculos XVIII a mediados do XX pero a idea do atraso segue incorporada con forza no relato social, non obstante atender, observar e referirse ao período 1940-1970, un presente que xa hai moito que pasou, e acabar por agochar xaora as mudanzas do presente e máis do pasado anterior a 1936.

De seguirmos botando man do atraso para entender o agro seguiremos sen atender ou sen entender procesos históricos de grande interese en Galicia, evocadores doutro pasado e dunha memoria tolleita. Poderíamos enumerar algúns tal como os construíu a historiografía:

- A “revolución” agraria do s. XVIII.
- A perfección intensificadora acadada pola agricultura orgánica na fin do século XIX
- A agricultura orgánica intensiva, innovadora e con incorporación da ciencia na segunda fase da industrialización 1890-1940.
- Tamén quedan desfigurados e mal integrado outros procesos que son ben coñecidos :
 - A Propietarización dos donos de seu que nos converteu en propietarios de fincas rústicas ao 60 % dos galegos e galegas de hoxe.
 - O Agrarismo como movemento cívico, político e cultural, articulador dunha sociedade civil no mundo rural galego entre 1890 e 1936.
 - A pegada da emigración na terra, en forma de retornos económicos, tecnolóxicos, culturais ou políticos que enlazan capilarmente o agro galego coas grandes correntes e novidades producidas en América e a Península Ibérica.
 - A construción do galeguismo popular como labrego e mesmo dunha forma de ser labrega identificada coa forma de ser galego.
 - O desenvolvemento industrial centrado na terra e no mar dende 1880, restrinxido territorialmente como en case todas as rexións europeas.

O que nos ocupa son as modernizacións e se lles botamos un rápido repaso, entendidas como vagas de cambio tecnolóxico na versión máis convencional ou como transicións socio-ecolóxicas, na versión da historia ambiental e agroecolóxica, dende a perspectiva do atraso ficarían como meras anécdotas ou vestixios inexplicables ou illados dun pasado frustrante e fracasado². Anécdotas ou vestixios dunha frustración como os millos híbridos de Gallástegui, as máquinas de mallar, a raza rubia, o mellor trigo e o mellor pan (mesmo un paradoxo no país do leite que somos hoxe), os apeiros modernos de Ajuria musealizados nos xardíns que foron eiras de casas de aldea ou nas churrasquerías de todo o país, pero tamén os hórreos, a

¹ En *Labregos con ciencia*, 1992 e noutros traballos posteriores e nun texto de próxima publicación que leva por título “O falso mito do atraso: as razóns dun éxito”.

² Por suposto hai fracasos no pasado como a continuidade da emigración, a ausencia dun proxecto colectivo de autogoberno da elite ou mesmo a longa ditadura pero eses xa son dabondo coñecidos e evocados, aínda que distan de ser ben estudados e comprendidos.

fachada do Obradoiro ou as grandes casas de labranza que non son pazo nin casa grande pero que inzan as aldeas. Demasiadas anomalías ou anécdotas, demasiados vestixios sen explicar.

A saber esas modernizacións serían:

- S. XVIII: incorporación da *mixed-farming* xenuína da denominada revolución agraria inglesa, capaz de superar os límites enerxéticos e de fertilización das agriculturas atlánticas europeas e de rachar cos seus límites malthusianos para favorecer a transición ao réxime demográfico denominado moderno.
- 1890-1930: aplicacións á agricultura e gandería dos avances da xenética, da química, da mecánica no horizonte da segunda onda da industrialización e tamén das novas formas de organización da produción para o consumo da casa e para o mercado.
- *Revolución verde* despois de 1950: superación da agricultura orgánica, hiperespecialización e intensificación, superación dos límites enerxéticos e fertilizantes pola vía da motorización e o recurso ás enerxías fósiles, mercantilización de todos os procesos e completo éxodo rural.

Ocupareime das dúas primeiras e non desa última que configura xa o modelo actual pero antes repasarei brevemente ese potente soporte historiográfico no que se basean estas achegas que presento.

2. Un potente soporte historiográfico.

Aínda hoxe pode seguir a dicirse, por paradoxal que poida parecer, que o resultado actual que observamos na organización do noso territorio, cando menos dunha parte importante del, é resultado do dominio histórico que os labregos lograron afirmar sobre o territorio do país na idade contemporánea –e dende antes–. E este ven sendo ao meu ver o elemento fulcral á hora de ter conta das formas de organización e control do territorio na Galiza contemporánea. Un dominio explicado en profundidade pola historiografía agraria nas últimas décadas, dende *La propiedad de la tierra en Galicia* de R. Villares (1982) ata a *Historia dunha agricultura sustentabel* (2006) de D. Soto; pasando polos traballos de Aurora Artiaga, Pilar López, María Xesús Baz sobre as desamortizacións, os cambios políticos, as redencións e as disolucións de señoríos que fan propietarios aos labregos ao longo do século XIX; os de Xesús Balboa e Eduardo Rico que explican a afirmación do dominio labrego sobre a maior parte do territorio de Galiza, os montes, que son individualizados ou xestionados como comunais polos veciños das aldeas e lugares ao longo das dúas últimas centurias; e defendidos con éxito – os comunais – mesmo fronte á expropiación que para a repoboación implantou a ditadura na posguerra civil no marco dunha política autárquica de matriz fascista; os de Miguel Cabo, Henrique Hervés, Antonio Bernárdez e Isidro Román, Carlos Velasco, Andrés Domínguez e

outros, sobre a capacidade de organización e loita dos labregos pola propiedade da terra que traballaban mediante a mobilización social coñecida co nome de agrarismo; os de Amancio Liñares, Anxo Manuel Rosende e os meus propios sobre a capacidade dos labregos para controlar os procesos de innovación tecnolóxica que definen o desenvolvemento dunhas economías agrarias situadas nun horizonte enerxético aínda orgánico; os de Alberte Martínez, Luís Domínguez, Anxo I. Fernandez, Xoán Carmona e outros que explican a capacidade para participar nos mercados de produtos agrarios ou o do crédito dun modo relativamente vantaxoso.... e bastantes outros, como os pioneiros J. García-Lombardero, Abel Bouhier, J. García Fernández, J. A. Durán..., é moito o coñecemento acumulado, o que sabemos e que nos serve para apoiar esta tese sobre o dominio contemporáneo dos labregos, tamén no plano simbólico, sociolóxico e cultural, como estudou Antón Santos, ou dende a perspectiva da antropoloxía histórica na que se debrozou José María Cardesín e antes o mestre Raúl Iturra.

Para os períodos previos, os modernistas como Pegerto Saavedra, José Pérez García (estudando rexións galegas tan distantes e distintas como Mondoñedo e o Salnés, respectivamente), entre varios outros da escola de Eiras Roel, dende a década de 1970 indagaron e evidenciaron a capacidade de innovación do agro galego na expansión europea do século XVIII ata extremos que por veces poden parecer asombrosos para a historia dun país tan atrasado como o que se estaba definindo coetaneamente ao arrinque desta liña de traballo na década dos setenta.

3. Unha agricultura intensiva na altura da revolución agrícola inglesa: o *mixed-farming* galaico.

Alén da longa peripecia foral que segue ao empate histórico entre rendeiros e rendistas (ou foreiros e foristas ou posuidores e pagadores) que deriva da Real Provisión de 1763 que paraliza os desposos dos labregos das súas terras aforadas e da posterior *exceptualización* dos foros polo liberalismo hai outra moita historia que debe ser coñecida.

Para alén desa coñecida peripecia, na afirmación do control dos labregos sobre o territorio dende a segunda metade do século XVIII foi esencial a capacidade de innovación que permitiu incorporar os novos cultivos americanos primeiro e deseguido completar as novas rotacións cunha dedicación forraxeira á que se suman os prados para favorecer a alimentación dunha cabana vacúa en aumento que marca a senda gandeira ata o presente. Fronte ás ideas de atraso, resistencia ao cambio e rutina que dominan as descrições e análises sobre o agro galego na primeira parte do século XIX e de novo na segunda metade do século XX, o certo é que foi a capacidade de innovación e de adaptación aos cambios a que predominou e a que explica o éxito da evolución do sistema agrario orgánico galego e con el o dos labregos sobre o territorio. Aquel sistema que aínda nos anos 1960-1970 estudou A. Bouhier e denominou a perfección do “vello complexo agrario galego” e outros alcumaron simplemente de tradicional.

O control e o manexo de todo o espazo é o que garante a dobre chave que explica a evolución ata o presente e viceversa, a definición desa dobre chave é a que garante o control do territorio polos labregos que sendo clases subalternas persisten na súa autonomía en canto aos pagadores de rendas ás clases dominantes. A paradoxal capacidade destas clases subalternas para ser autónomas produtivamente é o que enxerga os mecanismos que explican e demostran a súa afirmación contemporánea e o seu poder sobre o territorio. Ou dito doutro xeito: un poder que se aprecia precisamente no manexo do territorio. O novo sistema de rotacións intensivas que se definen no XVIII e o manexo do monte conforman a dobre chave dese sistema agrario que consolidan os labregos. A dobre chave que garante o crecemento agrario sustentable nos sistemas orgánicos: alimentar a máis persoas e máis garantir a fertilización, o que require alimentar máis animais e obter os materiais vexetais (biomasa) necesarios para atender as crecentes necesidades de esterco para a fertilización. Unha chave foron as novas rotacións intensivas – que se irán estendendo a todo o territorio galaico – que enxergan alimentos humanos (cereais e patacas), forraxes (ferrañas, herbas) e aínda alimentos mixtos (millo, nabos), permitindo alimentar máis persoas e máis gando na lóxica da mixed farming. A outra chave foi o manexo dos montes que proporcionan, ademais de pastos e cultivos suplementarios de rozas, o moído ou estrume para producir nas cortes onde empeza a estabularse o gando vacún, un esterco rico en materias fertilizantes³.

A ben coñecida evolución do sistema de cultivos contén a extensión desa lóxica innovadora. Desde as rías occidentais e seguindo o curso dos abrigados vales fluviais, o millo foi afirmando a súa importancia no sistema de cultivos e avanzou aos poucos cara o interior oriental, alén da dorsal, prendendo nas cortiñas onde lograba o esmerado tratamento que precisaba. No interior máis frío, o cultivo dos nabos cumpría semellante rol intensificador e xa na segunda metade do XVIII comezaron a “acortinarse” os agros coa introdución das rotacións intensivas das cortiñas e coa difusión das patacas e o aumento dos prados para o gando. As patacas reduciron a demanda de cereais para alimentación humana abrindo o camiño á extensión e diversificación de prados naturais e despois cultivados (*ray-grass*, herba de Vigo...), de seco e de regadío ou pasteiros. O novo sistema permitiu superar a disputa polas terras de cultivo, entre o alimento das persoas e o do gando, de xeito que os novos alimentos humanos permitiron reducir o espazo dedicado ao pan (cereal) para dedicalo ao gando (prados). As novas rotacións foron ben estudadas por David Soto: até os anos trinta do século XIX nas terras occidentais foise desenvolvendo un cultivo intensivo no que se combina millo e leguminosas asociadas con *ray-grass* ou outros cultivos forraxeiros. Máis ao norte, no resto do litoral, Ferrolterra, Ortegal e Viveiro, ao longo do oitocentos e a comezos do XX empréganse rotacións máis complexas: unha rotación bienal con nabos e millo con leguminosas o primeiro ano e trigo ou centeo o segundo. Na Galiza interior o papel decisivo ocupao a pataca que segue estendéndose ata comezos do XX en rotacións bienais con cereais ou trienais con cereais e nabos e cuxos altos rendementos tamén permitiron liberar terras a prol dos pastos. En conxunto, millo, pataca, nabos, trigo, centeo, algo de viñado

³ Como adoita denominarse o material vexetal que se recolle para facer a cama do gando pero que é susceptible de recibir moitos outros nomes segundo as zonas: mulime, louza, batume, mato, esquilmo.

e as plantas forraxeiras alimentaban a racionais e irracionais nas terras máis produtivas. O resto do territorio, o monte, pasará a ter tamén un uso agrario, destinado a producir toxo en cantidade, a leguminosa fixadora de nitróxeno, para abono.

A segunda chave está pois no manexo do monte pois a intensificación derivada das novas rotacións implicou maior necesidade de fertilizantes para soportar o crecemento. A fertilización é o elemento chave a considerar, dende o punto de vista ambiental, para comprender as posibilidades e límites daquel crecemento agrario protagonizado polas casas labregas e que require de seu o control de todo o territorio para un manexo tan intensivo/extensivo. A paisaxe agraria construída na Galiza na transición ao capitalismo está fortemente condicionada polas necesidades de reposición da fertilidade –chave en calquera agricultura– o que leva a considerar a rixidez territorial e custe territorial. É sabido que a agricultura orgánica campesiña tende á sustentabilidade ao permitir unha alta biodiversidade e ao internalizar os fluxos de enerxía e materiais coa natureza, pero leva asociado un custe/necesidade territorial, ao ter que dedicar necesariamente o territorio a usos complementarios e diversos que deixan pegada na paisaxe (Guzmán Casado y González de Molina, 2006). Na agricultura galega do século XIX as necesidades de uso do espazo están marcadas pola rixidez territorial do exíguo espazo que pode ser dedicado a cultivos e máis pola necesidade do uso de mato como materia fertilizante que permite soste o esforzo intensificador das rotacións. Están aínda en elaboración as respostas da investigación sobre as necesidades de superficie de monte dedicadas a producir estrume para as terras cultivadas pero sabemos que a relación entre monte e cultivo neste intensivo sistema varía moito en función das condicións ambientais pero algunhas estimacións a sitúan para 1900 nun óptimo de entre 2 e 2'3 has de monte por hectárea de cultivo para garantir a reposición da fertilidade. Nas primeiras décadas do século seguinte o emprego complementario de fertilizantes químicos e minerais permitirían superar este factor limitante da intensificación e a súa continuidade nos mesmos marcos labregos ata que a longa posguerra faga recuar e estancar o sistema xusto antes de empatar coa revolución verde despois de 1960. Pero esa é outra historia.

A funcionalidade do monte no sistema agrario para producir fertilizante, a partir da explotación do toxo (*ulex europeus*) é ben coñecida. A. Bouhier e X. Balboa demostraron que constituíu o soporte do sistema agrario contemporáneo e D. Soto considéao aínda o motor da intensificación descrita. De feito, a mesma intensificación constatada nas rotacións de cultivo compróbase na explotación do toxo, parella á individualización de parte dos montes comunais a prol dos veciños. Sendo o toxo a principal planta, como leguminosa fixadora de nitróxeno, outros moitos arbustos e plantas conforman o estrume ou moído: xestas, fentos, uces, entre outros, segundo as condicións ambientais e botánicas das diferentes rexións atlánticas.

O papel do monte no sistema é esencial para cubrir as necesidades de fertilización, a chave de calquera sistema orgánico e aínda máis no das terras ácidas, lavadas e pobres en

materias fertilizantes do país. Pero ademais o uso do monte está condicionado pola súa multifuncionalidade naquel contexto orgánico pois nos seus pasteiros prodúcese parte importante do alimento para o gando; tamén é o espazo para rozas e colleitas suplementarias de cereais e por suposto da madeira que era o combustible imprescindible, alén de elemento construtivo tan esencial como a pedra, que tamén adoita obterse en parte nos térreos a monte. A importancia do seu manexo para as comunidades no pode reducirse daquela ao seu uso para a fertilización, por moito que saibamos que constituíu a chave das noces da intensificación agraria. As casas mais abastadas aproveitábano mais pero na lóxica da economía moral campesiña, todas as casas, incluídas as mais pobres, tiñan no monte os recursos esenciais para a súa supervivencia.

O resultado do sistema intensivo contemporáneo construído polas casas labregas, os seus incrementos da produción e a da produtividade, apréciase mellor no longo prazo. Entre 1750 e 1900, a evolución das macromagnitudes agrarias (en termos monetarios) evidencia un importante crecemento da produción agraria e da produtividade da terra e o traballo (cadro 1) e unha aceleración do crecemento entre 1900 e 1930 (cadro 2). Esta última derivada da incorporación de innovacións agropecuarias polas casas labregas ao fío da segunda onda da industrialización que afondaron nesa secular intensificación. Esta capacidade sostida para aumentar a produción de alimentos foi parella a un aumento da produtividade do traballo que permitiu proporcionar man de obra a outros sectores produtivos que polo seu escaso desenvolvemento fixeron dirixir o sobranse ao exterior en forma de emigración. Para alén da intensividade o crecemento debeuse tamén a un proceso de extensión da superficie cultivada na Galiza entre as 425.000 hectáreas que Pegerto Saavedra calcula das cifras do Catastro de Ensenada de 1752 e as 630.000 que David Soto recolle da Junta Consultiva Agronómica para 1900, no medio constátase a conversión en cultivos de parte dos montes repartidos ao longo do oitocentos que detectou Xesús Balboa.

Cadro 1. Galiza 1752-1900.
Taxas de crecemento acumulativo anual
(%) do valor dos factores de produción.
Fonte: Fernández Prieto e Soto (2010:
236)

	Galiza	Castela
Produto Agrícola	1,01	0,81
Produto Gandeiro	1,16	0,93
Produto Forestal	1,58	1,48
Produto Agrario	1,15	0,90
Produto Agrario/Superficie Produtiva	1,15	
Produto Agrícola/Superficie Agrícola	0,76	
Produto Agrario/Activos Agrarios Masculinos	0,88	0,24
Produto Agrario/Poboación	0,88	0,44

O resultado, en fin, daquela onda de cambio revolucionario na técnica e na organización foi a perfección dun sistema agrario orgánico, o posible naquel horizonte tecnolóxico, que se estende na súa mellora dende o século XVIII aos confíns críticos da crise agraria finisecular europea do XIX. E aínda despois a súa perfección orgánica segue sendo unha das fortalezas do complexo agrogandeiro galego, ata os confíns da revolución verde da segunda metade do século XX.

Galiza/España %	1800	1860	1900	1920	1940	1960	1975	1990	2005
Poboación	10'8	11'5	11'0	10'7	9'6	8'5	7'6	6'9	6'3
Produción	5'5	5'9	7'1	7'5	7'3	5'9	5'6	5'9	5'1

4. O período 1890-1940 e as evidencias dun cambio tecnolóxico na evolución das macromagnitudes agrarias.

Neste período da segunda onda do cambio tecnolóxico, relacionada coas innovacións xenéticas, químicas e de fertilización ou co motor de explosión, a natureza segue sendo esencial e toda a agricultura mundial segue movéndose nun horizonte enerxético orgánico. A singularidade científica das innovacións agropecuarias potenciais require da intervención dos estados para a súa aplicación e difusión. No caso galego hai evidencias (como tamén no español pero con distintos camiños e ritmos) dun proceso de cambio tecnolóxico que pode apreciarse estatisticamente na evolución das macromagnitudes agrarias, no cadro 3 e nos mapas sobre as pautas ibéricas de cambio tecnolóxico que se xuntan.⁴

► Cadro 2
Evolución comparativa da produción e da poboación galega respecto da española.
Fonte: Carmona (2001); Fernández Leiceaga e López Iglesias (2000); Lago Peñas (2006)

► Mapa 1. Superficie agraria utilizada por unidade de produto agrario en 1930.
Fonte: Pujol, González de Molina, Fernández Prieto, Gallego, Garrabou (2001)

⁴ En Pujol, González de Molina, Fernández Prieto, Gallego, Garrabou (2001): *El pozo de todos los males*, Barcelona, Crítica. Ver, entre outros capítulos, Fernández Prieto: “Camino del cambio tecnológico de las agriculturas españolas” para unha descrición dos procesos de cambio tecnolóxico das agriculturas españolas contemporáneas e do que proceden os mapas adxuntos do texto.

Mapa 2. Traballadores agrarios masculinos por unidade de produto agrario en 1930.
Fonte: Pujol, González de Molina, Fernández Prieto, Gallego, Garrabou (2001)

Cadro 3. Agriculturas españolas.
Taxas de crecemento acumulativo anual (%) dos factores de produción 1900-1930.
Fonte: Soto (2006)

Prod. Agrario/Sup. Productiva		Prod. Agrícola/Sup. Cultivada		Prod. Agrario/AAM	
GALICIA	2,3	GALICIA	3,2	Madrid	3,7
Baleares	2,3	Cantabria	2,6	Baleares	3,2
Cataluña	1,6	Asturias	2,5	GALICIA	3,1
Navarra	1,5	Madrid	2,0	Cataluña	2,5
Extremadura	1,4	Andalucía Oc.	1,4	Asturias	2,3
ESPAÑA	1,2	Baleares	1,3	Cantabria	2,2
Madrid	1,2	Navarra	0,9	Castilla y León	2,2
Castilla y León	1,2	C. Valenciana	0,9	C. Valeciana	2,0
C. Valenciana	1,2	La Rioja	0,8	País Vasco	1,9
Andalucía Or.	1,2	Castilla y León	0,8	Extremadura	1,9
Andalucía Oc.	1,0	ESPAÑA	0,7	Navarra	1,9
Castilla la M.	1,0	Cataluña	0,7	ESPAÑA	1,9
Asturias	0,8	País Vasco	0,6	Murcia	1,9
Cantabria	0,7	Andalucía Or.	0,3	Andalucía Or.	1,4
País Vasco	0,7	Murcia	0,2	La Rioja	1,3
Murcia	0,6	Aragón	0,1	Aragón	1,2
Aragón	0,4	Extremadura	0,0	Castilla la M.	1,0
La Rioja	0,1	Castilla la M.	0,0	Andalucía Oc.	0,8

Desde o punto de vista económico a agricultura galega coñeceu un crecemento considerable entre 1900 e 1930 especialmente visible na provincia da Coruña (que tomamos como exemplo de referencia deste proceso) practicamente triplicando o valor da produción agraria total e case cuadruplicando o valor dos cultivos entre as dúas datas (Cadro 4). Este crecemento del valor de la produción foi compatible cunha lixeira diminución na superficie cultivada e cunha redución dos números da poboación activa agraria (masculina).

	Unidade	1900	1910	1922	1933
Cultivos	millóns pts. 1910	70	119	171	260
Produción agraria	millóns pts. 1910	122	190	269	354
Superficie cultivada	milleiros de has.	259	241	242	231
Superficie produtiva	milleiros de has.	774	774	774	774
Activos agrarios masculinos	milleiros	137	133	135	113

► Cadro 4.
A Coruña: cambios na agricultura 1900-1933.
Fonte: Soto (2006)

Polo tanto o proceso de crecemento foi compatible con incrementos da produtividade aínda maiores tanto da terra coma do traballo que son aínda máis espectaculares de poñérense en relación co conxunto de España. (Cadro 5). A provincia da Coruña estaba en 1900 por debaixo de España en produtividade total da terra e en produtividade do traballo (e só lixeiramente por riba en produtividade da terra cultivada). Non obstante en 1933 estaba por enriba nun 57% e nun 68% respectivamente. A produtividade da terra cultivada era 4,5 veces superior á española.

	Unidade	1900	1910	1922	1933
Coruña produtividade da terra cultivada	pts/ha	269	493	707	1129
Coruña produtividade total da terra	pts/ha	157	246	348	457
Coruña produtividade do traballo	pts/act. agrario masc.	886	1437	2001	3134
España produtividade da terra cultivada	pts/ha	193	200	240	241
España produtividade total da terra	pts/ha	163	191	254	292
España produtividade do traballo	pts/act. agrario masc.	977	1081	1484	1868

► Cadro 5
A Coruña e España: produtividade da agricultura 1900-1933.
Fonte: Soto, (2006) e GEHR, (1983).

Unha parte destes resultados, economicamente espectaculares e radicalmente opostos á evolución posterior a 1939, explícanse por razóns institucionais e de mercado. O acceso do campesiñado á propiedade plena da terra neste período, culminando un control afirmado

na xestión efectiva das explotacións durante a centuria previa, así como o aproveitamento das oportunidades de mercado para os produtos gandeiros coa apertura do ferrocarril cara ao centro de España (1883), substituíndo ao inestable mercado inglés (Carmona, 1982), xogaron un papel central nesta evolución. Non obstante, no contexto sinalado esas razóns non son dabondo e, de feito, coñecemos outros factores que inflúen poderosamente nestes resultados económicos (Fernández Prieto, 1992 e 2007; Pan Montojo, 2005). Tal é o caso por exemplo do considerable esforzo tecnolóxico desenvolvido polo Estado e pola sociedade rural que tivo un considerable impacto.

Nese proceso de cambio técnico no que o pequeno campesiñado propietario xogou tamén un papel central escollendo aquelas innovacións que mellor se adaptaban ás necesidades do proceso intensificador e ás lóxicas de reprodución doméstica, tal como analizamos no seu día en *Labregos con ciencia* (1992) e posteriormente noutros traballos propios ou do grupo de investigación HISTAGRA que se citan na bibliografía final. Tres itinerarios ben coñecidos e estudados dese proceso innovador poder dar conta do mesmo: a creación da raza rubia galega esencial na especialización gandeira; a difusión da máquina de mallar nunha economía preferentemente gandeira que garante a produción de cereais panificable; e a introdución pioneira do millo híbrido que da conta de alta cualificación científica dese proceso innovador.

Os datos son elocuentes na demostración dun cambio agrario sostido entre 1900 e 1930 con incrementos notables da produtividade da terra e do traballo. Neste caso utilízanse unicamente os da provincia situada máis ao noroeste (A Coruña) pero o comportamento do conxunto de Galicia é ben semellante (Cadro 6), debuxando unha agricultura equiparable á doutras rexións europeas nos seus patróns de cambio. O que interesa é identificar algúns dos mecanismos que explican este proceso de cambio tecnolóxico, sobre todo os mecanismos institucionais que o articulan e impulsan e máis as lóxicas sociais e produtivas que o guían.

Trátase polo tanto de identificar un modelo de cambio agrario nunha agricultura orgánica intensiva, organizada en pequenas explotacións familiares, nun contexto de transición socio-ecolóxica entre a agricultura estritamente orgánica e a agricultura da revolución verde desenvolvida despois da IIª guerra mundial. Un período especialmente interesante en que aparece a nova achega innovadora da ciencia, a creación de sistemas estatais de innovación, o desenvolvemento de mercados de inputs e outputs, convivindo coas lóxicas dun sistema orgánico no que os agricultores teñen capacidade de aceptar ou rexeitar innovacións e empezan a organizarse en sociedades e cooperativas coas que interveñen no mercado e nos procesos de innovación. Un período no que se combinan as lóxicas da agricultura orgánica coas posibilidades de intensificación derivadas da ciencia sen romper aínda o predominio orgánico e que, contra o que se adoita afirmar, non é unha mera transición inevitable e

teleolóxica cara á agricultura hiperintensiva posterior á posguerra mundial. Non é esta, contra o que tantas veces dicimos os historiadores, unha suposta fase previa dunha modernización (posterior) dunha soa vía, cara e posibilidade. Pola contra é a evidencia doutras vías posibles no desenvolvemento agrario e humano.

	Sup. Agrícola	Activos Agrarios		Produción		
	(Has.)	Masculinos	Agrícola	Gandeira	Forestal	Agraria
Galicia	91	78	243	203	87	178
A Coruña	64	78	331	197	32	211
Lugo	157	79	468	383	103	271
Ourense	93	87	167	108	94	134
Pontevedra	97	69	109	142	52	96
España	123	83	152	160	73	143
Datos de 1930, con base 100 en 1900						

► Cadro 6. Galiza (1900-1930): Variación das macromagnitudes do sector agrario (en números índices).
Fonte: Gallego (1993) e Soto (2006)

5. Impacto do cambio técnico na transformación dunha agricultura de vocación gandeira.

Tentouse amosar a magnitude dos cambios económicos na agricultura galega con anterioridade á guerra civil. Así mesmo chámase a atención sobre a importancia da construción dunha armazón da innovación e da capacidade campesiña para escoller aquelas innovacións que mellor se adaptaban ás necesidades da agricultura orgánica avanzada atlántica. De feito, esa capacidade de selección de innovacións nunca ben ponderada dende visións excesivamente economicistas ou exclusivamente etnográficas impedía observar a magnitude das mudanzas ou mesmo confundía a visibilidade das mesmas. Porque de feito as dúas imaxes do Arquivo do Reino de Galicia que se amosan embaixo son certas e coetáneas aquí como en toda a Europa desta época.

Unha viuse como norma e outra como excepción. A primeira témola na retina a segunda non foi incorporada do mesmo xeito á memoria colectiva ou mesmo ficou apartada pola idea do atraso que casaba mal cun traballo en cadea case industrial para unha máquina de mallar

movida por motor de explosión e na que Galicia foi pioneira da innovación en España na década de 1930 segundo temos estudado⁵.

Fonte: Fondo Arquivo do Reino de Galicia.

Fonte: Fondo Arquivo do Reino de Galicia.

⁵ E está presente nos censos de maquinaria de 1932. Ver Fernández Prieto (ed.) (2000)

Neste último apartado ímonos ocupar de mostrar en que medida esta e outras innovacións tiveron un impacto agronómico real na agricultura campesiña de especialización gandeira. Para iso imos analizar a evolución da produción en termos físicos e o impacto do cambio técnico nos cambios desta.

	Unidade	1900	1910	1922	1933
Extracción doméstica gran cultivos	milleiros tons. materia seca	595	674	833	922
Extracción doméstica residuos cultivos	milleiros tons. materia seca	368	263	303	419
Extracción doméstica cultivos. Total	milleiros tons. materia seca	963	937	1135	1340
Produtividade física da terra cultivada	milleir. tons. materia seca/ha.	3,7	3,9	4,7	5,8
Produtividade física do traballo	milleir. tons materia seca/act.	7,0	7,1	8,4	11,9

► Cadro 7. A Coruña. Evolución da produción 1900-1933.
Fonte. Elaboración propia a partir de Soto (2006) e Domínguez e Soto (2012)

No cadro pódese observar unha tendencia que é similar en todos os estudos que se realizaron sobre a evolución física da agricultura; as taxas de crecemento da produción física (extracción doméstica) son moito menores que a da produción monetaria. Así, se a produción monetaria dos cultivos na provincia da Coruña medrara un 273% entre 1900 e 1933 a física o fai tan só un 39%. Isto é así porque na produción física se contabilizan todas as producións mesmo aquelas que non teñen un valor monetario directo pero que son fundamentais para a reprodución familiar e para o mantemento ecolóxico da produción (residuos). Medra moito máis axiña aquela parte da produción que ten unha orientación mercantil directa. Así mesmo unha parte significativa do crecemento da produción agrícola física consiste en cultivos destinados a alimentar o gando (forraxeiros e pradarías artificiais) polo que o crecemento da produción física está directamente relacionado co proceso de intensificación gandeira.

Especialmente significativo é o crecemento da produtividade física, que sitúa á agricultura da provincia da Coruña no rango máis elevado das agriculturas atlánticas orgánicas coetáneas con 4,7 toneladas de materia seca por hectárea en 1922 e 5,8 en 1933. Isto dános unha referencia moi clara da diferenza coa España mediterránea. A media española non supera en todo o período as 1,7 toneladas por hectárea (González de Molina et al. 2013). Os condicionantes ambientais xogan un papel moi relevante nos resultados diverxentes de Galicia con España, xa que o seu carácter atlántico implica unha produtividade primaria neta moito maior que a mediterránea. Non obstante a especialización gandeira e, directamente relacionada con esta as dispoñibilidades de fertilización, xoga tamén un papel central na explicación das posibilidades agronómicas deste crecemento da produtividade da terra.

Como se mostra no cadro 8 o crecemento da cabana gandeira é moi superior ao da extracción doméstica dos cultivos. O peso vivo do conxunto da cabana crece un 160% fronte ao 39%

daquela. Isto non é estraño tendo en conta que a especialización gandeira está no centro das transformacións do período. Non obstante, dende o punto de vista da explicación das posibilidades de sostemento das taxas tan elevadas de produtividade física da terra, os cambios na gandería e a introdución da fertilización química xogan un papel central. Como sucede en practicamente todas as agriculturas europeas a introdución de fertilizantes fosfatados é máis temperá e máis importante que a dos nitroxenados que á súa vez serán centrais no proceso de industrialización da agricultura despois da IIª guerra mundial. Parte da explicación radica en razóns tecnolóxicas e de oferta. Non obstante tamén existen razóns agronómicas que explican o proceso en Galicia. O sistema de rotacións intensivas de tipo *mixed farming* adoptado en Galicia dende mediados do século XVIII con asociación de cereais e leguminosas maximizaba o uso de nitróxeno pero non o do fósforo. Porén, o elemento máis importante para entender a reposición do N na agricultura galega do período está no crecemento da gandería que trae consigo un incremento da dispoñibilidade de nitróxeno. A introdución de nitróxeno de orixe química xoga neste contexto un papel testemuñal. Non sucede o mesmo co fósforo. Aínda que a achega de fósforo a través do esterco tamén se incrementa, o certo é que a importancia do fósforo de orixe industrial convértese en esencial, supoñendo un 18% do total en 1922 e un 43% en 1933.

Cadro 8.
A Coruña. Evolución da gandería e das
dispoñibilidades de fertilización.
Fonte: Elaboración propia a partir de
Soto (2006) e Domínguez e Soto (2012)

	Unidade	1900	1910	1922	1933
Evolución da gandería	milleiros tons. peso vivo	66	99	162	170
Produción de esterco	milleiros tons. materia fresca	1221	1832	3194	3263
Consumo de nitróxeno químico	tons de N.	?	5	5	1084
Consumo de fósforo químico	tons de P.	?	276	1042	3704
Consumo de nitróxeno de esterco	tons de N.	4612	6975	11311	11838
Consumo de fósforo de esterco	tons de P.	1908	2900	4679	4932
Porcentaxe de nitróxeno químico sobre total	%	?	0,1	0,0	8,4
Porcentaxe de fósforo químico sobre total	%	?	8,7	18,2	42,9

O paradigma do cambio tecnolóxico deste período é ben diferente ao que triunfará despois de 1945, pois manexa a natureza sen capacidade aínda para anulala nin prescindir dela ao situarse aínda obrigadamente no horizonte orgánico, polo que as innovacións moitas e variadas non poden desvincularse do medio físico e social e deben obrigadamente de adaptarse a el. Sen embargo hai un aspecto no que a mudanza tecnolóxica do período anterior á IIª guerra mundial seméllase á do período posterior: o papel fulcral dos técnicos que resulta xa

absolutamente esencial para incorporar, adaptar e difundir as innovacións a través de canles institucionais (granxas, campos de experiencias), socias (sociedades e sindicatos agrarios) e comerciais. O que muda despois de 1945 é a súa autonomía e mesmo capacidade para definir o modelo innovador.

Antes de 1945 seguindo os itinerarios de innovación, os historiadores detectamos na agricultura europea espazos de confluencia física, social e tamén de intereses entre técnicos e agricultores. Algúns colegas como Leen Van Molle e Yves Segers, do grupo de Leuven, falan de *técnicos anfibios* enxergados no medio rural e capaces de coñecer, interpretar e adaptar unha innovación na lóxica das necesidades labregas. No grupo galego de HISTAGRA falamos no mesmo sentido de *thaianovización* para expresar a capacidade de comprensión por parte dos técnicos das necesidades labregas de innovación e dar lugar a un proceso na medida das necesidades dos labregos, por fusión de intereses e perspectivas no período de entreguerras; outros colegas como o italiano Paolo Tedeschi observan o mesmo fenómeno e defínenlo como unha forma de *learning by doing*. Todo apunta en calquera caso a prácticas e concrecións ben diferentes das que se imporán nos paquetes tecnolóxicos pechados da revolución verde, especialmente naquelas agriculturas alcumadas de atrasadas do sur de Europa e de América, nas que as dinámicas extensionistas foron tan potentes ou máis que na central agricultura inglesa (P. Brassley)⁶.

⁶ Estas reflexións forman parte dos papers presentados na sesión organizada polos grupos de Leuven, Exeter e Santiago de Compostela no Rural History Congress 2013, Bern, Switzerland, baixo a denominación xenérica de “Knowledge networks in rural Europe, 1700-2000”. Os materiais aínda inéditos desta sesión serán reformulados en Leuven nun próximo workshop sobre o mesmo tema o vindeiro agosto, con vistas á súa publicación futura.

Bibliografía:

Beiras Torrado, X. M. (1972): O Atraso económico de Galicia. Galaxia, Vigo.

Carmona Badía, Xan (1982): "Sobre as orixes da orientación exportadora na produción bovina galega. As exportacións a Inglaterra na segunda metade do século XIX", Grial, Anexo I, Historia.

Carmona, X. (2001): Galicia, minifundio persistente e industrialización limitada. En Historia económica regional de España. Siglos XIX y XX. Crítica, Barcelona.

Fernández Leiceaga, X., López Iglesias, E. (2000): Estrutura económica de Galiza. Laiovento, Santiago de Compostela.

Fernández Prieto, L. (1992): Labregos con ciencia: estado, sociedade e innovación tecnolóxica na agricultura galega, 1850-1939. Edicións Xerais de Galicia, Vigo.

Fernandez Prieto, L. (dir.) (2000): Terra e progreso: historia agraria da Galicia contemporánea. Edicións Xerías de Galicia, Vigo

Fernández Prieto, L. (2007): Século XX: unha economía, dúas sociedades. La Voz de Galicia, A Coruña, 2 vol.

Fernández Prieto, L., Soto, D. (2010): El Atlántico no es el Mediterráneo. El cambio agrario al otro extremo de la Península Ibérica: el mismo estado, otros paisajes, ¿los mismos campesinos?. En Sombras del progreso. Las huellas de la Historia Agraria. Crítica, Barcelona.

Gallego Martínez, D. (1993): "Pautas regionales de cambio técnico en el sector agrario español (1900-1930)" Cuadernos Aragoneses de Economía, 3 (2) pp. 241-276.

González de Molina, M., Guzmán Casado, G.I (2006): Tras los pasos de la insustentabilidad: agricultura y medio ambiente en perspectiva histórica (siglos XVIII-XX). Icaria, Barcelona.

González de Molina, M. et al. (2013): ¿Una o varias transiciones? Nuevos datos sobre el consumo alimentario en España (1900-2008). Relatorio presentado ao XIV Congreso de Historia Agraria de Badajoz. Disponible en internet: <http://www.seha.info/congresos/articulos/C.1.%20Gonz%C3%A1lez%20de%20Molina%20y%20otros.pdf>

Nadal, J. (1975): El fracaso de la revolución industrial en España: 1814-1913. Ariel, Barcelona

Pan Montojo, J. (2005): Apostolado, profesión y tecnología: una historia de los ingenieros agrónomos en España. Blake & Helsey España, Madrid.

Pujol, J., González de Molina, M., Fernández Prieto, L., Gallego, D., Garrabou, R. (2001): El Pozo de todos los males: sobre el atraso en la agricultura española contemporánea. Crítica, Barcelona.

Soto, D. (2006): Historia dunha agricultura sustentábel: transformacións produtivas na agricultura galega contemporánea. Consellería do Medio Rural, Santiago de Compostela.

Villares, R. (1982): La propiedad de la tierra en Galicia. Siglo XXI, Madrid.

[Un galego: a fala, a retranca, a morriña, a terra,... A estrutura da terra como feito diferencial de Galicia]

Javier Blanco Carballal

Licenciado en administración e dirección de empresas.

Secretario do Grupo de Desenvolvemento Rural Terras do Deza (GDR 22). (2008-2010).

Director xerente da SA xestora do Banco de Terras de Galicia-Bantegal (2009-2012).

Subdirector de Mobilidade de Terras da Axencia Galega de desenvolvemento Rural-Agader (2012-2013).

Na actualidade é Subdirector de relación cos Grupos de Desenvolvemento Rural (GDR) da Axencia Galega de Desenvolvemento Rural-Agader.

Que a cuestión da terra é un feito diferencial do noso país, hoxe por hoxe non admite discusión. Cando en España se fala de minifundismo e de multiparcelación o primeiro territorio que vén á cabeza tanto de calquera erudito como de calquera coñecedor da realidade agraria é Galicia. Temos máis de 12 millóns de parcelas e máis de 1.600.000 propietarios rústicos, sendo a Comunidade Autónoma con maior número, seguidos a case 200.000 de distancia por Castela A Mancha. No ámbito do Estado temos o 20% dos propietarios existentes. A isto temos que sumar que hai estimadas máis de 320.000 parcelas cuxo propietario non coñecemos, derivado ese descoñecemento en gran parte da emigración galega da primeira metade do século XX.

Pero aparte da estrutura da propiedade tamén temos un feito diferencial en Galicia en canto aos usos da mesma. Reiteradamente temos oído que as $\frac{3}{4}$ partes do territorio de Galicia é monte, pero sen embargo os datos afirman que só o 48% é arborado, co cal podemos afirmar sen temor a equivocarnos que un 25% tería a cualificación do denominado coloquialmente “monte baixo”, aproveitable polo tanto para actividade agrícola e/ou gandeira.

O monte en Galicia non é o monte en España. En España a xente define o mesmo como parcelario agrupado de rústico arborado, e para os galegos o monte é un recurso que vai máis alá da explotación da madeira e das árbores como xeradoras de combustible de biomasa, é un recurso para pastos, para abonos, para producións secundarias como os fungos ou as herbas aromáticas, para a cría de porcos celtas ou aves campeiras, ...

A terra e a súa estrutura heteroxénea, unha imaxe fiel de Galicia e do galego

A isto temos que sumarlle que seguramente na nosa Comunidade estamos ante uns dos territorios con maior biodiversidade de Europa, tanto no referente á flora como no que atinxe á fauna. Como se pode ver o equilibrio é certamente complexo.

Conxugar todo isto faise complicado en canto á xestión, e máis se sumamos a estes condicionantes a complexidade orográfica do territorio, e sobre todo a dispersión poboacional que nos fai ter case que 30.000 mil entidades de poboación, a metade das existentes en toda España.

Falar polo tanto da terra como feito diferencial de Galicia é igual que falar doutras cuestións puramente identitarias que definen a personalidade dun país e dos seus habitantes. A terra para un galego é como a fala, como a morriña, como a retranca tan recoñecida na nosa forma de ser, un aspecto máis que nos define como sociedade.

Moitos aspectos son os que vertebran a estrutura da terra en Galicia, e moitas son as cuestións que levan ó noso país a ter esta forma de entender a mesma e o territorio. A conformación histórica da estrutura da terra en Galicia ten o seu percorrido a través dos séculos, pero é esta historia e as súas diferentes estadias as que fan da relación de Galicia coa terra un feito diferencial, ou é por dicilo doutro xeito a socioloxía do galego a que pese ós avatares históricos fai que se manteña un alto grao de mimetismo do galego co seu territorio rural que non se advirte noutros lugares.

O feito diferencial da terra en Galicia non está tan só en cuestións relativas á estrutura minifundista do seu parcelario ou na súa diversidade de usos, cuestións vinculadas a razóns puramente sentimentais como o apego á propiedade, ou a relación do galego co rural, ou cuestións asentadas na historia recente do noso país como a emigración da primeira metade do século XX e o abandono obrigado da terra entre outras, son as que fan que hoxe a terra en Galicia sexa un ben económico, pero tamén un ben cultural ou costumista, unha característica definitoria do país.

Foi o minifundio un fracaso histórico?

O principal feito diferencial de Galicia no que respecta á súa estrutura da propiedade é, sen dúbida, a elevada fragmentación do parcelario, o coñecido minifundio.

A miúdo trátase de culpar a esta microdivisión de parcelas de tódolos males que lastran o desenvolvemento económico do agro galego, e impide a competitividade das explotacións.

É certo que nos principais sectores produtivos onde o recurso terra é vital, a fragmentación acentuada do parcelario supón un freo cara a unhas ratios maiores de puxanza económica.

O minifundio en Galicia. Unha paisaxe
reconecible ◀

O sector lácteo sofre permanentemente as consecuencias dun minifundio que non permite en ocasións que as explotacións estean ben dimensionadas na súa relación vaca/hectárea de terra, pero tamén é certo de xeito paralelo que existen bolsas de terra sen empregar, cuxa dimensión podería favorecer o reaxuste territorial das granxas existentes e minorar así custes de forraxe.

O sector forestal así mesmo tópase con asiduidade condicionado por microfundio do parcelario nas zonas de monte, onde o absentismo e o abandono é maior incluso que nas áreas agrícola – gandeiras, e a sociedade sen dúbida apenas, acepta como certos artigos como o aparecido en La Voz de Galicia do día 27 de Agosto de 2013, onde o titular “El minifundio condena a muerte al monte gallego”, é suficiente para culpar a fragmentación de calquera problema ambiental que exista, principalmente os incendios forestais.

Non se pode negar, o minifundio é un problema, pero tal vez a reflexión non deba ser tan simple. Ten unha concentración parcelaria sentido só no feito de reducir as microfincas e crear unha base parcelaria con menos fincas e con máis superficie? Non é demasiado pretencioso valorar o éxito dunha concentración na porcentaxe de redución das parcelas? Se o minifundio fose o único problema que lastra a competitividade do sector primario, a

resposta a estas dúas cuestións debería ser taxantemente “SI”. Pero a realidade é moito máis complexa. A redución do parcelario, a concentración das terras, a ampliación da superficie das parcelas e incluso a dotación de infraestrutura viaria, sen deixar de ser importantes, non son nin moito menos a solución cara a unha adecuación precisa e óptima do territorio cara á súa vocación produtiva. Debemos ir cara unha reestruturación real do parcelario, cambiar o concepto “concentrar” polo concepto reestruturar, reordear ou reconfigurar, entre outros. Calquera outra cousa que actúe sobre unha mellora da organización do territorio que loite contra o minifundio, debe facerse dende a ordenación dos usos do solo, e se pode ser reducindo o número de fincas, pois moito mellor.

Non debemos atacar ó minifundio, non debemos renegar dun modelo produtivo que sostivo durante décadas a economía de Galicia, debemos superalo con novas fórmulas de xestión, nuns casos a través dunha reestruturación da propiedade (concentración parcelaria), noutros a través da xestión conxunta da propiedade (SOFOR) e noutros a través da posta en valor das microparcelsas a través de cultivos con necesidade de pouca extensión en terra (o perexil, etc..).

É o minifundio polo tanto, un modelo fracasado, ou simplemente é un modelo válido no pasado pero non sostible no actual marco socioeconómico? Seguramente esteamos ante a segunda das opcións. O minifundio foi o artellador dunha economía de subsistencia que foi necesaria en Galicia. Nun territorio tan fragmentado como o noso houbo aperturas, pero rara vez, a fame doutros lugares, por exemplo nos anos da posguerra civil. Xa posteriormente en momentos de crise económica o campo foi un amortiguador fundamental de situacións críticas que permitiu que Galicia aguantara o coloquial “chaparrón”.

No ano 1979, en plena crise económica e de emprego en España, e coa democracia en cueiros, o xornalista Julio Fernández escribe un artigo en “El País” que titula “El minifundio impide que el paro encubierto en Galicia derive en hambre”, no cal expón un argumentario que identifica o modelo minifundista como un aspecto fundamental para soportar a crise en Galicia cunha maior facilidade que outras contornas. Nese artigo trasládanse apreciacións de diferentes persoas que opinan sobre a crise no país; e das cales se poden extraer o seguinte titular “O minifundio permite *ir tirando*, sen que se chegue a situacións dramáticas”.

Neste mesmo texto e xa cunha visión máis académica da situación, o profesor da Universidade de A Coruña Xoaquín Álvarez Corbacho indica que *“...o tan denostado minifundio, unha das características da propiedade agrícola en Galicia, eu véxoa como algo positivo, como un elemento amortiguador da propia crise. Porque o minifundio está servindo como fonte de ingresos a través dun cultivo intensivo do mesmo que permite ás xentes cultivar as súas patacas, cebolas ou leitugas, o que supón un medio parcial de subsistencia. Elo impide que aquí ocorra como en Andalucía, onde, se non hai traballo, como o traballador agrícola non*

é propietario da terra, xurde a fame física. Aquí vaise tirando, mal, pero vaise tirando”(El Pais, 1979).

Os tempos mudaron, e feitos e análises como os anteriormente mencionados poden ser ou non aplicables ou asumibles na actualidade, pero do que non cabe dúbida é de que estas afirmacións poden conlevar a afirmación de que o minifundio non foi un fracaso social nin económico, senón un modelo de estrutura da propiedade que nace nunha época determinada, e que no marco da mesma se debe entender como unha necesidade que supuxo durante décadas o principal recurso da economía de subsistencia de Galicia. En certo modo o minifundio dotou a Galicia de recursos que favoreceron a sostibilidade económica e social do rural galego.

Estamos polo tanto ante un modelo puntual para unha época puntual. Non é o minifundio unha resposta do territorio á idiosincrasia do galego, senón a resposta do galego sobre o territorio ante unha necesidade económica circunscrita nun tempo determinado. Que se prolongou moitas décadas, dacordo, pero ó fin e ó cabo puntual.

Tal vez por iso non vallan os métodos tradicionais da superación do denominado “problema da propiedade en Galicia”, porque o feito de concentrar superficies non é a solución, ou alomenos non é a única solución. A loita, polo tanto, non debe ser contra o minifundio, non debe ser esa a premisa de Galicia cara a unha mellora da estrutura do seu territorio ó igual que se fixo no pasado. Seguramente se fixo de xeito innato, pero o que se fixo foi procurar un modelo de actuación sobre o territorio que atacase un problema.

A conclusión pode ser polo tanto máis sinxela do que a veces se plantexa, i é posible que non haxa que remexer tanto en cuestións de carácter histórico para explicar o porqué dos diferentes modelos de organización da estrutura da propiedade en Galicia, igual todo se limita a unha adaptación da mesma á realidade económica e por ende á realidade social; no seu momento houbo minifundio e agricultura de subsistencia ante a fame, hoxe é o momento da ordenación e reestruturación ante a necesidade de competir de xeito sostible.

Moita terra, moitos usos e compatibilidade

Se o minifundio é case que con toda seguridade a característica que máis identifica a estrutura da terra en Galicia, a multifunción da mesma é sen dubida o sinónimo que máis define o seu uso.

Galicia ten na terra o seu principal recurso, a economía que a mesma xera supera en moito a calquera outro sector existente, xa que non so se debe contar a economía agraria, senón que tamén debemos entender que o aproveitamento da terra se torna indispensable en

- A terra e o seu uso multifuncional.
Un territorio que vale para todo

proxectos mineiros, de conservación paisaxística que fortalecen a actividade turística, etc., pero tampouco debemos perder a perspectiva de que se ben o recurso é fundamental para calquera das actividades expostas, tórnase imprescindible no caso do sector agrario.

Galicia para algúns é un país con vocación forestal (o 48% do seu territorio está arborado), e a industria dependente do sector, ben sexa madeira, biomasa, celulosa, etc.. é unha das potencias económicas do país supondo un 12,4% do emprego industrial e un 9,9% do valor engadido industrial do mesmo.

Galicia é para outros un país con vocación gandeira, os datos tamén poden confirmar esta aseveración xa que simplemente no que ó sector lácteo se refire a Comunidade galega supón o 40% da produción estatal con un rendemento anual superior ós 2,3 millóns de toneladas, ingresando as explotacións galegas máis de 1.800 millóns de euros (un 3,5 do PIB galego), e xerando máis de 18.000 traballos directos e preto de 8.500 de xeito inducido. E estes datos sen ter en conta a xeración de riqueza da gandeiría de carne cuxa cabaña supón o 14,3% do censo de total de cabezas, ou de outras con menor incidencia en Galicia como a ovina ou caprina.

Estes serían principalmente os dous sectores estratéxicos dende o punto de vista económico que a terra posibilita en Galicia, pero a multifuncionalidade do territorio da nosa comunidade deixa marxe para que outras actividades que poden e deben asentarse

na terra se desenvolvan cada día con máis seguridade de éxito, así a industria do viño é hoxe en Galicia un referente dentro da comercialización dos produtos do sector primario, atesourando cinco Denominacións de Orixe (D.O)- Ribeiro, Rías Baixas, Valdeorras, Monterrei, Ribeira Sacra-, e supoñendo un volume de superficie en hectáreas superior ás 30.000, e cada vez ten máis incidencia no mercado o emprego da terra para produción de novos cultivos como o arándano vermello, ou para a recuperación de cultivos tradicionais como o lúpulo para a produción de cervexa.

Pero dentro deste marco de compatibilidade de usos non é tampouco depreciable aquel cuxa incidencia produtiva é menor como pode ser a conservación do entorno natural, pero arredor do cal de xeito indirecto se crea riqueza como aquela provinte dos fluxos dos mercados turísticos. A biodiversidade e a paisaxe de Galicia achega cada ano a milleiros de visitantes e fan da terra como elemento visual un recurso económico.

Dentro dos aspectos diferenciadores da estrutura da terra está a falta de ordenación de todo este contubernio de posibilidades de uso. A necesidade dunha boa xestión da orde do territorio é cada vez máis palpable, xa que se fai difícil desenvolver determinados tipos de actividades produtivas nun entorno desordeado e sen delimitación sectorial. Galicia precisa saber onde se pode facer cada actividade e precisa saber cales son as regras do xogo no desenvolvemento das mesmas. Pero esta premisa de que o territorio debe estar organizado non debe ser sinónimo da sectorización unívoca do mesmo, non se debe caer nunha ordenación monouso que faga insostible o territorio e o mesmo provoque a perda de diversidade de usos do mesmo. Debemos compatibilizar usos de xeito lóxico, o monte pode manter unha actividade forestal ó tempo que pode servir para o pasto do vacún de carne e para a recollida de cogomelos, mentres ó tempo serve como base para o aproveitamento da enerxía eólica e sempre tendo en conta as premisas básicas para a conservación da paisaxe do entorno. Isto que parece tan complicado, e en realidade o resultado dunha reflexión lóxica sobre a aptitude da terra e do territorio, aplicando o sentido común e regulando dende o precepto da multifunción da terra os usos que se poidan levar a cabo.

Recentemente no Monte veciñal de Baroña, a Comunidade de Montes que xestiona o mesmo dende hai anos, arrendou no balcón natural do Castro do mesmo nome unha extensión de 200 ha. na cal se combinan diferentes actividades produtivas; A gandeiría (vacas cachenas, galiñas de Mos, porco celta e ovelas), a horta (diversas verduras, legumes e plantacións de froiteiras), a actividade agrícola de alimentación para o gando (forraxe e cereal) e o aproveitamento forestal tanto no referente á madeira como a xestión da súa biomasa, e mesmo se levan a cabo aproveitamentos secundarios como a recollida de fungos ou castañas. Ademais de esta actividade agraria, acollen esas hectáreas varios aeroxeneradores, ou en momentos puntuais do ano parte dese mesmo monte conforma un coto de caza, e todo isto sen que a paisaxe dun entorno incomparable perda o seu atractivo, chegando incluso a xerar riqueza turística

a través da futura posta en marcha dun negocio de restauración. Simplemente orde lóxica dentro da diversidade.

Orde si, pero orde que permita que un territorio tan diverso explote todo o seu valor. Non pode a harmonía ser contraria á aptitude. Vertebrar ben o territorio significa entre outras cousas aproveitar o que nos pode dar, estruturalo de xeito que sen romper o equilibrio poidamos obter o que del pretendemos.

Di o **Informe Brundtland “O noso Futuro Común”**, publicado pola Comisión Mundial sobre Medio Ambiente e Desenvolvemento das Nacións Unidas no ano 1987 que *“a sostibilidade é satisfacer as necesidades das xeracións presentes sen comprometer a capacidade de satisfacer as necesidades das xeracións futuras”*. Para cumprir con esta premisa no ámbito do territorio é preciso conxugar os aspectos medioambientais, sociais e económicos, pero no caso galego debe ademais, debido á idiosincrasia das súas xentes, ter en conta o aspecto que podemos denominar como “sentimental”, aquilo que nos impide ver unha ordenación lóxica se a mesma dana o que consideramos como propio, aínda que a mesma respecte ao máximo a aptitude agronómica da terra, é dicir, unha mellora estrutural da terra en Galicia que faga o territorio máis sostible, debe ter en conta ademais de criterios puramente técnicos, un criterio puramente emocional, o sentimento de apego das xentes á súa finca ou parcela.

Os galegos levamos terra nos pés

O “apego” á terra é unha das características principais do galego na súa relación co territorio. Ninguén dubida da existencia dese compromiso e desa devoción pola terra case elevada a potencias insospeitadas con respecto a outros territorios ou países. Seguramente en poucos lugares se poderán escoitar frases do tipo “esa finca axudou a que puidera dar estudos aos meus fillos” que son habituais nos maiores do campo galego, e en poucas paraxes as fincas son fonte dunha variedade toponímica que sen dúbida enriquece a fala e a cultura galega. Nunca aínda foi clarificado se é a denominación das fincas as que deron posteriormente nome a unha paraxe, ou se polo contrario as mesmas colleron da súa situación o seu nomeamento.

O Chope, o Gancho, a Croeñeira, os Salgueriños, a Chousa, as Searas,..., as fincas en Galicia teñen nome, como nome teñen as vacas, dándolle dese xeito a condición dunha parte máis das familias do rural galego. Unhas veces os seus nomes veñen caracterizados polo que alí hai ou houbo cultivado, “O castiñeiro”, “A Trigueira”, outros nomes simplemente son indicativos de onde se atopan, “O Cabo do agro”, “O Salido”, e algunhas incluso rememoran actos históricos do lugar “A loita”, “O sono”,.... O que si é certo é que cada finca é para o seu propietario parte da súa historia e do seu ser. As xentes do campo recordan como se fixeron coa finca, canto pagaron por ela, quen lles prestou os cartos, cando unha vaca tivo alí o seu cuxo, pero quizais o máis sorprendente dos galegos é que aínda en xeracións que hoxe en día

O sentimento de apego a terra é unha
parte da ideosincrasia do galego

viven nas cidades, son capaces de achegarse ás súas orixes a través das fincas dos seus pais ou avós, e quen máis quen menos atesoura algunha anécdota que xurdiu ó pé dunha finca.

Esta afección ás fincas é natural do galego, unha afección superior incluso ó propio apego á propiedade, “que che rouben o coche e unha pena, que corran un marco para roubarche un anaco de finca, unha desgracia”, oín un día a un agricultor na parroquia de Borraxeiros en Agolada.

Este sentimento de propiedade e de apego á terra pásase de pais a fillos. É habitual ver como fillos ou netos que non teñen vinculación algunha co medio no cal se topa a finca, defenden ata o extremo un metro de terra nunha expropiación pública, discuten pola posición dun marco con un veciño, ou analizan ao máximo os procesos de concentración parcelaria para que non afecte a súa propiedade rústica, e todo isto sen importarlle en moitos casos unha subida indiscriminada da súa hipoteca, unha incorrecta declaración da renda que prexudique os seus intereses, ou un sobrecusto dun aparello que pretende comprar para desenvolver o seu traballo. A terra é outra cousa, é o vínculo emocional coa súa infancia e co seu pasado, e iso é precisamente o que se protexe o vínculo emocional, non a propiedade.

Nunha posible e imaxinaria enquisa feita en Galicia, pese a que o 70 % da poboación está xa habitando as zonas urbanas, máis do 90 % se consideraría con toda probabilidade poboación rural. Canta xente de Vigo ante a pregunta “de onde eres?” resposta “de Vigo”, seguramente a porcentaxe sería moi reducida, a resposta máis habitual será “ de Redondela, de Bueu, de Lalín, de Rodeiro, de Arzúa,..., pero vivo en Vigo”. Unha clara mostra do sentir rural da xente en Galicia.

En varias ocasións escoitei ó Alcalde de Lalín, José Crespo esa frase de que “*todos os galegos levamos Terra nos pés*”, e barallando diversas posibilidades quizais estamos ante unha das mellores explicacións que se pode dar a aquilo que se denomina “apego á terra”. O galego, vén do rural, ve o rural ó seu arredor a diario, vive o rural en cada actividade que fai, en moitos casos a denominación de urbanita molesta, e noutras entristece, xa que a ruralidade nun galego dá “caché”, e non hai mellor maneira de afirmar e reafirmar esa ruralidade que tendo unha finca no pobo.

O apego á terra é un feito diferencial de Galicia e do galego, e non debería ser visto como algo negativo, nin como un obstáculo ó desenvolvemento económico de Galicia. Trátase dunha característica que dun ou doutro xeito intervén e inflúe na conformación da estrutura da terra no marco do territorio e que é esencial á hora de afrontar medidas legais que posibiliten ou fomenten unha boa dinámica de mobilidade e aproveitamento de Terras, pero isto non é óbice a que esa influencia sexa paralizadora, ou un foso dificilmente salvable cara a consecución dun aproveitamento agrario óptimo das fincas. O apego debe ser observado, analizado e posteriormente aproveitado no sentido positivo que o mesmo ten.

A finais da década dos 70 a Coca-Cola e a Pepsi, mantiveron unha dura loita publicitaria que aínda hoxe en día é estudada polos responsables en márketing de calquera empresa e mesmo nas universidades. A campaña da “New Generation” da Pepsi foi unha das mellores mostras de conversión dunha debilidade en fortaleza, e de cómo un punto forte pode ó tempo ser o flanco máis feble. A Coca-Cola sempre centrou o seu nome e a súa posición de liderazgo na súa “*fórmula orixinal*”, aquela que era secreta, que ninguén agás un par de directivos da compañía coñecía, e que ninguén podía nin imitar nin tan sequera achegarse. Pepsi, logo de varios erros no intento de atacar á súa competidora, deuse conta de que a súa maior debilidade, a de ser unha marca nova e descoñecida era tamén a súa maior fortaleza, e iniciou unha campaña moi agresiva de promoción na busca dun mercado diferente; Coca-Cola era o refresco da xente máis maior, daqueles bebedores de refresco de cola que levaban anos asociando o mesmo a marca de Atlanta, e polo tanto era o refresco das “vellas xeracións”. Pepsi pola contra presentouse como a marca das “New Generation”, a cola que ofrecía á xente nova a posibilidade de rebelarse contra os seus pais, era Michael Jackson contra Roy Orbison. Foi sen dúbida a conversión da maior das debilidades nunha fortaleza que posibilitou que Pepsi arrebatara máis do 30% do mercado dos refrescos de cola a Coca-Cola Company.

Isto é un exemplo a seguir coa terra en Galicia, é o momento de entender o apego á mesma como unha característica do ser do galego, e non como un atasco que non permita a reestruturación da propiedade ou o redimensionamento das nosas explotacións aumentando a súa base territorial a través de posta en valor de terras sen uso agrario.

A propiedade non se toca en Galicia, ese é un feito, pero debemos converter esa interrelación entre propietarios e fincas nun aspecto clave á hora de aplicar medidas de reestruturación da organización do parcelario ou mesmo da fórmula da súa tenencia. Ter apego á terra significa ter así mesmo respecto pola terra. Se polo tanto somos capaces de establecer medidas nas cales garantamos a propiedade e ó mesmo tempo aseguremos que a terra sexa produtiva, o cidadán entenderá que é o momento de posibilitar unha mellora da estrutura territorial que permita o acceso á terra a aquelas persoas que o precisen.

Esta é un conversación real que se produciu no Banco de Terras de Galicia no ano 2010;

- *Mire, chamaba porque teño unhas fincas arrendadas a través do Banco de Terras e o arrendatario fai un ano que non se achega por elas e as fincas están sen traballar.*
- *Vostede sigue cobrando a renda sen problema, verdade? – resposta o técnico do Banco de Terras.*
- *Sigo, pero isto non é o que importa, eu arrendo as fincas para que as traballen, que meus pais loitaron moito para elas e non vou eu agora deixar que estean abandonadas.*

Isto é o principal valor da nosa xente, o respecto polo seu, e a terra é o seu, un feito diferencial do galego, un apego que se ben é certo dificulta a reconversión do minifundio en estruturas hoxe máis competitivas, tamén facilita que sexamos unha comunidade autónoma líder no que o agro se refire, sendo a principal produtora láctea de España, ou atesourando máis de 30 Denominacións de Orixe (DO) ou Indicacións Xeográficas Protexidas (IXP) de produtos do sector primario.

Os galegos levamos Terras nos pés, porque case un 75% dos galegos aínda temos hoxe unha propiedade rústica, e porque renunciar a ela significaría renunciar á nosa identidade, e por aí non pasamos.

Terra sen dono para donos sen terras

Que Galicia ten máis dun millón de propietarios, pode dar unha sensación equivocada no que á clarificación da propiedade se refire. O feito de que moita xente posúa parcelas non é indicativo de que as mesmas estean localizadas e identificadas, nin sequera indicativo de que todo o parcelario de Galicia teña dono coñecido, é máis, hoxe en día segundo datos do Catastro máis de 320.000 parcelas están en proceso de investigación da propiedade ou

incluso xa declaradas como inmobile vacante (nome oficial das fincas sen dono coñecido), ó abeiro do disposto no artigo 47 da Lei de Patrimonio do Estado. Ningunha outra Comunidade española presenta estas cifras nin esta problemática causada, en parte polo elevado número de parcelas e en parte debido á emigración da primeira metade do século XX, que conducen a un problema de Xestión territorial de elevado impacto económico, medioambiental e social nas zonas rurais. Estamos polo tanto ante unha das características principais e que máis diferenza a organización estrutural da propiedade en Galicia con respecto ó resto do territorio do Estado. Ben é certo que esta caracterización vén dada por causas diversas e que poderíamos tamén denominar como moi autóctonas e que se asocian fundamentalmente na dificultade que ten a clarificación dun escenario rústico tan fragmentado e en plena regresión demográfica que permita xestionar de forma efectiva a información relativa á propiedade da terra.

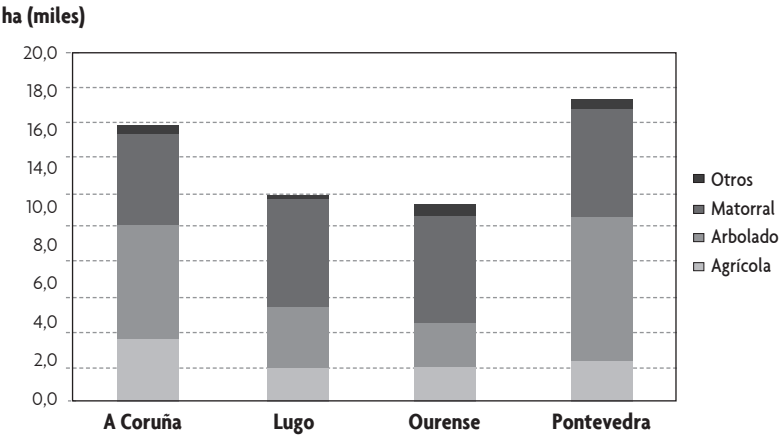
É razoable asociar a presenza de predios vacantes a propietarios absentistas que, por diversas razóns, non manteñen o seu dominio nin formal nin informalmente.

Entre os propietarios absentistas podemos identificar a;

- **Propietarios emigrados** que non viaxaron ó lugar onde se ubican as súas propiedades por un período prolongado de tempo e que non encomendaron a súa xestión a outra persoa, ou ben que de facelo, non se mantén. Frecuentemente non recordan a localización exacta dos predios e a documentación coa que contan, de existir, non permite identificar os bens. Na práctica significa un debilitamento considerable dos dereitos e responsabilidades asociadas á propiedade, relacionado a unha renuncia “*por omisión*” ós mesmos por parte do teórico titular.
- **Herdeiros que nunca residiron no seu lugar de orixe** e que non coñecen de forma directa os bens, aínda que sexan conscientes da titularidade de determinados dereitos de propiedade. Contan con documentación deficiente e as condicións para clarificar a situación posesoria no escenario actual son aínda máis complicadas.
- **Herdeiros que non son coñecedores de ser titulares** de determinados dereitos de propiedade.

O despoboamento do rural e o envellecemento das súas xentes reducen aínda de xeito máis drástico as posibilidades de que cando menos o coñecemento da propiedade poida ser mantido a través da tradición oral. Non é estrano escoitar no rural galego expresións tales como “*esas son as fincas do Pol que marchou para Bos Aires*”, ou “*Cando emigrou a Cuba o Monaxas díxolle a meu avó que lle coidara as parcelas*”. Seguramente, por todo isto, a clarificación da propiedade será aínda máis complexa nos próximos decenios. Isto aparte complica a propia caracterización da realidade, é dicir, saber realmente cal é a incidencia das fincas sen dono en Galicia.

Distribución de usos de los predios con titular desconocido en Galicia (Y.P. a partir de datos de DG Catastro, 2008) ◀

É previsible aparte que nalgúñas zonas parte dos titulares absentistas oficiais non sexan tales debido aos procesos demográficos descritos, sobre todo os hereditarios, xa que si ben é certo que as normas legais obrigan á regularización catastral da propiedade, tamén é demostrable que dita norma a miúdo se incumpre e salvo revisión realizadas pola propia Dirección xeral do Catastro, hai moitas zonas nas cales as fincas están aínda a nome dos seus antigos propietarios ou ben están sen nome e polo tanto, en proceso de investigación formal, aínda que con propietario informal coñecido.

Pese a todo, o que si é unha realidade é que Galicia amosa un escenario diferencial e propio de seu como son unhas 6.000 ha. sen dono coñecido, pero con xente que precisa esa terra para o seu desenvolvemento económico. Esta posta en valor dos inmobles vacantes percíbese ardua, pero necesaria, complexa pero imprescindible, e son varios os xeitos de facelo.

O Ministerio de Facenda está nestes intres facendo unha labor importante de mobilización da terra a través da venda, ben sexa de forma directa a colindantes ou a través de poxas públicas daquelas parcelas cuxo proceso de investigación xa rematou, e polo tanto atendendo á Lei de Patrimonio do Estado, xa forman parte do inventario da Administración Xeral. Máis recentemente en Galicia púxose en marcha unha medida pioneira e novidosa que pode asegurar unha posta en valor eficiente daquelas fincas sen dono coñecido a través do uso das mesmas por parte das explotacións agrogandeiras. A Xunta de Galicia baixo o paraguas do Banco de Terras poderá arrendar estas parcelas tanto sexan xa propiedade do Estado unha vez rematou ou seu proceso de investigación, como naqueles casos que se atopen en pescuda de dono e aínda non fora clarexada a súa propiedade, gardando neste caso as rendas xeradas na Caixa Xeral de Depósitos a espera da finalización do proceso, ou ben para que as mesmas sexan traspasadas ao seu propietario de aparecer o mesmo.

Estas actuacións poden axudar a que a paisaxe de Galicia mude, e que parcelas abandonadas no medio das nosas agras non sexan un obstáculo no desenvolvemento económico dunha explotación, nin sexan motivos de graves consecuencias ambientais.

A paisaxe, e polo tanto a estrutura da propiedade en Galicia, podería mudar de xeito máis fácil i eficiente se depurásemos a propiedade ata o punto de non ter unha soa hectárea de finca sen dono.

Xestión da terra mirando ó futuro tendo en conta a visión galega do pasado

“A mobilidade das terras agrarias e a posta en valor das mesmas co fin de ofertar ás explotacións agrogandeiras de Galicia terra que permita a redimensión territorial das mesmas, e deste xeito poidan ser máis competitivas no actual mercado globalizado, é sen dúbida unha das fronteiras nas cales se debe facer máis fincapé dende as institucións con competencias en materia agraria.

Que as explotacións contén con máis terra e que esta estea mellor ordenada e estruturada e necesario non só para mellorar a calidade de vida dos nosos gandeiros e agricultores, senón que tamén posibilitaría a redución dos custes derivados da compra de recursos endóxeos tales como o cultivo forraxeiro (alfalfa, leguminosas,...) a agricultores de fóra da nosa comunidade, ou permitiría a ampliación tanto do tamaño das explotacións, como da posta en marcha de novos asentamentos de mozos que ven no campo unha oportunidade vital.

Non é menos certo, que esta mobilización do capital agrario que supón a terra sen empregar en Galicia tamén reduciría os impactos negativos do abandono, tanto no aspecto agroambiental, no que cabe mencionar especialmente a loita contra o lume, como no que se refire á loita contra o despoboamento do rural galego.

Con estas palabras comezou a presentación do proxecto de Lei de mobilidade de terras, o entón Conselleiro de Medio Rural, Samuel Juárez Casado. En tres parágrafos deixaba enriba da mesa o porqué da necesidade de conseguir que a terra agraria en Galicia sexa posta en valor e na importancia de crear sinerxias e condicións favorables para potenciar a mobilidade das terras e por ende o seu uso e aproveitamento.

Nos últimos anos produciuse un avance cuantitativo, pero sobre todo cualitativo na lexislación autonómica no referente á normativa que afecta a estrutura territorial rústica de Galicia. Así, aparte da mencionada lei de Mobilidade de Terras, tamén se aprobou a primeira Lei de Montes de Galicia, o decreto das Sociedades de Fomento Forestal (SOFOR), e xa foi presentado o proxecto de Lei de Mellora da estrutura territorial agraria (METAGA), e mesmo se está traballando nun texto integrador na ordenación do territorio en Galicia como

é a nova Lei do Solo. Paralelo a estas normas, ou como motor das mesmas aprobáronse no ano 2011 as Directrices de Ordenación do Territorio que deben ser o vínculo que coordine e sincronice todas aquelas medidas legais que teñan influencia sobre a conformación da estrutura da terra en Galicia calquera que sexa o seu uso.

Estamos polo tanto ante a oportunidade de ordear o territorio galego dende a xestión do mesmo, aproveitando ao máximo a súa capacidade produtiva dentro dun marco de respecto pola paisaxe e a biodiversidade. Pero todo este complexo sistema legal, seguramente necesario pola diferenza e diversidade que ofrece o territorio de Galicia, non debe atacar ó fundamental da conciencia do galego sobre a terra senón máis ben reconfigurala. Galicia e os galegos deben xestionar a terra dende o apego, dende a convicción do valor da terra, dende o entender que o monte en Galicia esixe unha xestión autónoma, diferente a do monte noutros lugares de España. Galicia debe xestionar o seu maior recurso sabendo que ten a posibilidade real de compatibilizar a viña e as praderías, as froiteiras e a biomasa, e a construción dunha vivenda no rural co aproveitamento da riqueza hidráulica dun regato. Agricultura, gandería, aproveitamento forestal, conservación, vida no rural, incluso xestión do patrimonio histórico deben ser atendidos con criterios específicos pero dentro dun entorno global.

Exemplo de terreo rustico sen ordear
(Vista dende o Monte Carrio,
Lalín-Vila de Cruces)

Xestionar a terra en Galicia sen perder a raíz do sentimento que profesa a propiedade da mesma nos galegos é o reto. Manter a diferenza dentro dun marco de competitividade é complicado pero necesario, e dende as Administracións Públicas débese traballar nesa dirección, tomando as medidas oportunas e propias sen caer no erro de facer traslados xerais de lexislación doutras Comunidades ou países. A lexislación comparada nun territorio tan diverso e propio como o de Galicia non é por norma unha boa idea, e sempre debería ser máis un “modo consulta”, que un “modo aplicación”.

Conclusiones. Unha concepción diferente da terra convértea nun aspecto diferencial.

Ó longo deste artigo fixemos un percorrido sobre os aspectos diferenciadores da estrutura da terra en Galicia con respecto a outros territorios. Identificamos aspectos propios da idiosincrasia galega como o apego á terra, establecemos o por qué do minifundio e a singularidade do mesmo no referente a Galicia, tratamos de entender e amosar a complexidade dun territorio multiuso e con vocación multifuncional, e quixemos clarexar como a xestión futura da terra debería ser realizada dende o respecto á diferencialidade do ser galego.

Non se escapa ante a lectura unha cuestión clave, a terra en Galicia, a súa conformación estrutural, vén dada pola complexidade de aspectos e cuestións que nela inflúen; a historia, as súas xentes, as súas dinámicas económicas, os seus procesos de conversión e reconversión social,..., todos estes aspectos son fundamentais para entender o territorio de Galicia.

Non sen entende Galicia sen a súa lingua, sen dúbida un sinal de identidade do País. Tampouco podemos entender Galicia sen as súas músicas de gaitas e as súas muiñeiras, sen a retranca que posúen os que nestas terras se crían e da que tanto fachendamos, porque só un galego é capaz de asimilala como algo de seu, sen a morriña, un sentimento tan galego que non admite sinónimos porque a morriña non é nostalxia, nin añoranza, nin melancolía. a morriña é morriña sen máis. Do mesmo xeito non se entende Galicia sen a súa terra, sen esa especial reivindicación do galego da súa ruralidade e sen ese mimetismo asiduo das xentes coas súas fincas.

Galicia é como é, porque o monte galego é como é, aproveitable, fértil, onde tanto pode asentarse un pinar como converterse nunha pradería. Galicia é como é porque as súas agras son como son, verdes, poliédricas e versátiles, aptas para a herba, para o millo, para o trigo e para unha plantación de maceiras. Galicia é como é porque as súas fragas son como son, cheas de vida, con tendencia a multiespecie vexetal e animal. Galicia é como é porque as súas xentes son como son, e as súas xentes están afincadas nun territorio que forxa sentimentos.

A estrutura da terra non é tan só un feito físico diferencial de Galicia, trátase dun feito diferencial depositado no sentimento do galego, e como tal hai que tratalo. Debemos

mellorar en competitividade, cambiar a fisionomía da nosa estrutura fundiaria para mellorar a nosa produtividade, reducir o número de parcelas e que estas teñan maior superficie co gallo de favorecer o emprego das mesmas, ordear os usos, clarificar a propiedade, por en valor produtivo actividades “improdutivas” como a conservación da biodiversidade ou o mantemento da paisaxe, etc. Pero todo isto sen perder a referencia de que a terra en Galicia está baixo os pés, pero en forma líquida corre polo sangue dos galegos.

É a terra un feito diferencial dos galegos? Tanto como a fala, tanto como a retranca, tanto como a morriña,....

Bibliografía:

Corbelle Rico, Eduardo J.; Díaz Manso, José Marcial; Crecente Maseda, Rafael; Martínez Rivas, Emilio M. (2011): Mercado e Mobilidade de Terras en Galicia. Universidade de Santiago de Compostela. Santiago de Compostela.

Rodríguez Gonzalez, Román Director (2010): Territorio. Ordenar para competir. Netbiblo S.L. A Coruña.

Al Ries, Jack Trout (1986): Marketing de guerra. McGraw-Hill.

Barreiro Rivas, X.L. (2005): A terra quere pobo. Editorial Galaxia.Vigo.

Fernandez Prieto,L.(2000): Historia Agraria da Galicia Contemporanea. Edicións xerais de Galicia. Vigo.

Villares Paz, Ramón (1988): A Historia. Editorial Galaxia. Vigo.

Fernández, Julio(1979): El Minifundio impide que el paro encubierto en Galicia derive en hambre. Publicado en El Pais o 19 de Diciembre de 1979.

Villada Legaspi, Eloi; Alibés Biosca, Joan; Ónega López, Quico (2013): A dinámica do uso da terra en Galicia: pasado, presente e futuro da superficie agraria útil. Publicado no num.115 da Revista de Cooperación Galega en Outubro de 2013.

[As terras e o seu aproveitamento: o reflexo dun cambio de mentalidade]

Xoán Carlos García Porral

Nado en Goiás - Lalín (1974). Doutor en Antropoloxía Social e Máster en Técnicas de Xestión Integral do Patrimonio Cultural pola Universidade de Santiago de Compostela. As súas investigacións antropolóxicas e etnográficas céntranse no mundo rural, especialmente na comarca de Deza. Delas son froito os libros “Modernización rural e tradición cultural” (2008) ou “De Balbino a hoxe. Cambios e transformacións na aldea” (2012), así como unha ducia de artigos en revistas como A trabe de ouro ou o Anuario Descubrindo.

1. Consideracións previas*

Para preparar esta intervención, decidimos centrar o estudo nunha aldea concreta do Concello de Lalín que, baixo o pseudónimo de “Aldea de Porteirigo”, ben podería aglutinar a centos de comunidades do rural galego que nesta última centuria foron sufrindo uns cambios notables non só na distribución e aproveitamento das terras, senón tamén na produtividade gandeira.

Porteirigo é unha entidade tradicionalmente identificada pola hexemonía económica, social e cultural do sector agropecuario, ata o punto de que a constitución e evolución desta comunidade non poden ser entendidas sen facer referencia a el. Os cambios dos que foi obxecto a partir da década de 1960, foron configurando unha nova paisaxe na que a cava dos montes e a creación de praderías artificiais, encamiñadas a satisfacer as necesidades alimenticias dunha cada vez máis crecente cabana gandeira orientada á produción láctea, son os seus elementos máis representativos.

As mudanzas que sufriu esta pequena comunidade hai que enmarcalas baixo ás que foron sometidos os agricultores e os gandeiros galegos dende finais do século XIX e principios do XX, e que se estenderon ata a década de 1960, tal como xa teñen estudado, entre outros, os profesores Villares Paz e Fernández Prieto. Nese período produciuse un auténtico “xiro copernicano” na orientación agropecuaria, traendo consigo cambios importantes que carrexaron, entre outras cousas, a desaparición do sistema foral no ano 1926 mediante un Decreto Lei de Redención de Foros, algo que marcou de forma decisiva a evolución histórica do réxime de propiedade da terra en Galicia¹. As mudanzas que permitiron este e outros cambios van dende a ampliación, dende 1865, da extensión da superficie cultivada aguilloada polas privatizacións, ata o retraso do labradío en beneficio da dedicación a prado, pasando polo cultivo de plantas forraxeiras e pola lenta desaparición de soutos de castiñeiros sendo substituídos pola introdución intensiva doutros cultivos, entre os que destacaban as patacas e os cereais que servían para a alimentación do home e do gando². A xuízo de García Fernández, en Galicia seguíase a manter nesa época unha economía tradicional, con escasa orientación comercial, sendo o obxectivo das explotacións agrarias acadar a maior autosuficiencia posible para satisfacer as necesidades das familias campesiñas³. A esta orientación tamén contribuía a escaseza de mecanización nas tarefas agrícolas, polo que se precisaba dun grande aporte de man de obra. Algo semellante pon de manifesto Rodríguez González en Lalín e a súa comarca, xa que considera que toda esta etapa anterior ao ano 1960 asentábase nunha agricultura caracterizada por presentar unha orientación autoconsumista, con mínimos excedentes comerciáveis e, por conseguinte, moi baixas transaccións económicas, manifestándose unha economía moi cerrada⁴. Por iso, se algún cambio foi destacable neste período, ese vén empurrado pola *gandería*, pola *propietización dos montes*, e pola entrada lenta da *mecanización*. Estes aspectos foron definitorios na mellora económica do ámbito rural galego en xeral, e do desta entidade en particular.

* As fotografías de Chedas e Lebozán deste artigo son cortesía de Antonio Puesas García.

¹ **VILLARES, R. (1982):** *La propiedad de la tierra en Galicia (1500-1936)*. Ed. Siglo XXI de España y Editores, S.A., Madrid; p. 319.

² **FERNÁNDEZ PRIETO, L. (1992):** *Labregos con ciencia. Estado, sociedade e innovación tecnolóxica na agricultura galega, 1850-1939*. Xerais de Galicia, S.A.; Vigo; p. 29-47.

³ **GARCÍA FERNÁNDEZ, J. (1975):** *Organización del espacio y economía rural en la España Atlántica*. Ed. Siglo XXI; Madrid; p. 72.

⁴ **RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, R. (1997):** *La urbanización del espacio rural en Galicia*. OIKOS-TAU, Barcelona; p. 100.

No *sistema pecuario*, o *gando bovino* converteuse no eixo das innovacións e das mudanzas, consolidándose as razas do país ('rubia galega') como as de maior calidade, cunha crecente orientación mercantil da produción que condicionou os sistemas de produción gandeira e os cambios que esta sufriu. Un dos factores máis salientables destes cambios foi o aumento das cabanas gandeiras, que traería consigo unha medra dos recursos alimenticios, ampliados mediante os prados artificiais e a introdución de forraxes, algo que, de forma silenciosa, agudizou un cambio na paisaxe agraria galega, reflexo da modificación da mentalidade dos agricultores. Este aumento do vacún tería nesta época (ata 1960) unha clara orientación cárnica, polo que os sistemas de ceba acadaron un gran perfeccionamento. No fondo, todo se atopaba encamiñado cara a algo moi concreto: a mellora das condicións do labrego e do gandeiro amparada pola mellora do seu case que único sistema de sostemento e autoabastecemento: o gando vacún. Por iso, non é de estrañar que se empecen a amosar deficiencias nos métodos tradicionais de estabulación (cortes mantidas medianamente limpas e secas por medio do estrado recollido nos montes rasos) e nas condicións hixiénicas dos animais, que se tornan progresivamente inaceptables por mor da crecente importancia do vacún.

Esta lenta intensificación do vacún como referente do progreso e mellora económica, levou consigo unha transformación da *paisaxe agraria*. Posiblemente sexa mellor falar dunha *progresión recíproca* entre o agro e o gando que en Galicia arranca na caída do sistema foral, dando pé á *propietarización dos montes comunais*. Segundo Xesús Balboa, a raíz desta propietarización das terras débese a que, no último terzo do século XIX, o incremento dos apresamentos masivos debuxou unha crise do tradicional aproveitamento colectivo do monte. Moitos campesiños foron partidarios dunha individualización definitiva como modo de acadar unha afirmación da propiedade do monte e unha explotación máis racional e intensiva⁵. Esta idea, xunto con factores como a redención foral, o interese polo aproveitamento forestal e o desexo das comunidades por evitar a intervención nos montes da administración forestal, potenciou a división dos montes veciñais. Este fenómeno de individualización que se deu dos espazos comunais, redundou nunha mellora da capacidade de produción da pequena explotación campesiña e nunha intensificación do cultivo de plantas forraxeiras, traendo consigo unha maior importancia do sector pecuario na segunda metade do século XX⁶.

Todo este progreso atopará un forte impulso cos comezos da *mecanización* do sector agrario. Pouco a pouco fóronse introducindo novos apeiros e mecanizándose algunhas fases do proceso de produción, xogando un papel máis ca destacado a aparición das máquinas de mallar que, acompañadas da limpadora, contribuíron a modificar un dos procesos de traballo que menos cambiara na agricultura galega. Esta revolución na mecanización acentuarase na década de 1960, condicionando a preparación da terra e provocando a marxinalización de ferramentas coma o fouciño e a gadaña que serán suplantadas pola motosegadora e a rotativa, apeiros que permiten aforrar tempo e intensificar a produtividade de forma parella á ampliación das extensións dedicadas a pradería.

⁵ **BALBOA, X. (1990):** *O monte en Galicia*. Xerais, Vigo; p. 259.

⁶ *Ibid. not. 5; p. 269.*

Polo tanto, a propietarización das terras, o aumento da cabana vacúa e a mecanización, convértense nos tres piares fundamentais que marcan o desenvolvemento do sector agropecuario durante a maior parte do século XX. A transformación da paisaxe agraria e o cambio de mentalidade no home labrego non se poden entender sen prestar atención a eses tres factores que supuxeron un primeiro paso cara á modernización do sector gandeiro, condicións indispensables para asimilar o carácter empresarial que se intenta infundir neste sector dende as administracións públicas.

2. A transformación das terras a servizo da gandería

Cando falamos da mellora agrícola, obrigatoriamente temos que facer referencia ao sector pecuario, xa que a meirande parte da produción agraria atópase intimamente ligada a satisfacer as necesidades alimenticias do gando, que está impoñendo uns cambios que desvían definitivamente a orientación tradicional da funcionalidade da terra. Así foi anunciado por Casal Vila cando di que a produción agrícola, orientada en tempos a cubrir as necesidades do autoconsumo e da reprodución agrícola, diríxese cada vez máis ao subministro de alimentos para a produción animal. Moitos dos cultivos xustifican a súa existencia en función da gandería, tendo xa que logo un papel subordinado á situación e evolución das diversas producións animais⁷. Esta afirmación, aplicada a toda Galicia, define perfectamente a situación pola que pasou a Aldea de Porteirigo.

O elemento que máis acusou a profunda transformación na reordenación do sistema agropecuario foi a paisaxe rural. Esta transformación comezou ao amparo do citado Decreto Lei de 1926. Sirva coma exemplo o reparto que se fixo o 22 de Febreiro de 1926 dos montes pertencentes á esta aldea. Un total de 2.465 ferrados, divididos en catro montes, foron repartidos entre 21 veciños. O reparto deste monte veciñal fíxose amigablemente, seguindo como criterio a proporcionalidade ás terras de labor con que cada veciño contaba. Este sistema coñecía-se co nome de “a fondos”, e practicábase en comunidades no seo das cales non existían demasiadas diferenzas entre os veciños en canto ás superficies de labor coas que contaban⁸. Froito deste proceder foi a variabilidade de ferrados e cuartillos nas cotas de cada veciño, que comprendían unha extensión mínima de 26 ferrados con 16 cuartillos e unha máxima de 47 ferrados con 16 cuartillos⁹.

Os montes, nos terreos incultos, estaban practicamente cubertos de especies espontáneas non arbóreas: xesta, carqueixa, codeso, fento, uz, carpaza, avea e diversas gramíneas que servían de pasto para o gando, e toxo¹⁰. Este era usado polos labregos como leña, como fertilizante de terra por calcinación e, sobre todo, como estrado para o gando que, despois de mesturarse cos excrementos deste, era utilizado como fertilizante orgánico, xa que o toxo tiña a vantaxe sobre outras formas de estrume de que, ao ser unha leguminosa, aportaba uns maiores índices de nitróxeno. Á marxe dos usos agrogandeiros que se obtiñan desta

⁷ **CASAL VILA, B. (1984):** *A Galicia campesiña*. Ed. Galaxia, Vigo; p. 79.

⁸ *Ibid.* not 5; p. 269.

⁹ Nesta comunidade o ferrado equivale a 536 metros cadrados, e o cuartillo a 22'33.

¹⁰ **GARCÍA, B.(1979):** *A enerxía: o futuro do monte*. En *O monte é noso*. Ed. Galaxia, Vigo; p. 86.
Segundo o Censo de 1972, 941.105 Has. de Galicia eran de monte.

► Lugar de Cheda no Concello de Lalín

planta, o conxunto do toxal preservaba a terra deforestada e non labrada da erosión. Este aproveitamento do toxo non era o único beneficio que proporcionaba o monte, xa que este, antes da súa privatización, convertíase nun complemento idóneo da economía tradicional agrícola e gandeira do campesiño: del tamén se obtiña madeira para a construción e apeiros; ás veces, mediante a cava de certas zonas con estivadas, explotábanse directamente para cultivar cereais (fundamentalmente trigo e centeo); e, en certos casos, proporcionaba ingresos extraordinarios a través da apertura de canteiras¹¹. Así e todo, a xuízo de Basilio García, era moi triste que se dedicara a terceira parte da superficie de Galicia á produción de toxos, dúas veces máis cá superficie labrada, e case que catro veces máis cá dedicada a prados e praderías permanentes¹². Por iso, un dos obxectivos do agro galego foi a eliminación do toxo, convertendo a terra ocupada por el en labradío, en prado ou en bosque¹³.

Tralo reparto dos montes comunais comezouse a dar un dominio directo e útil dos mesmos. Isto permitiu o incremento do número de estivadas de cereais nas parcelas dos montes¹⁴. Coa ampliación do espazo dedicado a estes cultivos, fôiselle comendo terreo ao toxo e a outras especies non arbóreas, ao mesmo tempo que se posibilitou un incremento da economía familiar a través da comercialización dos excedentes destes produtos, sobre todo nas feiras. Esta nova orientación do espazo agrícola durante o segundo terzo do século XX non lle

¹¹ **LÓPEZ, P. (1979):** Antecedentes históricos dos montes comunais de Galicia. En *O monte é noso*. Ed. Galaxia, Vigo; p. 28.

¹² *Ibid.* not. 10; p. 86.

¹³ **VILLANUEVA, V. (1984):** La agricultura gallega. En *Geografía General del Reino de Galicia*, obra dirixida por F. Carreras Candi -1925?-.. Foi reeditado en *Organización del cultivo y de la Sociedad Agraria en Galicia y en la España Atlántica*. Servicio Central de Publicacións. Xunta de Galicia, Madrid; p. 396.

A principios do século XX, antes da propietarización dos montes comunais, Valerio Villanueva facía fincapé na completa transformación á que estes tiñan que ser sometidos, converténdoo en labradíos, prados, pastos, toxais ou bosque segundo a calidade do terreo ou a conveniencia do dono, previo parcelamento do monte entre os veciños que colectivamente o usaban.

¹⁴ Tanto o centeo coma o trigo toleran ben a acidez existente nos solos de Goiás (cun PH que oscila entre o 4'2 e o 5'2), e o seu rendemento, con menos esixencia de nutrientes, é superior ó doutros cereais en terreos areosos pobres.

SÁNCHEZ RODRÍGUEZ, B; GARCÍA SÁNCHEZ, A; e DIOS VIDAL, G. (1986): *La fertilidad de los suelos de cultivo de la provincia de Pontevedra*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Pontevedra; pp. 124.135.

afectou ás tradicionais zonas produtivas: os agros, os prados naturais, e as hortas. Os primeiros seguiron sendo o terreo predilecto para o cultivo de cereais, de patacas, de nabos e de remolacha, produtos fundamentais na dieta das familias gandeiras e dos seus animais. Os prados naturais, tralo recorte das terras de pasto que sufriron os montes e o lixeiro aumento da cabana gandeira, intensificaron a súa produción cun maior dominio sobre a auga a través da explotación controlada das horas de rega e da construción de minas e canles de abastecemento a prados de secaño. Deles obtíñase a herba verde e seca, que era o sustento alimenticio do gando. Finalmente as hortas, entre as que incluímos as cortiñas, seguiron estando situadas preto das casas e en lugares húmidos ou con auga cerca. Nelas cultivábanse repolos, coles, fabas, leitugas, pementos, tomates, chícharos, cenorias,... Tamén existían espazos dedicados a froiteiras (maceiras, pereiras, nogueiras, figueiras, claudieiras e cerdeiras), ao cultivo do liño (produto co que nos teares domésticos se fabricaba o lenzo a utilizar na confección de prendas de vestir)¹⁵, e á produción de madeira: piñeiros, carballeiras e, sobre todo, soutos de castiñeiros, cuxas castañas non só eran fonte de alimento das persoas e do gando, senón tamén un recurso alternativo para o incremento da economía familiar. En canto ás dimensións das parcelas, estas non sufriron variacións, permanecendo nun réxime de minifundismo que chocaba frontalmente coas grandes dimensións das parcelas obtidas trala división dos montes en 1926.

¹⁵ Segundo Villanueva, a partir da década de 1920 deuse unha volta ó cultivo do liño por mor do elevado prezo que acadaran os tecidos de algodón nos anos seguintes á Primeira Guerra Mundial.
Ibid. not. 13; p. 404.

A transformación da paisaxe rural da Aldea de Porteirigo empezouse a fraguar a comezos da década de 1960, debido, sobre todo, á riqueza agrícola das súas terras e á instauración da *Axencia de Extensión Agraria* en Lalín en outubro de 1962, que, dotada de medios humanos, técnicos e económicos, empezou a prestar servizos de asesoramento e xestión para atender as necesidades que se produciran entre os campesiños desta área xeográfica¹⁶. Neste proceso de transformación tamén xogaron un papel importante a utilización dos *fertilizantes químicos*, en detrimento do esterco do gando; a *selección de sementes de variedades estranxeiras* entre as que destaca a do millo híbrido, e sobre a que en 1967 se fixo unha campaña de fomento debido ao sucesivo e acentuado déficit de cereais-penso¹⁷; e a creación de *prados artificiais*, tanto intercalares (medran nas terras de cultivo intenso de millo dende o outono ata a primavera seguinte; habitualmente componse da chamada “herba de Vigo”, son raigrás e trevo encarnado), como duradeiros nas tenzas dos montes que se dedicaban á produción de cereais e de toxos, ou que simplemente se mantiñan sen cultivar e con gran cantidade de árbores e arbustos¹⁸. A semente da herba utilizada nestes novos prados chegou a Aldea de Porteirigo en 1962, posibilitando un incremento da cantidade e unha mellora da calidade na alimentación do gando¹⁹.

¹⁶ **RIAL LÓPEZ, P. (1969):** *Pontevedra Agrícola*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Vigo; p. 223.

¹⁷ Na *Orde de Agricultura* de 14 de Febreiro de 1967, Pontevedra, tanto pola importancia do seu alto censo gandeiro, como por ser provincia verde, figuraba entre as oito ás que se lle concedían estímulo concretos para os que cultivaran millo híbrido, cifrados principalmente na subvención do 50 % no prezo das sementes e do 20% no dos fertilizantes que se utilizasen. Con estas axudas pretendíase un triplo obxectivo: un cambio racionalizado de cultivos, unha cobertura da demanda cereais-penso, e sacarlle á terra colleitas máis rendibles (substitución do millo indixena polo híbrido). *Ibid. not. 16*; p. 200.

¹⁸ Sobre este particular, Valerio Villanueva xa albiscaba o gran porvir que este tipo de praderías tería no futuro. Segundo el, o crecemento da poboación rural e a crise económica dos países americanos, que detivo a emigración, obrigaría no sucesivo a arbitrar novos recursos de traballo e de vida. A creación de novos espazos agrícolas produtivos non era necesaria a comezos do século XX, xa que o monte proporcionaba o alimento necesario para o pouco gando que existía. Pero conforme foi medrando a cabana gandeira, a pradería artificial, xunto coa natural, convértese en fundamento indispensable da súa alimentación. Como vaticinaba este autor, “*ningún progreso se pode acadar na gandería sen o previo perfeccionamento e aumento da produción dos pastos e das forraxes*. O gando estranxeiro, sendo de maior produtividade, non viviría sen un aumento proporcionado na comida. Inútil será toda selección ou cruzamento se non se apoia na mellora da produción pratense”. *Ibid. not. 13*; pp. 401-402.

Pero sen dúbida, foi o progreso na *mecanización* o factor que máis influíu no proceso de transformación e antropoloxización da paisaxe rural, xa que permitiu por en práctica novas técnicas de labranza e a realización de traballos con moita máis sinxeleza e pragmatismo, aforrando tempo e man de obra. As estivadas dos montes deixaron paso aos prados artificiais que, ao seren traballados cos tractores e os seus apeiros (arados e grades fundamentalmente), puideron aumentar a súa extensión coméndolle máis terreo ao monte inculto. Esta ampliación das zonas cultivables (formación de praderías de ata 30 ferrados) provocou que o mapa paisaxístico do solo agrícola da aldea se configurara asimetricamente: o minifundismo das leiras e dos prados naturais situados preto do núcleo aldeán, fronte ás grandes dimensións que naquel tempo posuían as fincas de recente creación nos montes. A produción masiva de herba nestes novos prados trouxo consigo unha dobre consecuencia: a chegada da segadora e a realización de silos para almacenar os excedentes de herba verde cara ao duro inverno, como complemento á herba seca e ao penso.

Paralelamente á mecanización deste sector e á ampliación e reordenación produtiva dos espazos agrícolas, foise producindo unha *mellora e incremento do gando vacún*. Na explosión deste tiveron grande importancia, por un lado, a chegada das razas alóctonas de orientación láctea que viñeron a substituír pouco a pouco á tradicional rubia galega, de produción eminentemente cárnica e elemento indispensable para a realización dos traballos agropecuarios (cava de terras, carrexo de mercancías e de produtos do campo,...); e por outro, a creación de plantas de recollida de leite, producida para ser enviada posteriormente a plantas transformadoras. Estes dous feitos provocaron un salto forte dunha economía rural cerrada sobre si mesma e orientada á autonomía familiar, a outra integrada dentro dos círculos de mercado internacionais, repercutindo indirectamente nun cambio mental do campesiño que ampliou considerablemente o seu ámbito de relacións sociais. Neste sentido, é preciso salientar que a primeira vaca leiteira de raza frisona chegou a esta aldea no ano 1966, aínda que a evolución desta raza dentro do sistema pecuario comunitario foi lenta, comezando por ter cada veciño unha ou dúas vacas deste tipo, mesturadas con outras do país. A chegada destas primeiras vacas de orientación produtiva leiteira, xunto coa mecanización do sector e a ampliación e reorientación produtiva das tenzas privatizadas nos antigos montes comunais, incentivaron, a finais da década de 1970 e comezos da de 1980, a estabulación na procura dunha mellora da hixiene animal e dunha maior comodidade do gandeiro. Este tipo de construcións irían progresando lentamente, seguindo o ritmo marcado pola evolución do número de vacas frisonas en cada explotación así como polo número de ferrados de herba nova que se sementaban nas tenzas dos montes agora cavados mediante a maquinaria.

Neste cambio na produción todo vai enlazado, xa que coa substitución dos montes que estaban a toxos por prados de herba verde, perdíase estrume para estrar as cortes do gando e, trala súa fermentación, esterco para fertilizar as leiras. Esta perda estaba minguada pola estabulación xa que non precisaban de estrado, pero si aportaban, ao mesmo tempo,

¹⁹ A ampliación da Superficie Agrícola Útil (S.A.U.), mediante a cava dos montes cubertos por toxos, carpazas, uces, xestas e fentos, supuxo un incremento do número de hectáreas de pradería. No outono de 1960 iniciáronse as primeiras transformacións dos toxais en praderías, sendo protagonizadas, fundamentalmente, polo Servizo Agropecuario Nestlé (persoal técnico de ILEP-SA de Lalín) en colaboración con profesionais de recoñecido prestixio no tema. Estas experiencias establecéronse por vez primeira en Galicia en zonas coma no monte Faro, Trasulfe (Fafián) e Álceme no Concello de Rodeiro, e no monte de Rodelas (Maceira) en Lalín nos anos 1958 e 1959. Estes campos de recente creación fóronse abandonando (agás en Rodelas), continuando posteriormente en Goiás e Albarellos (Concello de Lalín). Con estes programas de desenvolvemento, nas terras de Deza, no período que comprende os anos 1964 e 1969, transformáronse directamente de monte a pasto un total estimativo de máis de 267 hectáreas en máis de 600 parcelas. Paralelamente a estas cavas iniciouse en Galicia a concentración parcelaria. Esta, á 31 de decembro de 1967, afectoulle ós concellos de Silleda (10 zonas, cun total de 2.347 hectáreas), Lalín (4 zonas, con 1.217 hectáreas), e Vila de Cruces (1 zona, con 116 hectáreas). Comezaba así unha loita das administracións públicas contra o minifundismo en aras de potenciar unha profesionalización do labor agropecuario galego. Cfr.: **HERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, L. (1999):** O desenvolvemento agrario na Comarca de Deza nas tres últimas décadas. En Anuario de Estudios e Investigación Descubriendo Deza (nº. 1). Seminario de Estudios de Deza, Lalín; pp. 286-287.

fertilizante para as leiras e para os prados de recente creación. Así que a maior extensión de pradería, maior cantidade de cabezas de gando; e este aumento dos animais levou consigo unha mellora das infraestruturas (estabulación, muxidura automática,...) e un aumento e progresión na mecanización do rural.

A modo de recapitulación, podemos dicir que a transformación da paisaxe agropecuaria, fundamentalmente trala división dos montes comunais e a creación de praderías artificiais nos espazos repartidos en base á mecanización das tarefas agrícolas e ao aumento da cabana gandeira, convértese na icona física do cambio que se produciu na economía campesiña dende a década de 1960. Nesta preponderancia da “produción para o cambio”, tal como a cualifica Iturra, a agricultura, antigo eixo das relacións sociais e fonte primixenia da economía aldeá, púxose ao servizo do gando, agora centro de todos os esforzos físicos e económicos coa mellora xenética das razas e a construción de estabulacións²⁰. Este debilitamento do traballo agrícola en aras do pecuario fixo que os labregos desta aldea, a partir da década de 1970, trocaran as huchas cheas de gran pola produción masiva de leite e de carne, e que os seus cultivos foran evolucionando cunha clara primacía daqueles que servían como alimento dos animais, manténdose tamén o cultivo de produtos que o campesiño precisaba para o seu propio consumo. Este cambio de orientación déixase ver na utilización do terreo de labradío, xa que, ademais do seu descenso conforme foi aumentando a cabana gandeira, o espazo cultivable para a satisfacción das necesidades humanas foi diminuindo nas últimas décadas ata a actualidade.

Segundo Iturra, esta crise no sistema de cultivo intensivo, característico da época anterior a 1970, non só está vinculada ao progreso da mecanización, senón que tamén se relaciona co abandono de modelos económicos tradicionais e coa modernización das estruturas produtivas agrarias cara a un sistema capitalista de mercado. A *agricultura de subsistencia*, na que os grupos domésticos traballan xuntos ao longo de lazos familiares, deixou paso a unha modalidade de *producción para o mercado* na que cada grupo doméstico persegue os seus obxectivos independentemente²¹. Ao mesmo tempo, todo este proceso que se observa na Aldea de Porteirigo e na maior parte da Galicia campesiña, acompáñase dunha elevación do nivel de rendas por parte do campesiñado e pola mellora das vías de comunicación, que posibilita que o mundo cerrado que comportaba a parroquia tradicional desapareza por completo ao incrementarse a mobilidade da poboación rural²².

Todas estas transformacións no sector agropecuario non só trouxeron novidades no sector económico, senón que tamén supuxeron cambios profundos no ámbito das *relacións sociais* entre veciños, acentuándose o individualismo e perdéndose, entre outras cousas, a dimensión lúdica de moitos dos traballos comunais realizados durante o ano. Tamén influíu na *organización xerárquica e clasista* de labregos pobres – labregos ricos, na que destaca a desaparición dos tradicionais *caseiros*, familias pobres que se dedicaban a coidar as

²⁰ **ITURRA REDONDO, R. (1988):** *Antropología Económica de la Galicia Rural*. Ed. Xunta de Galicia (Consellería da Presidencia e Administración Pública), Santiago; p. 20.

²¹ *Ibid.* not. 20; p. 47.

²² **RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, R. (1995):** *Lalín, un proceso de urbanización e desenvolvemento. 1960-1990*. Excma. Deputación Provincial de Pontevedra, Pontevedra; p. 140.

propiedades dos labregos ricos en base a un contrato no que se estipulaba o valor que tiña o capital existente, e o reparto a medias (ou a terzo) que se faría dos bens gananciais e das perdas acontecidas ao longo do ano (de novembro a novembro). Na Aldea de Porteirigo manteríase este sistema ata 1973, ano no que a última destas familias decidiu abandonar. Sen dúbida, a nova orientación comercial do sistema agropecuario propiciou que os labregos podentes se puxesen a traballar persoalmente as súas terras e que os labregos pobres e caseiros, con grande esforzo, puidesen ter algunha que outra finca en propiedade, permitíndolles posuír algunha cabeza de gando.

Paralelamente a todo este proceso gandeiro e agrícola fóronse creando as cooperativas agrarias que nesta comunidade se atopan representada por unha xurdida a finais de década de 1980. Estas cooperativas resultaron e resultan ser todo un sinal de progreso e avance do sector agropecuario, xa que os gandeiros que pertencen a elas poden utilizar as máquinas alí ofertadas, ademais de adquirir fertilizantes químicos e minerais para as terras, patacas e millo de sementeira, gasóleo para o tractor, plásticos para o ensilado, e diversos materiais de uso gandeiro e agrícola. Pero esta nova sociabilidade só se produce a nivel tecnolóxico e produtivo, deixándose de lado as relacións sociais en aras dun aumento da produción en competencia co veciño. Esta idea pona de manifesto Iturra cando di que neste proceso de

modernización baseado no capital, a dinamización que este produce faise presente a través de estratexias de produción mediante as cales os produtores constrúen as súas relacións laborais, concentran o seu patrimonio e adaptan as súas relacións domésticas e as relacións cos seus veciños, en concordancia coas metas de traballo e o equipamento que empregan²³.

3. O uso actual das terras: reflexo dunha nova mentalidade

Hoxe, máis ca nunca, o desenvolvemento da gandería leva consigo o da agricultura e viceversa. Un aumento da cabana gandeira aséntase nunha mellora da produtividade e utilización do campo; un aproveitamento e intensificación do sistema agrario incide directamente nunha mellora alimenticia do gando, tanto na cantidade como na calidade. Por iso, non é concibible unha dualidade inconexa na evolución do sistema agropecuario. O agro e o gando ‘van da man’, van parellos o un ao outro. A proporcionalidade na evolución dos dous subsectores é a que posibilita que unha explotación se enfrente aos cambios dados en momentos puntuais e se adapte ás novas circunstancias político-económicas. Só así a orientación produtiva dunha explotación poderá subsistir e permanecer de forma viable e rendible.

Vimos como o comezo da situación actual na Aldea de Porteirigo (case que aplicable á Galicia campesiña) tiña a súa orixe na propietarización e cava dos montes comunais, e na chegada das razas alóctonas, maioritariamente orientadas á produción leiteira, que viñeron substituír a raza autóctona galega. Estes dous feitos xa nos indican que o desenvolvemento e mellora de ambos os dous subsectores, agrícola e gandeiro, van vir unidos ata dar como resultado a situación actual. Da superficie agraria da aldea, un 55% dedícase a pradería, e un 13% a labradío. A porcentaxe restante abrangue soutos, carballeiras, piñeiros e monte raso. Das terras explotadas, aproximadamente un 65% das mesmas aínda acusan un minifundismo agravado pola ausencia de concentración parcelaria. Só se poden ver prados de grande extensión, por un lado, nalgún dos montes propietarizados e privatizados tralo Decreto de 1926; por outro, e en menor medida, en agros onde entre os veciños se foron facendo cambios de tenzas por proximidade dunhas a outras, o que deu lugar a que algún deles xuntara 5 ou 6 fincas pequenas, conseguindo así unha extensión de terreo medianamente ampla, algo que sen dúbida favoreceu a mecanización dos agros e das terras dende o último terzo da década de 1960. A aparición do tractor non só permitiu facer máis livián o traballo agrícola, senón que serviu de medio de transporte para os labregos que se acercaban á vila con maior frecuencia. Outra das consecuencias da aparición da maquinaria agrícola foi o aforro de tempo por parte do gandeiro, adquirindo maior dispoñibilidade para a atención do gando, feito que permitiu o aumento da cabana gandeira. Agro e gando empezan, a partir de entón, un transcorrer paralelo e unidireccional: a mellora económica e produtiva do sector agropecuario, xunto coa mellora da calidade de vida do gandeiro. O incremento da mecanización nos agros e nos montes, xunto coa aparición da ‘herba nova’ e da orientación produtiva do vacún cara ao leite coa edificación de plantas de recollida deste produto, trouxo consigo unha ampliación

| ²³ *Ibid.* not. 20. p. 22.

dos terreos cultivables co fin de manter o gando. Éntrase nunha época na que ao gando non lle chegaba con pacer nos montes baixos ou nos prados de herba campia, e onde non tiña como principal orientación produtiva o abastecemento de carne. Agora precisábanse espazos cultivables amplos, logrados trala implantación da mecanización.

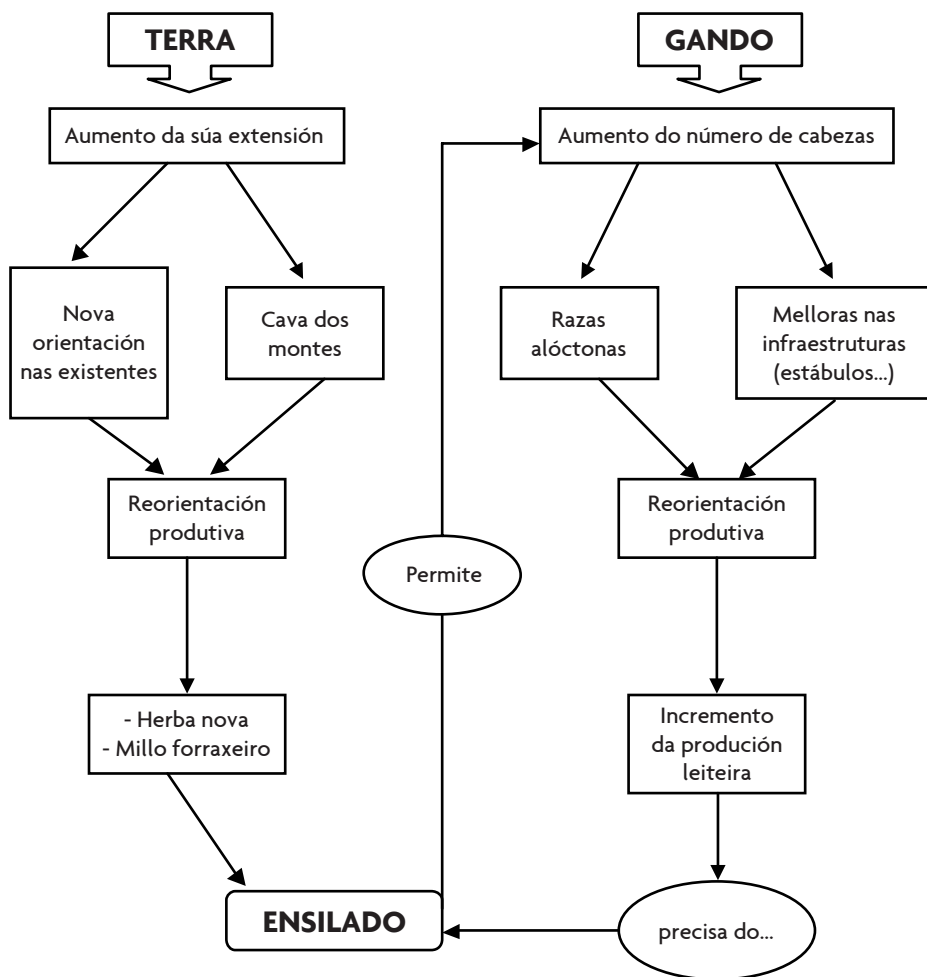
Neste proceso de transformación, como se atopa configurada a paisaxe rural agrícola da Aldea de Porteirigo na actualidade? Na resposta a esta cuestión cómpre ter en conta que a orientación do gando vacún cara á produción láctea e a mecanización dos labores agrícolas non só condicionaron a delimitación das terras, senón tamén os produtos obxecto de cultivo, orientados agora cara á alimentación das vacas. O trigo e o centeo, produtos que antes da década de 1980 cubrían as tenzas creadas nos montes comunais e nos agros, son hoxe elementos estraños dentro do terreo laborable desta comunidade. Ata esa década, cando un labrego quería anovar un prado artificial sementáballe trigo, centeo ou millo de gran. Actualmente, debido ao incremento da cabana gandeira e, conseguintemente, á maior demanda de herba e forraxe, os labregos da aldea evitan os cultivos de cereais a través dunha explotación intensiva das terras que non só afecta aos prados artificiais sitos nos montes, senón tamén a aqueles prados naturais ou leiras de agros que gozan dunhas dimensións superiores aos 3-4 ferrados, e aos terreos de cultivo que foron creados recentemente a través da tala de antigos soutos e carballeiras. Antes era frecuente ver como nas tenzas dos montes se ían alternando os cultivos de cereais de inverno co mantemento quincenal de prados de herba. Cando se sementaban o trigo e o centeo, aproveitábase para facer un bo abonado da terra con esterco das cortes, elaborado cos toxos que aínda abundaban en tenzas sen cavar. Despois de facer a colleita sementábase a herba, á que, frecuentemente, se lle subministraban fertilizantes químicos e orgánicos coma o xurro almacenado nos tanques dos estábulos.

Esta racionalización mesurada dos espazos produtivos deixou paso, nesta última década, a un abuso e sobreexplotación dos solos. A rotación produtiva dos prados cada 5-6 anos foi substituída por unha dobre explotación anual: na mesma tenza seméntanse o millo forraxeiro e a herba nova. O primeiro cultívase nos meses de maio-xuño, sendo ensilado a finais de setembro e principios de outubro. Trala súa colleita, seméntase a herba nova (herba que lle chaman “de ano” debido ao curto espazo de tempo en que se mantén como cultivo), que se converte no principal sustento do gando durante os meses de febreiro e marzo ata que é ensilada no mes de maio, momento no que se volta a sementar o millo nesas tenzas.

A forte demanda de alimento por parte dun número de vacas en crecente aumento provocou, por un lado, que moitos dos espazos privatizados nos antigos montes comunais, que aínda producían toxos e outras especies non arbóreas, foran cavadas polos seus propietarios; e, por outro, que as leiras dos agros, nas que fora viable o traballo mecanizado, adoptaran a condición e as características produtivas de sobreexplotación das tenzas antes descritas, diminuindo, deste xeito, a produción masiva de millo de gran, patacas, centeo e trigo, produtos que non

só servían para satisfacer as necesidades alimenticias das familias e dos seus animais, senón que tamén contribuían a incrementar a economía familiar mediante a súa comercialización en feiras e mercados locais. Neste senso, os agros, que antes eran zonas completamente orientadas cara a produtos de labradío, transformáronse en praderías artificiais salpicadas por algunha que outra leira na que se sementan as patacas, os nabos e o millo de gran.

Pero non todo o solo cultivable desta aldea se orienta cara á alimentación do gando, xa que na actualidade estase a dar un abandono do traballo agropecuario entre aquelas familias

que, estando os seus titulares xa en idade de xubilación, non contan con ninguén que se queira poñer á fronte da explotación, algo que na maioría dos casos levaría consigo un forte investimento económico en aras dunha modernización das infraestruturas e dunha renovación da maquinaria. A xente nova prefere buscar un traballo nos sectores secundario ou terciario antes ca permanecer “atados” ao esforzo continuo que supón o labor agropecuario. Debido a este cambio de mentalidade laboral das novas xeracións, os titulares das explotacións están optando por arrendar as súas terras de cultivo a veciños que aínda seguen a vivir da gandería (a unha media de 15 € o ferrado por ano, cantidade que pode variar dependendo da situación, extensión e fertilidade de cada tenza), ou pola repoboación forestal das parcelas que lle corresponderon tralo reparto dos montes, co que se abre unha nova vía de ingresos económicos a través do cultivo de especies que producen madeira con fins industriais, sobre todo eucalipto e piñeiro. Ademais, ao seren espazos de 25-30 ferrados, a tendencia é a realizar monocultivos (dunha soa especie). Deste xeito, os espazos laborables nos montes foron e están sendo sometidos a diversos usos: dende a produción de toxos para o estrado e de especies non arbóreas das que se alimentaba o gando (antes de 1960), ata o aproveitamento dos solos para o cultivo de árbores (última década), pasando por unha explotación destinada a satisfacer as necesidades alimenticias dun gando en aumento trala súa orientación cara á intensificación produtiva leiteira.

Sen dúbida, a paisaxe rural, e máis concretamente o monte e os seus diversos usos, convértese no elemento físico no que ver reflectida non só a evolución do sistema agropecuario de Porteirigo, senón tamén o **cambio de mentalidade** que se produciu entre os membros das familias gandeiras co proceso de intensificación láctea a partir da década de 1960 e, agora, co proceso de abandono do traballo agropecuario por parte dos titulares das explotacións gandeiras ao veren que as novas xeracións prefiren unha ocupación laboral lonxe das tarefas que tradicionalmente definiron as súas familias.

Esta reorientación laboral dos membros máis novos das familias gandeiras desta aldea trae consigo tres consecuencias a ter en conta. A primeira fai referencia á *consideración do traballo como configurador dunha nova identidade social*. É dicir, a elección dun traballo determinado contribúe a configurar unha nova estrutura do fogar e da sociedade na que o lugar social dun individuo se estima en función do que é capaz de producir. Este é o modo en como a través do traballo se xera unha identidade, unha cultura do traballo, que modula moitos dos valores, representacións e prácticas sociais dos suxeitos. Deste xeito, o abandono paulatino do traballo agropecuario por parte dos membros das xeracións máis novas das familias gandeiras non cabe dúbida de que acabará debilitando a identidade agropecuaria dos seus fogares e da aldea tanto a curto como a longo prazo. Así o fai constar P. Palenzuela cando define as culturas do traballo como un conxunto de coñecementos teórico-prácticos, comportamentos, percepcións, actitudes e valores que os individuos adquiren e constrúen a partir da súa inserción nos procesos de traballo e/ou da interiorización da ideoloxía sobre o

traballo, todo o que modula a súa interacción social máis alá da súa práctica laboral concreta e orienta a súa específica cosmovisión como membros dun colectivo determinado²⁴. Esta dimensión antropolóxica do traballo como constructo social axuda a conformar a identidade dunha comunidade a través do labor que realizan os seus membros.

A segunda refírese á importancia que ten a orientación laboral na *conformación dunha nova estrutura familiar*. E é que a modernización do traballo agropecuario e a baixa estima da que este goza, xunto coa reorientación laboral da xuventude, están contribuíndo a xerar unha nova estrutura social fundamentada nunha estrutura familiar reorganizada internamente, con diversidade de roles familiares, e uns novos sistemas de normas e valores que, na maioría das ocasións, non son asumidos de forma proporcional a como se percibe a disolución dos vellos valores e patróns de relación²⁵. Esta transformación estrutural, familiar e social, encádrase dentro dun proceso de diferenciación cultural no que conviven dúas culturas: unha *popular* (tradicional) en retroceso, e outra *culta* (nova, prestixiosa) na que se exerce un comportamento expansivo cara ao mundo urbano²⁶. Neste senso, a familia, debido á súa gran capacidade de adaptación, é a institución que mellor encaixa o impacto producido polas mutacións do contexto social na actualidade²⁷. Ela é o piar sobre o que se desenvolve todo o proceso de transmisión -ou reprodución- cultural, e calquera dinámica que se xere no seu interior influirá profundamente nos elementos que definen á área cultural á que pertence: dende a organización económica da zona ata o modelo de home que se produce, pasando polo tipo de familia (extensa e extensiva), o réxime demográfico, a estrutura social e/ou a organización política²⁸.

A terceira aséntase no mantemento *da colaboración recíproca entre os veciños* na realización dalgúns traballos como alternativa á carencia de man de obra e de maquinaria. Este sistema de axudas recíprocas execútase en aras dunha racionalidade produtiva que nos leva, en palabras de Raúl Iturra, a unha *xerarquización dos produtores* con respecto aos medios de produción con que contan. O acceso desigual aos recursos da tecnoloxía industrial relativos ás condicións económicas de cada casa transformaron as relacións de axuda nunha serie de transaccións por medio das cales se pretende substituír dentro da comunidade os recursos de man de obra e capital que non son directamente substituíbles no mercado²⁹. Nestas colaboracións recíprocas prodúcese un intercambio de valores onde se enfrontan as economías *capitalista e campesiña tradicional*; *os produtores leiteiros 'ricos'* e *os produtores de subsistencia*. Aqueles perciben maior potencial humano e subministran máis recursos; estes proporcionan máis man de obra e reciben máis recursos materiais.

En conclusión, ante este abandono paulatino do traballo agropecuario en Porteirigo, qué pasará coas terras de cultivo se nun futuro non hai quen as traballe. Arrendaranse só aquelas que queiran os poucos gandeiros que queden? Irán a un banco de terras? Seguiranse a realizar plantacións de árbores? Ou voltarán a ser o monte inculto que foron antes de 1926? O tempo dirao.

²⁴ **HERNÁNDEZ RAMÍREZ, J. (1996):** “Culturas del trabajo y su expresión en el espacio intralocal”: El caso de los asalariados de “Hytasa”, vecinos de “El Cerro del Águila”. En Antropología del Trabajo. VII Congreso de Antropología Social. Instituto Aragonés de Antropología y Federación de Asociaciones de Antropología del Estado Español, Zaragoza; p. 67 (citando a obra *Las culturas del trabajo, una aproximación antropológica*, de P. Palenzuela)

²⁵ **SAMPER RASERO LI. e MAYORAL ARQUE, D. (1996):** Hogares monofiliales y soltería: los concos del Pallars Jussà. En Familia, herencia y derecho consuetudinario. VII Congreso de Antropología Social. Instituto Aragonés de Antropología y Federación de Asociaciones de Antropología del Estado Español, Zaragoza; p. 170.

²⁶ **MORENO ALMÁRCEGUI A. e ZABALZA SEGUÍN A. (1996):** Fraternidad y Género en un sistema de heredero único. La Navarra Pre-pirenaica (1550-1725). En Familia, herencia y derecho consuetudinario. VII Congreso de Antropología Social. Instituto Aragonés de Antropología y Federación de Asociaciones de Antropología del Estado Español, Zaragoza; p. 55.

²⁷ **COMAS D'ARGEMIR, D. (1996):** Familia, herencia y derecho consuetudinario. En Familia, herencia y derecho consuetudinario. VII Congreso de Antropología Social. Instituto Aragonés de Antropología y Federación de Asociaciones de Antropología del Estado Español, Zaragoza; p. 13.

²⁸ *Ibid.* not. 26; p. 41.

²⁹ *Ibid.* not. 20; p. 143.

Bibliografía:

BALBOA, X. (1990): O monte en Galicia. Xerais, Vigo.

CASAL VILA, B. (1984): A Galicia campesiña. Ed. Galaxia, Vigo.

COMAS D'ARGEMIR, D. (1996): Familia, herencia y derecho consuetudinario. En Familia, herencia y derecho consuetudinario. VII Congreso de Antropología Social. Instituto Aragonés de Antropología y Federación de Asociaciones de Antropología del Estado Español, Zaragoza.

FERNÁNDEZ PRIETO, L. (1992): Labregos con ciencia. Estado, sociedade e innovación tecnolóxica na agricultura galega, 1850-1939. Xerais de Galicia, S.A., Vigo.

GARCÍA, B. (1979): A enerxía: o futuro do monte. En O monte é noso. Ed. Galaxia, Vigo.

GARCÍA FERNÁNDEZ, J. (1975): Organización del espacio y economía rural en la España Atlántica. Ed. Siglo XXI, Madrid.

GARCÍA PORRAL X. C. (2008): Modernización rural e tradición cultural. Ed. Lóstrego, Santiago de Compostela.

HERNÁNDEZ RAMÍREZ, J. (1996): "Culturas del trabajo y su expresión en el espacio intralocal": El caso de los asalariados de "Hytasa", vecinos de "El Cerro del Águila". En Antropología del Trabajo. VII Congreso de Antropología Social. Instituto Aragonés de Antropología y Federación de Asociaciones de Antropología del Estado Español, Zaragoza.

HERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, L. (1999): O desenvolvemento agrario na Comarca de Deza nas tres últimas décadas. En Anuario de Estudios e Investigación Descubriendo Deza (nº. 1). Seminario de Estudios de Deza, Lalin.

ITURRA REDONDO, R. (1988): Antropología Económica de la Galicia Rural. Ed. Xunta de Galicia (Consellería da Presidencia e Administración Pública), Santiago.

LÓPEZ, P. (1979): Antecedentes históricos dos montes comunais de Galicia. En O monte é noso. Ed. Galaxia, Vigo.

MORENO ALMÁRCEGUI A. e ZABALZA SEGUÍN A. (1996): Fraternidad y Género en un sistema de heredero único. La Navarra Pre-pirenaica (1550-1725). En Familia, herencia y derecho consuetudinario. VII Congreso de Antropología Social. Instituto Aragonés de Antropología y Federación de Asociaciones de Antropología del Estado Español, Zaragoza.

RIAL LÓPEZ, P. (1969): Pontevedra Agrícola. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Vigo.

RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, R. (1997): La urbanización del espacio rural en Galicia. OIKOS-TAU, Barcelona.

RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, R. (1995): Lalin, un proceso de urbanización e desenvolvemento. 1960-1990. Excm. Deputación Provincial de Pontevedra, Pontevedra.

SAMPER RASERO LI. e MAYORAL ARQUE, D. (1996): Hogares monofiliales y soltería: los concos del Pallars Jussà. En Familia, herencia y derecho consuetudinario. VII Congreso de Antropología Social. Instituto Aragonés de Antropología y Federación de Asociaciones de Antropología del Estado Español, Zaragoza.

SÁNCHEZ RODRÍGUEZ, B; GARCÍA SÁNCHEZ, A; e DIOS VIDAL, G. (1986): La fertilidad de los suelos de cultivo de la provincia de Pontevedra. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Pontevedra.

VILLANUEVA, V. (1984): La agricultura gallega. En Geografía General del Reino de Galicia, obra dirixida por F. Carreras Candi -1925?- . Foi reeditado en Organización del cultivo y de la Sociedad Agraria en Galicia y en la España Atlántica. Servicio Central de Publicacións. Xunta de Galicia, Madrid. VILLARES, R. (1982): La propiedad de la tierra en Galicia (1500-1936). Ed. Siglo XXI de España y Editores, S.A., Madrid.

[A reestruturación da propiedade como ferramenta de ordenación produtiva]

Alejandro Sánchez de Dios

Enxeñeiro Agrónomo e Máster en Enxeñería para o Desenvolvemento Rural. Profesor Asociado de Proxectos de Enxeñería na Universidade de Santiago de Compostela. Dende 1985 exerce como consultor en temas relativos a Enxeñería Agroalimentaria, Marcas de Calidade Alimentaria e Desenvolvemento Rural.

A deficiente estrutura territorial das nosas explotacións -caracterizadas na gran maioría dos casos pola súa reducida dimensión e natureza dispersa- é un factor limitante de primeira orde para a construción en Galicia dun sector agrario potente, competitivo e sustentable¹.

Supoño que ninguén de nós estará en desacordo con esta afirmación. A degradación da estrutura territorial e a diminución da poboación activa agraria –feito ligado á propia evolución das sociedades industrializadas- leva a un proceso de deterioro do tecido estrutural, que se traduce nun abandono crecente das explotacións e –o que é peor- das terras. Supoño que iso tampouco é obxecto de discusión.

Coñecer se esta deficiencia ten un carácter tradicional e irreversible, se o noso sector agrario é o paradigma de inmovilismo e inercia que se adoita admitir como verdade de fe, cal son os trazos que hoxe inciden negativamente sobre esa estrutura, e se poden existir ferramentas que actúen, dunha maneira realista, para combater esa tendencia constitúe unha cuestión clave á hora de abordarmos estratexias de desenvolvemento.

Unha situación irreversible?

Se aceptamos como hipótese que a deficiente estrutura territorial das explotacións forma unha parte nuclear do que se coñece como a “Galicia agraria tradicional”, a conclusión resulta obvia:

O noso sector agrario ten un futuro dramático, xa que calquera actuación, por ben intencionada que sexa, non vai servir máis que como un parche que non apuntará ao corazón do problema, de imposible solución de non mediar unha transformación radical e imposible polo seu custe económico, técnico e sobre todo social.

Aínda concordando na gravidade da situación, eu entendo que non é certo –ou polo menos non é unha verdade cósmica e inmutable- que a situación actual forme parte desa “Tradición” con maiúsculas. Polo contrario, o sector agrario galego presenta certos trazos de dinamismo, mesturados con graves problemas que pouco ou moi pouco teñen que ver co pasado. Dende este prisma, a situación sería reversible, e pode que, en última instancia, o futuro estea nas nosas mans².

Para alimentar esta tese tentarei apuntar brevemente unha serie de cuestións que conforman o que, na miña opinión, non son máis que un conxunto de lugares comúns, de verdades a medias –todo o matizables que se queira- e de crenzas que están inseridas no noso imaxinario colectivo e que constitúen, un chisco esaxeradamente descritas, un conxunto de Mitos³. Se a definición non è vera, penso que è ben trovata.

¹ A limitación de espazo impídeme afondar no tema, pero na mente de todo están cuestións como a dependencia dos alimentos externos á explotación no sector leiteiro ou a atomización das explotacións de horta como barreira comercial e tecnolóxica.

² Alguén podería pensar que esta é unha visión excesivamente optimista. Verémolo máis adiante.

³ A existencia deses mitos e contramitos no que atinxe á visión sobre o rural das sociedades modernas está particularmente ben descrita por Pedro Berriotxo no seu “De la vida rural vasca. Caseríos, caseros y cuentos”, capítulo integrado no libro “El peso de la identidad. Mitos, símbolos y ritos de la historia vasca”, en prensa.

Falando de mitos

No noso imaxinario, o “tradicional” equivale ao que provén, con escasas modificacións, de xeracións ben anteriores ás nosas, e que constitúe o fío condutor do que representa o noso ser colectivo. Pero cando nos detemos un intre, observamos que moitas das supostas tradicións non son tais, senón moi recentes, case contemporáneas. De feito, todo o que se repite ao longo de non máis de dúas xeracións ás veces pasa a constituír parte do “tradicional” –xunto cos celtas, os mouros, a muiñeira ou a estadea- sen decatármonos que non son máis que adaptacións de costumes que empezan como modas. Exemplos habería milleiros^{4,5}, pero por abreviar referireime a dous deles, referidos á cuestión que nos ocupa, e que resultan ben acaídos.

O mar de leite dos nosos avós.

Galicia é, tradicionalmente, o país do millón de vacas, e, nunha parte substancial do noso territorio, a vocación produtiva tradicional é a leiteira.

A realidade medible é ben outra: Galicia convértese nunha potencia na produción de vacún nos primeiros anos do século XX, pero isto só e certo falando de gando de abasto. En realidade, non comeza a agromar como “potencia leiteira” no Estado senón nos anos 70 do pasado século. Unha xeración e pouco máis⁶.

Minifundios, policultivos e subsistencias.

Se falamos das características “tradicionais” do noso tecido agrario, o que segue podería figurar, como verdade escrita en pedra, en calquera texto da ESO ou nesa moderna fonte de sabedoría que é a wikipedia:

“A agricultura galega está formada, tradicionalmente e na actualidade, por un gran conxunto de pequenos agricultores propietarios das súas terras. O seu principal problema é o minifundio, causado, en boa medida, polo costume de ir dividindo as parcelas por cuestións de herdanza. Isto dá como resultado a xeneralización do denominado policultivo de subsistencia”.

Afrontemos por separado os tres elementos da afirmación:

1. Agricultores galegos como propietarios.

É ben certo: a inmensa maioría dos agricultores son propietarios, directa ou indirectamente, das terras que traballan. Pero, dende cando? Supoño que ao longo deste volume terase

⁴ Pensemos se non en cousas como a “tradición” das 12 uvas, a parafernalia da queimada ou a celebración do san Xoán no medio das praias; o seu botellón paralelo aínda non pasou do momento “moda”, pero anda xa preto do “costume”; moi logo os meus netos verano como “tradición”.

⁵ Falarmos da nosa “tradición gastronómica” ou da nosa “cociña tradicional” daría para moi longo: abonda neste caso cunha cita procedente dunha esgrevia representante da tradición gastronómica burguesa de principios do pasado século, falando dos percebes, ese tótem do noso acervo culinario: “Es un manjar incivil, que no puede presentarse jamás cuando se tienen convidados. Es además peligroso para la salud, conviene advertirlo” (Condesa de Pardo – Bazán. La Cocina Española Antigua. 1913).

⁶ J. García Fernández, no seu magnífico “Organización del espacio y economía Rural en la España Atlántica”, de 1975, dedica unha boa parte da obra a explicar as razóns polas que non era posible que Galicia se convertese en produtora de leite. O feito non revela a escasa puntería profética do autor, senón que é ben representativo do pensamento dominante naquel tempo.

falado repetidamente da institución do foro e sobre como condicionou a posesión das terras agrarias⁷. Por iso limitareime a sinalar que o proceso de redención dos foros –e, polo tanto, o acceso á propiedade directa– comeza a ser significativo na década dos 90 do século XIX, que a Lei de Redención dos Foros data de 1926 e que a maioría das terras redimidas o son entre 1920 e 1930. Isto é, hai oitenta e tantos anos, o que, falando en termos de tradición, é un suspiro.

2. Minifundio e policultivo de subsistencia.

Sobre este tema tense falado –e mesmo mitificado– case tanto como sobre outro dos nosos *mantras* colectivos: a saudade. Só falta algún sesudo tratado sobre a metafísica do minifundio e a súa inserción na alma galega, pero supoño que todo se andará.

Pero no canto de enredármonos con metafísicas botemos unha ollada á crúa realidade.

a) Galicia non é Arkansas. Na formación do sistema de organización do espazo agrario, a orografía –a igualdade dos outros factores– ten unha importancia chave. A distribución dos cultivos xerouse a partires das variables pendente e espesor do solo, que determinan a disposición das agras, das cortiñas e, en xeral, dos terreos acaídos para labranza nun modelo de distribución discreto, que se ve favorecido polo modelo laxo de distribución de poboamento que determina o casal aforado. Obviamente existen excepcións á regra nas áreas de mellores condicións planimétricas –Terra Chá, A Ulloa, A Limia ...– que son precisamente nas que se desenvolven os cultivos extensivos e nas que as tenzas contan con maior superficie.

b) A existencia, dentro do conxunto da explotación, de terras de diferente aptitude, xunto á necesidade de xerar produtos concretos⁸ para pagar as rendas determina a xeneralización do policultivo⁹ como sistema de produción, xa que nesas condicións non é posible unha especialización de vocación comercial¹⁰. As dificultades que sufrirá ese modelo, ben inserido agronómica e socialmente, serán, en calquera caso, de carácter exógeno.

c) De acordo cos datos achegados por Ramón Villares¹¹, en base ao Catastro de Ensenada, unha explotación típica do s. XVIII contaba con extensións de entre 1,8-2 ha nas zonas de costa/viñedo e de 3,5-4 ha nas zonas do interior. Ese tamaño estaba moi preto do máximo técnico de superficie para un cultivo intensivo familiar baseado na man de obra e no traballo animal. Naquel momento, polo tanto, o que se deu despois en chamar “minifundio” non era un factor limitante: de feito, as dificultades viñan pola necesidade de xerar excedente, especialmente en anos de mala colleita, e non do propio sistema, similar en características ao resto do norte da Europa contemporánea.

d) A crise do sistema aparece coa introdución de novas técnicas de cultivo, as melloras tecnolóxicas e a fertilización, que elevan o límite técnico, co incremento da presión demográfica e o proceso de especulación das terras de finais do XIX, e pola imposibilidade

⁷ Algo sei das disquisicións e polémicas xurdidas ao abeiro dos conceptos de “dominio directo” e “dominio útil”, e sobre se o labrego dos tempos do foro era ou non posuidor ou propietario, pero eu son un vello agrónomo, e polo tanto tan pouco sutil para non pensar que esa discusión ten un certo aire a se eran galgos ou podencos.

⁸ Non hai acordo entre os diferentes autores sobre o peso dos cultivos “nobres” para pago das rendas; mentres autores como García Fernández insisten no peso do trigo ou o viño, outros como Villares sinalan que o común era o pago en centeo, moito máis adaptado ás características produtivas da maioría de explotacións. En calquera caso, en moitas das ocasións as rendas pagábanse en metálico, o que obrigaba á produción de excedentes de valor engadido alto.

⁹ De feito, o modelo policultural non era en absoluto exclusivo de Galicia, senón o imperante en toda a Europa pre-industrial. O estrambote “de subsistencia” que se lle engade ao que non é senón un sistema de produción máis, resulta un tanto cínico e pexorativo: dificilmente un sistema que permite –en condicións climáticas non anómalas– a xeración de excedentes en forma de rendas para terceiros pode ser considerado así, a non ser que alguén entenda que o concepto “subsistencia” inclúa o dereito divino do propietario a ser alimentado por outros.

¹⁰ En realidade, si que existía certa especialización na vocación comercial, só que non nas mans dos agricultores, senón nos receptores das rendas en especie.

¹¹ La propiedad de la tierra en Galicia 1150-1936, pp. 19-23.

de mantemento da integridade do casal, provocada polas modificacións que introduciu o Código Civil de 1889. En calquera caso, cómpre indicar que son causas practicamente contemporáneas.

3. A división por herdanza.

De novo aparece aquí outro lugar común: a división do parcelario ven dada polo costume “consuetudinario”¹² de dividir a superficie parcela a parcela entre os diferentes herdeiros.

A realidade é, de novo, lixeiramente diferente: o mantemento íntegro da unidade de produción –o lugar acasariado- impediu, ata finais do XIX, a división das terras da explotación. A partires de entón, é verdade que a institución sofre un proceso de deterioro por subdivisión entre herdeiros, pero non é menos certo que, en moitas das nosas bisbarras, os modelos de herdanza tentan manter a millora¹³ como sistema para garantir a integridade da explotación.

Pero é que, en calquera caso, a división parcela a parcela afecta na práctica ás parcelas menos produtivas. O Mapa que se achega, correspondente a unha parroquia do interior de A Coruña, amosa como son precisamente as terras menos produtivas –as correspondentes a zonas de monte baixo e brañas- as que presentan un maior proceso de división, mentres que as terras de labor manteñen a súa integridade, e mesmo incrementan a súa superficie por permuta.

¹² Mandianes, M.: “Un berro contra o ceo”, pax. 95.

¹³ Xeralmente pola atribución ao millorado dos dous terzos e/ou a casa, complementado en ocasións co pago en metálico aos restantes herdeiros.

A teimuda realidade.

Deixando de lado se se trata dun fenómeno tradicional ou moderno, ou se ten ou non remedio, o feito é que na Galicia de hoxe existe un elevadísimo número de propietarios de terras agrarias, que teñen individualmente unha superficie moi pequena e moi fragmentada.

Xa ficou aquí anotado como, ao meu xuízo, non é a nosa tradicional estrutura agraria a responsable última e exclusiva da difícil situación do sector. Existen outros dous trazos que teñen carácter degradativo e que, sempre baixo o meu prisma, definen problemas máis inmediatos e máis difíciles de corrixir: o abandono —e o seu parente próximo, o absentismo— e o desorde nos usos e orientacións produtivas.

O abandono das terras agrarias.

As cifras resultan significativas por si mesmas: Galicia conta cun 4,7% de poboación activa e un 5,6% da poboación ocupada empregada en agricultura (datos IGE 2013); nos anos 70 as cifras eran seguramente superiores ao 25%¹⁴.

Ao mesmo tempo, en 2011 en Galicia existían un total de 1.611.413 titulares catastrais de fincas rústicas, que equivalerían a un 58% da poboación¹⁵, de modo que o número de titulares de predios rústicos multiplica por dez o de persoas que traballan no sector. O Cadro recolle os datos catastrais para os anos 1960 (data de elaboración do primeiro rexistro) e 2011¹⁶.

ANO	TOTAL TITULARES	SUPERFICIE TOTAL (ha)	TOTAL PARCELAS	PARCELAS POR PROPIETARIO	SUPERFICIE MEDIA POR PARCELA (ha)	SUPERFICIE MEDIA POR PROPIETARIO (ha)
1960	993.209	2.489.639	14.470.475	14,57	0,17	2,51
2011	1.611.413	2.851.070	11.349.410	7,04	0,25	1,77

Outro dato, este de carácter subxectivo. Nunha zona normal de concentración parcelaria, son habituais valores superiores ao 10% de terras sen propietario coñecido, aínda que ao longo do proceso van diminuindo¹⁷. Dentro dos titulares de zonas claramente agrarias, eu estimo que, sendo optimistas, un 30%, como mínimo, dos propietarios coñecidos teñen as terras en situación de abandono, en cultivo precario por familiares ou veciños ou con plantacións forestais pouco atendidas.

A loita contra o abandono e o absentismo.

Se temos en conta o número de galegos propietarios de rústica, entrar en colisión directa coa súa situación de propietarios ausentes seguramente pode resultar suicida, a non ser que a

¹⁴ Curiosamente, a Enquisa de Poboación Activa correspondente ao terceiro trimestre de 1976 recolle para Galicia unha cifra do 46,39% de poboación ocupada empregada na agricultura, que pasa ao 7,46% no mesmo trimestre de 2013. En realidade, os datos da EPA dos anos 70 estaban, no caso dos traballadores agrarios, deturpados estatisticamente por unha serie de cuestións que foron corrixidas ao longo do tempo. Así, Gaviria (1976) estima que os datos reais eran de arredor da metade dos datos oficiais.

¹⁵ Obviamente esta cifra non se pode facer corresponder con exactitude coa poboación galega, ao figurar como titulares cidadáns que viven noutros territorios.

¹⁶ Seguramente conviría falar aquí da incriblemente deficiente situación da documentación acreditativa da propiedade, e a situación dos datos oficias que figuran no Rexistro da Propiedade ou no Catastro. Alén diso, o rexistro das diferentes fontes estatísticas referidas á agricultura ofrece cifras tan contraditorios que só é posible abordar os datos como actos de fe.

¹⁷ Non sempre por razón de atopar aos propietarios.

sociedade chegara a ser consciente de que esa é unha situación inxusta e perigosa, que pode e debe ser revisada.

Existen fórmulas en positivo para incentivar o cambio de rumbo, pero todas elas son complexas e caras, e implican un forte compromiso público: poderíase citar o fomento da mobilidade, mediante o recurso ao arrendamento, dos procesos de permutas, as asociacións para cultivo en común, etc, pero sen esquecer que, especialmente cando se producen investimentos públicos, resulta necesario –e moralmente obrigatorio- exercer políticas de coerción cando non se fai fronte aos compromisos que o investimento leva consigo.

O desorde nos usos e orientacións.

Paralelamente ao anterior, a degradación do sistema agrario implica unha situación que resulta caótica dende un punto de vista produtivo. Claro que un pode deixarse levar pola aparente beleza da división das terras, esa famosa visión de Galicia como un “*tablero multicolor* y

arlequinado” que comentara o pai da Pardo Bazán. Pero, deixando ao marxe este tipo de consideracións –que teñen, entre outras cousas, un certo regusto urbanita e dominguero- esa visión decimonónica ten pouco a ver coa realidade.

O certo é que, de acordo coa fotografía que achego –literalmente escollida ao chou-, o que foi un bonito xadrez está hoxe convertido na versión expresionista dun pesadelo caótico, no que se van intercalando parcelas de cultivo con terras abandonadas ou forestais, ate conformar un sistema completamente ineficaz e implanificable. Todos somos conscientes de cal son problemas e nos riscos que implica tal desorde.

Resulta evidente que facer fronte a este problema implica adoptar políticas relacionadas coa chamada ordenación produtiva agraria, que se adoita empregar como sinónimo de “ordenación de usos”. No entanto, non estamos a falar exactamente do mesmo: está claro que ordenar a produción agraria dun área xeográfica implica unha ordenación de usos, pero na realidade vai bastante máis alá: implica determinar en cada espazo os cultivos ou aproveitamentos con mellor capacidade de acollida dende o punto de vista agrolóxico, económico e sobre todo social.

Ordenación urbanística, “protección” do medio rural e ordenación produtiva.

En realidade, nas figuras xurídicas que teñen relación, sequera tanxencial, coa produción agraria, esta é tratada como un elemento marxinal, cando non como o auténtico suxeito “contra” o que protexer os elementos a regular. Concorro en que esta visión pode resultar un chisco esaxerada, pero non o é tanto ao detérmonos un intre nos contidos das diferentes normativas urbanística, de protección ambiental ou paisaxística; en todas elas, en maior ou menor grao, a produción agraria contéplase indirectamente como un elemento de carácter negativo, isto é, o elemento que esixe unha regulación de defensa dos respectivos intereses urbanísticos, ambientais ou paisaxísticos. Talmente considérase a agricultura como un convidado non desexado e gorrón, sobre o que cómpre manter cautelas. Véxase senón o que ocorre na definición/protección dos Solos de Núcleo Rural, legalmente concibidos como unha reserva urbanística sobre a que se impide a execución de infraestruturas relacionadas coa actividade agraria –redes de camiños, procesos de concentración- cando na inmensa maioría dos casos eses solos teñen uso agrario e, o que é peor, van manter o seu uso agrario con carácter indefinido, sen que sexa posible consideralos como tales.

O Mapa que se achega recolle a delimitación do solo conceptualizado urbanisticamente como de Núcleo Rural nunha parroquia costeira de Pontevedra. Esa cualificación abrangue neste caso máis dun 35% da extensión total, e coincide coas mellores terras de labor, que se ven así excluídas de calquera actuación de mellora das infraestruturas, á espera dun proceso urbanizador que seguramente non chegará nunca.

Se apuntamos expresamente á ordenación urbanística, contemplaremos unha situación na que a propia mecánica legal non só non permite un desenvolvemento equilibrado das vocacións produtivas do territorio, senón que, antes ao contrario, actúa como un freo.

Deixando de lado a propia definición do chamado “solo rústico” con carácter non positivo –en realidade, é solo rústico o que non é ningún outro tipo de solo- a normativa descende aínda un banzo máis na concreción das figuras, chegando ás definicións de solos agropecuarios e forestais de carácter ordinario e de especial protección. E velaquí é cando nos atopamos cunha definición funcional que non só é inútil, senón que actúa como un elemento de carácter negativo. Este tipo de compartimentacións ocasiona, entre outras cousas:

- a. Á hora de falar de monte, non se considera a súa –neste caso, si- tradicional función mixta agroforestal –exemplos: estivadas, aproveitamento do toxo para estrume-, senón que se oficializa o binomio monte-forestal como verdade revelada, ata o punto que a nivel social cala a perigosa definición xornalística de suplantación de “bosque” como sinónimo de “monte”¹⁸, unida á non menos tramposa e interesada equiparación de “árbole” a “natureza”.

¹⁸ Ou a de “granxa” como sinónimo de “explotación”, pero ese caso daría para media ducia de páxinas adicionais.

b. Cando falamos dos solos de carácter agropecuario, a propia definición inclúe unha simplificación absolutamente negativa: os solos poden ser acaídos para unha orientación agrícola, para unha orientación gandeira, e ás veces mixta, pero englobar as tres características nun único concepto sen ir máis alá impide unha correcta planificación territorial dos usos específicos.

A ordenación produtiva como elemento de planificación pública.

Non só se trata de empregar algún modelo de ordenación produtiva agraria como ferramenta para reverter a degradación da ordenación da estrutura agraria. É que, nunha situación de limitación de recursos, a eficiencia nas asignacións parece un elemento chave. Un modelo de ordenación estratéxica sería precisamente o que permitiría investir os recursos dedicados especificamente a un tipo de produción naqueles territorios nos se maximizase a rendibilidade (económica, pero sobre todo social). Ou, ollando dende outro prisma, as decisións de investimento nun territorio determinado poderían ir enfocadas cara as producións/ orientacións que neses territorios contribúisen con maior seguridade a esa maximización.

En definitiva: a ordenación do territorio, e con máis razón a ordenación do territorio agroforestal galego, non será tal se non se leva a cabo un proceso de ordenación das orientacións produtivas que teña como obxectivo o freo ao abandono e a aplicación das políticas máis adecuadas a cada situación concreta. E, ao meu xuízo, esa ordenación debe ser configurada mediante elementos técnicos e xurídicos específicos.

Conclusión.

Á vista desta situación, se convimos que é intolerable e perigosa, só a actuación dos poderes públicos é quen de reverter as cousas. E repito que, na miña opinión, existe a posibilidade de reversión, sequera parcial. Aínda que, non se equivoquen, a miña non é en absoluto unha visión optimista, antes ao contrario. Penso que faría falta unha cabal comprensión e un claro compromiso por parte das forzas políticas e da sociedade, o emprendemento de políticas, non xa a catro anos vista, senón cunha duración de xeracións –isto é, a fixación de obxectivos estratéxicos a longo prazo- e a aplicación de medidas coercitivas e impopulares. É posible?

A concentración parcelaria: problema ou solución? Unha visión histórica.

Xeralmente, cando se fala da concentración Parcelaria e das súas orixes faise referencia á Ley de 1973 de Reforma y Desarrollo Agrario como a base na que se sustenta o procedemento aplicado ata hoxe en día. Pero isto non é exactamente así: a primeira Lei exclusiva de Concentración Parcelaria é a chamada Ley Cabestany de 1952, que contén, practicamente sen

modificación ningunha, todos os elementos –órganos, procedemento e efectos; incluso o procedemento para a concentración privada- que son de aplicación na actualidade.

Independentemente da natureza da súa orixe e da filosofía paterno –fascista que impregna esa Lei, e a pesares de considerar á Concentración Parcelaria como unha actuación técnico-xurídica, o texto presenta un forte desequilibrio a favor da regulación de carácter xurídico, con grandes eivas e lagoas no que se refire aos procedementos de carácter técnico. Isto agrávase polo feito de que, a día de hoxe, o procedemento técnico de hai 61 anos aplícase practicamente sen modificación ningunha.

Unha circunstancia moi relevante no ámbito de aplicación da Lei Cabestany era que, naqueles tempos, nas zonas obxecto de concentración todos os afectados eran, ou ben membros de explotacións, ou tiñan as terras cultivadas por terceiros.

A cronoloxía das orixes da Concentración Parcelaria en España é a seguinte:

1907	Primeiro intento (fallido) de elaboración dunha Ley de Concentración Parcelaria en España
1952	Ley Cabestany (tímida e enfocada con “carácter experimental”)
1955	Nova Ley de CP. Texto refundido da anterior e varios Decretos posteriores
1962	Novo texto refundido, con algunhas pequenas melloras referidas á inmatriculación rexistral
1973	Ley de Reforma y desarrollo Agrario. Texto refundido que recompila a totalidade das normas en vigor dende 1927

Unha acotación á marxe.

Non viría nada mal que alguén explicase os motivos polos que as Cortes Xerais non se teñen tomado a molestia de substituír ou directamente derrogar a Ley de 1973, non só pola súa orixe preconstitucional e porque resulta de imposible encaixe coas políticas de sustentabilidade que hoxe informan o desenvolvemento rural na Unión Europea, senón porque, na práctica, dificulta extraordinariamente o desenvolvemento de iniciativas por parte das Comunidades Autónomas, que son as que detentan as competencias exclusivas nesa materia¹⁹.

Seguramente hai quen podería insinuar algunha teoría conspirativa, pero a realidade é ben máis simple: trátase do paradigma do absoluto desinterese que a cuestión agraria suscita na totalidade das forzas políticas, a pesares das grandilocuentes referencias que fan sistematicamente nos seus programas á consideración do sector agrario como un elemento estratéxico.

¹⁹ Existe reiterada xurisprudencia dos Tribunais Supremo e Constitucional anulando normas das Comunidades Autónomas na materia por seren contrarias á Lei do 73. Neste eido resulta particularmente significativa a sentenza 150/1998 do Tribunal Constitucional, que anula parcialmente a Lei de Concentración Parcelaria de Castela e León.

A concentración parcelaria hoxe

Deixando aparte as consideracións de tipo ideolóxico–político sobre a concentración parcelaria, parece evidente que a Lei vixente en Galicia -de 2001 pero en realidade modificación parcial da lei do 85, e, a súa vez, como a práctica totalidade das leis autonómicas, un *copy & paste* da lei do 73- é un instrumento superado polas propias circunstancias. Véxase que:

- a) Foi concibida para unha situación na que a totalidade dos titulares eran agricultores, fronte a actual situación de abandono.
- b) Resulta ate simpático ver como se fai funambulismo para adecuar o procedemento á “nova” sensibilidade ambiental.
- c) Existen profundas contradicións derivadas da vixencia da Lei do 73 nunha realidade social e política ben diferente.
- d) Prodúcese afectación da aplicación da Lei por figuras posteriores (como a Lei de Ordenación Urbanística e de Protección do medio Rural ou as figuras de protección ambiental).
- e) Non existe na práctica aplicación ningunha de modelos de ordenación de usos (a Lei as contempla, pero non as define e polo tanto non se aplican).
- f) A falta de aplicación práctica de sancións derivadas do incumprimento do compromiso de coidado das terras, e, por ende, de loita contra do abandono. A lei considera obrigatorio *“Manter ou conservar a terra cultivada conforme á súa capacidade agrolóxica e aproveitamento adecuado dos seus recursos, en consonancia cos plans de aproveitamento de cultivos ou forestal recollidos no acordo de concentración”* (está ben, pero nada en comparación co aínda vixente artigo 225.2 da LRDA, que di que está obrigado *“a cuidar de las parcelas sujetas a ella con la diligencia propia de un buen padre de familia, cultivándolas a uso y costumbre de buen labrador”*), pero o incumprimento ten a consideración de infracción leve, sancionada con multa de 60 a 300 euros.

A concentración/reestruturación parcelaria de mañá.

Nunha situación como a actual, na que as explotacións presentes nunha zona de Concentración están en posición minoritaria fronte aos titulares absentistas, semella obvio que a defensa do obxectivo de mellora da estrutura territorial das explotacións, e a adaptación ao cumprimento dos obxectivos europeos de desenvolvemento rural, pasa inevitablemente por un conxunto de modificacións conceptuais:

1. O emprazamento das novas fincas non pode ser levado a cabo en función exclusiva da vontade do titular, moitas veces absentista e interesado só no seu valor, ás veces especulativo, senón pola vía da aplicación dun procedemento que mellore, de maneira obxectiva, as condicións estruturais das explotacións, ben as existentes ou ben as que podan crear os titulares da zona. Isto é, noutras palabras, dar prioridade na ubicación e nas características das novas fincas ás explotacións actuais ou futuras.

2. Esa vantaxe comparativa que supón a discriminación positiva na atribución das novas fincas débese ver compensada pola asunción dun compromiso ineludible de mantemento das explotacións cun prazo longo de tempo. E, fronte a inútil política de sancións, cómpre que o compromiso leve consigo unha corresponsabilización dos custes do proceso, de tal maneira que o incumprimento implique que os afectados se vexan obrigados á devolución da parte correspondente do investimento. Obviamente, e para cubrir a posibilidade de incumprimento involuntario, é preciso dar alternativas, como pode ser a posta a disposición en arrendamento das terras para as que non sexa posible manter o compromiso.

O Cadro recolle unha estimación propia do custe medio por ha dun procedemento de Concentración Parcelaria.

ACTUACIÓN	CUSTE (€/ha)
Asistencias técnicas	400-600
Traballos de infraestruturas	1.500-2.000
Acondicionamento	700-1.000
Outros	300-500
Custe Administración	700-1.000
TOTAL	3.600-5.100

3. Fronte a quen di que ese proceso de discriminación positiva pode supor unha mingua nos dereitos do resto dos propietarios, abonda con explicar que a posibilidade de constitución de explotacións acollidas ao dereito preferencial está aberta a todos os titulares, por si ou en agrupación, e que, polo tanto, manter unha posición allea ao aproveitamento das terras supón unha auténtica auto – exclusión do proceso.

4. Na miña opinión, conviría complementar o enfoque nominalmente ultragarantista que subxace na Lei –seguramente como resaibo das súas orixes- con algo polo menos tan importante coma iso: o incremento dos procedementos de participación, tanto dos directamente afectados como da sociedade no seu conxunto, aspecto este abandonado na formulación tradicional.

5. O fundamento técnico do proceso de Concentración Parcelaria debe mudar radicalmente: non é de recibo que, entrados no século XXI e en plena sociedade da información e do coñecemento, os procesos de deseño e toma de decisións sigan punto por punto os esquemas de mediados do século pasado.

O punto de partida para o deseño debe pasar, ineludiblemente, pola análise previa daqueles usos –producións e aproveitamentos- que maximicen a eficiencia técnica, social e económica na zona, e pola determinación dos espazos físicos con mellor capacidade de

acollida elección das producións e aproveitamentos elixidos. Isto é, a formulación dun modelo de ordenación produtiva agraria para a zona a concentrar.

6. A aplicación das políticas de respecto ambiental e sustentabilidade que informan a política europea na materia obriga, necesariamente, a un cambio radical –no senso de afectar á raíz da cuestión- en todo o enfoque do procedemento. Cuestións como o criterio de acceso obrigatorio a todas as fincas resultantes do proceso –cando en moitas ocasións unha explotación inclúe media ducia ou máis de fincas lindeiras entre si-, a creación dunha rede elefantiásica de pistas con largos totalmente desmesurados –das que moitas quedan abandonadas por falta de mantemento- a eliminación case total das antigas trazas das vías existentes ou a demolición incontrolada da conformación das antigas agramas son, á vista dos novos tempos, cuestións absolutamente fundamentais.

Estase á espera da tramitación parlamentar dun novo instrumento xurídico que abra os novos tempos para este proceso. Esta é outravolta unha ocasión –unha máis- para demostrar que as nosas forzas políticas teñen na Cuestión Agraria un interese fóra do nominal. Que xa tempo sería.

Un exemplo de ordenación produtiva: aplicación á concentración parcelaria.

A continuación preténdese expoñer un exemplo da aplicación dun modelo de ordenación produtiva a unha zona de Concentración Parcelaria. O exemplo é teórico, pero está aplicado sobre un caso real. Concretamente, sobre unha parte –aproximadamente a metade- dunha zona de Concentración Parcelaria recentemente rematada, situada no interior da comarca do Salnés. Escóllese este caso por dispor de información suficiente sobre a situación anterior e posterior ao proceso, e tamén por unha característica específica da zona: na fase de investigación de propiedade levouse a cabo unha delimitación exhaustiva das terras de viñedo e unha clasificación das mesmas en base aos seus valores agronómicos, o que facilita tremendamente o labor de análise.

O plan de ordenación produtiva. Fases.

Fase 1: Análise do terreo e determinación das orientacións prioritarias.

Nun caso real, procederíase á análise de fontes documentais, ás comprobacións sobre o terreo e a un conxunto de entrevistas a afectados, que terían como obxectivo a determinación daqueles cultivos e aproveitamentos agrícolas, gandeiros e/ou forestais con mellor capacidade de acollida, entendendo por tal a maximización do seu impacto en termos económicos e sociais. Do mesmo xeito serían recollidas aquelas propostas de iniciativas en relación con novas producións que viñeran avaladas por un estudo de idoneidade e contasen co apoio de titulares afectados en dimensión suficiente.

Neste exemplo recórrase a un vello instrumento, promovido pola Administración agraria nos primeiros anos do século e que, pese ao seu indubidable valor, permanece collendo po nalgún ignoto andel dun máis ignoto aínda almacén. Estoume a referir aos *Estudios de Ordenación Productiva Agraria en 22 comarcas de Galicia*, que, entre outras cousas, contan cun acervo de entrevistas e unha enquisa de campo de volume e amplitude sen precedentes en Europa. Neste caso, unha vantaxe adicional da zona escollida é que a comarca do Salnés formou parte do proxecto, polo que existe información útil para o modelo.

Convén anotar que os citados Estudos utilizan unha ferramenta, baseada na análise multivariante, que utiliza un conxunto de indicadores. Estes indicadores non presentan polo xeral un valor absoluto, senón que se obteñen por comparación entre cada subzona e o conxunto dos valores obtidos para o total das 22 Comarcas.

De acordo co establecido no Documento, e en relación co que resulta de interese para a formulación do modelo, esta Subcomarca conta cos seguintes trazos distintivos:

- a) Graves problemas de dispersión e tamaño das explotacións. Convén ter en conta, non obstante, que neste caso trátase dunha zona concentrada con posterioridade ao Estudo, polo que estas limitacións resolvéronse en parte.
- b) Baixo valor económico da actividade agraria.
- c) Porcentaxe moi baixa de varóns titulares da explotación, con idades similares á media de Galicia e cun nivel de formación elevado. Presentan valores medios-baixos de intensidade de traballo familiar na explotación, emprego de traballadores alleos en proporción similar á media, e –o que resulta significativo– cunha baixa dependencia das explotacións como fonte de ingresos, mentres que presentan un nivel relativamente elevado de ingresos totais.
- d) Valores elevados de dinamismo estrutural e tecnolóxico, e baixos no referido ao dinamismo produtivo. Existe elevado interese sobre figuras de asociacionismo, sempre e cando estean referidas ás compras en común, relación comerciais e prestación de servizos. Grande interese nas innovacións produtivas, especialmente as referidas á produción ecolóxica e integrada.
- e) Preséntanse valores moi superiores á media de Galicia no que afecta aos estimadores sobre calidade de vida e continuidades da explotación.

Todo isto lévanos á conclusión de que as explotacións da unidade caracterízanse por unha maior profesionalidade que as das outras unidades, e os titulares presentan unha mellor actitude, de cara a introdución de melloras e innovacións na explotación, que os do resto das áreas estudadas.

En base a estes estimadores e un conxunto de 60 máis, e mediante o procedemento de análise multivariante mencionado, obtivéronse unha serie de valores comparativos

que representaban as capacidades de acollida, en termos absolutos, para 50 producións agrogandeiras. Segundo a análise derivada desa información, as producións de maior interese –en termos sociais, económicos e de adaptación ao medio natural e humano– serían as correspondentes a viñedo, horta e flor cortada (baixo cuberta e aire libre), tanto convencional como ecolóxica.

Así pois, o modelo de ordenación de cultivos será enfocado cara esas producións.

Fase 2: Deseño das Explotacións – tipo.

1. Viñedo.

De acordo cos referidos Estudos, a dimensión mínima para garantir rendibilidade a unha unidade familiar –tendo en conta que sería en base a traballo a tempo parcial, con recurso a traballadores por conta allea en labores de vendima– sería de uns 3.000 m², sempre e cando existise agrupación de produtores para servizos en común e defensa de prezos.

No referente ao deseño da finca, en relación coas condicións orográficas da zona optaríase por formación de socalcos nas zonas con pendentes de arredor do 10% e orientacións sur/sueste. Non se entra neste estudo a definir largos totais e marcos de plantación, aínda que, nun caso real, sería de gran importancia para determinar a dimensión e forma das masas e o trazado de vías.

2. Hortoflorícola.

Unha dimensión de 1.500–2.000 m² de invernadoiro, xunto con 3.000–4.000 m² de aire libre serían as que o Estudo considera como mínimas para explotacións viables de carácter familiar e traballo continuado, con necesidades puntuais de man de obra allea. Igualmente sería considerada necesaria a agrupación de produtores para eses datos de superficie mínima.

As terras utilizadas, na medida do posible, deberían contar con boas condicións planimétricas e acceso adecuado á rega.

Nesta ocasión o deseño inclinaríase pola formación de polígonos de horta e flor, con espazos comúns para servizos –maquinaria, fertilizantes e fitosanitarios– e puntos limpos para recollida de plásticos, envases e material de refugallo. De novo, non se entra a considerar o deseño concreto, entre outras causas porque a rede de camiños está xa executada.

Fase 3: Determinación das superficies necesarias.

Nun caso real, procederíase á recollida de información sobre as explotacións existentes e as súas dimensións e abríanse prazos para que os interesados manifestasen o seu interese

para formar parte do Plan, asinando o correspondente compromiso de mantemento polo prazo de tempo que determinase a Lei.

A análise deses datos daría como consecuencia a determinación do total de superficie necesaria para a posta a disposición dos participantes.

Fase 4: Deseño das novas fincas e da rede de infraestruturas.

A partir da información recollida nas fases anteriores procederíase a delimitación das áreas susceptibles da súa utilización no plan, quedando o resto da superficie da zona –e as áreas reservadas en principio que sobran no deseño- para a ubicación dos titulares restantes.

Resultados do exemplo proposto.

Situación real sen Plan.

No Mapa recóllese a situación de partida da zona, antes da concentración parcelaria. Contaba cunhas 33 ha de viñado, das que a metade están constituídas por plantacións modernas e na

súa práctica totalidade de albariño e o resto a plantacións en peor estado, parras familiares, variedades non preferentes, e mesmo Híbridos Produtores Directos (HPD).

Os datos reais de superficie e tipoloxía dos viñedos recóllese no cadro seguinte:

CATEGORÍA	SUPERFICIE (m²)	%
1ª	68.885	20,56%
2ª	94.306	28,15%
3ª	63.847	19,06%
4ª	50.360	15,03%
5ª	57.606	17,20%
TOTAL	335.004	

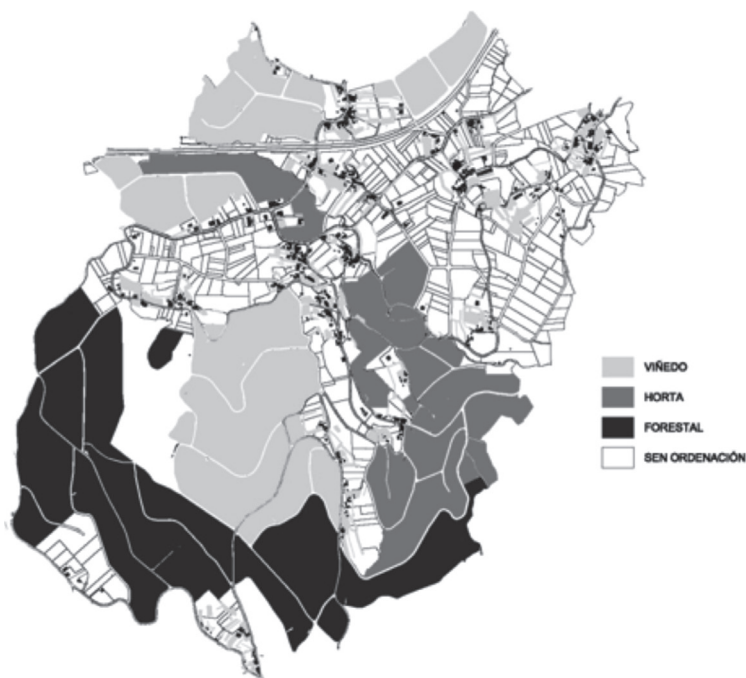
A situación despois da concentración é a seguinte:

En relación co viñado, obsérvase unha certa modificación, cunha tendencia á agrupación dos viñedos en certas áreas, mantemento dunha parte dos viñedos tradicionais, arrinque dos restantes e creación de unhas poucas plantacións modernas en novas fincas –algunhas delas en ubicacións absolutamente desfavorables²⁰. Non obstante, con estes datos, pódese estimar un incremento en superficie de arredor dun 15%, ate as 40 ha, e unha leve mellora na calidade e na eficiencia técnica.

Situación Teórica tras da aplicación do Plan.

Vexamos agora o resultado do modelo proposto de ordenación:

Para o viñado aproveítanse os terreos de pendentes entre o 5 e o 10% e orientación sur/sueste, e para as terras de horta e flor as áreas de pendente inferior ao 5% e boas condicións de acceso á auga.

Desta maneira, increméntase a plantación potencial de viña ate as 100-120 ha, todas de primeira calidade, pero mantendo as zonas lindeiras ás vivendas e de núcleo rural, e as de vocación hortoflorícola ate as 80-100 ha.

²⁰ A información sobre os novos viñedos foi obtida directamente sobre ortofotos de sixpac, polo que é posible que non estea actualizada.

A análise das conclusións sobre o impacto económico e social desta transformación, a posibilidade da súa aplicación e os temas relacionados –dereitos de plantación, demanda de produtos ...- presentan unha complexidade que faría necesario un estudo específico, pero penso que co dito existen xa elementos máis que suficientes para apuntar, en primeira aproximación, o interese do modelo.

Bibliografía:

Berriotxoa, P. (2014): De la vida rural vasca: caseríos, caseros y cuentos, en El peso de la identidad. Mitos, símbolos y ritos de la historia vasca. Molina, F. y Pérez, J.A. (eds.). Marcial Pons, Madrid.

Botey, M. (2009): La Concentración Parcelaria en Castilla y León. Caracterización de la parcelación a través del análisis multivariante. Tese de Doutoramento. Universidad Politécnica de Madrid.

Durán, J.A. (1972): Historias de caciques, bandos e ideoloxías en la Galicia no urbana. Siglo XXI, Madrid.

García Fernández, J. (1975): Organización del espacio y economía rural en la España Atlántica. Siglo XXI, Madrid.

Lisón, C. (1979): Antropología cultural de Galicia. Akal, Madrid.

Mandianes, M. (1994): Un berro contra o ceo, en A Concentración Parcelaria. Sotelo Blanco, Santiago de Compostela.

Orjales, M. (1975): Crise da casa como sistema produción e máis de convivencia, en A Galicia rural na encrucillada, Galaxia, Vigo.

València, E. (2002): La Concentración parcelaria eco-compatible, instrumento de desarrollo rural integrado y sostenible: régimen jurídico de la institución. Tese de Doutoramento, Universitat de Lleida.

Velasco, C. (2000): Labregos insubmisos. Laiovento, Santiago de Compostela.

Villares, R. (1982): La propiedad de la tierra en Galicia, 1500-1936. Siglo XXI, Madrid.

[As políticas de mobilidade da terra en Galicia]

Antonio Crespo Iglesias

É Doutor en Veterinaria e funcionario do Corpo Facultativo Superior da Xunta de Galicia e diploma de Directivo da Xunta de Galicia pola EGAP.

Veterinario clínico de 1984 a 1994, foi Director Xeral de Produción Agropecuaria da Consellería de Agricultura e director do Instituto Lácteo Gandeiro Galego entre 1997 e 2001.

Actualmente e desde 2009 é Director Xeral de Desenvolvemento Rural da Consellería de Medio Rural e do Mar e tamén Director da Axencia Galega de Desenvolvemento Rural que inclúe a subdirección de mobilidade de terras.

Galicia ten na terra o seu principal recurso, conta con case 3 millóns de hectáreas das cales, máis de tres cuartas partes teñen uso rústico e son completamente aptas para o desenvolvemento de actividades agrícolas, gandeiras e forestais. Estamos polo tanto, ante un territorio pensado e orientado para a produción agraria, e capacitado por orografía e potencial para ser un dos soportes da economía da Comunidade Autónoma. Ante estes datos non podemos obviar que o rural é esencial para o desenvolvemento económico de Galicia e que por iso a capacidade de xerar riqueza a través da xestión da terra non pode desprezarse, senón que hai que tratar de potenciala.

É necesario traballar para conseguir que a terra agraria sexa posta en valor e tratar de acadar sinerxías e condicións axeitadas para potenciar a mobilidade das terras co fin último de promover o seu aproveitamento, de modo que no futuro sexa o mercado o que determine a necesidade de terra e como consecuencia a súa mobilidade.

A terra en Galicia

As actividades do sector primario eran as predominantes en Galicia, pero progresivamente a importancia da agricultura foi perdendo peso. Así no ano 1930 o Valor Engadido Bruto agrario e pesqueiro representaba o 31% do total, mentres que xa en épocas máis recentes, tal e como sucede no resto dos territorios que se desenvolven economicamente, no ano 2000 representaba o 6,5%.

Galicia é un territorio que se caracteriza pola dispersión da poboación e dos asentamentos, sen que cheguen a existir zonas excesivamente despoboadas. A densidade de poboación de Galicia é de 93,44 hab/km² superior á de outras rexións de España, contando con arredor de 30.000 entidades de poboación, o que supón case o 50% do total do Estado (61.578 entidades de poboación) e cunha ordenación do territorio complexa. *(Datos INE 2011)*

A nosa Comunidade Autónoma presenta o índice de parcelación máis elevado de España. Somos a CCAA con mais titulares rústicos seguidos de Castela e León con 184.393 menos, o que supón unha media de 6,9 parcelas e 1,74 hectáreas por titular. *(Datos Catastro 2012).*

	SUPERFICIE CATASTRADA (ha)	PARCELAS	TITULARES RÚSTICOS
GALICIA	2.850.253	11.272.204	1.631.870
ESPAÑA	47.503.029,65	39.699.685	8.023.852

Pola súa banda a Superficie Agraria Útil supón un 21,8% da superficie galega e si atendemos á realidade do agro, unha explotación galega traballa unha media de 17 parcelas e unha superficie media de 8,2 has. *(Datos do Ministerio-Magrama).*

O número de explotacións, como é normal, redúcese constantemente ao igual que en todos os países dentro da evolución consustancial do rural. Este feito trae consigo a necesidade do redimensionamento das explotacións, e por conseguinte o favorecemento das políticas de mobilidade das terras.

Atopámonos cunha realidade difícil pois en Galicia as explotacións agrícola-gandeiras, nos últimos 50 anos decreceron de 432.000 en 1960 a 260.000 nos anos 90, e no 2013 a 60.000 explotacións aproximadamente, das que 12.500 son explotacións leiteiras (*Dato censo agrario*).

Ata os últimos anos, Galicia no sector da gandería apostou por un modelo de produción asentado na compra de pensos e forraxes pero a regulación do mercado provocou unha subida de custes dos cereais, pensos e forraxe, o que ocasionou e ocasiona que as explotacións que non teñen superficie agraria non sexan capaces de viabilizarse. É o momento de apostar novamente pola terra.

As dificultades na mobilidade de terras

Dentro dos principais problemas para a mobilidade das terras, e en consecuencia para o funcionamento do mercado da mesma, encontramos o que diversos estudos aceptan como realidade tanxible e comprobable os que a continuación se enumeran:

- A fragmentación maiúscula do parcelario de Galicia, recordemos os 11,2 millóns de parcelas
- O elevado índice de abandono das fincas derivado dos procesos migratorios e da falta de relevo xeracional
- e o denominado “apego a terra” da poboación galega, problema de gran importancia que require que as medidas sobre a propiedade que sexan transparentes e o máis garantistas posibles. O propietario debe sentir que a súa propiedade está segura e que para os poderes públicos a defensa da propiedade é eixo vertebrador das políticas que favorecen a mobilidade.

As políticas de mobilidade da terra da Xunta

Á vista dos condicionantes para unha axeitada mobilidade da terra, estase traballando dende a Xunta de Galicia, en diferentes normas que fagan posible que a terra poida ser mobilizada con fins agrarios de xeito máis fácil, áxil e flexible, pero en todo caso reforzando as garantías dos propietarios e dándolle aos mesmos transparencia e seguridade xurídica. Con esta premisa estase levando a cabo unha labor de produción normativa que se iniciou coa aprobación da Lei de mobilidade de Terras, coas Directrices de Ordenación do Territorio no ano 2011 e

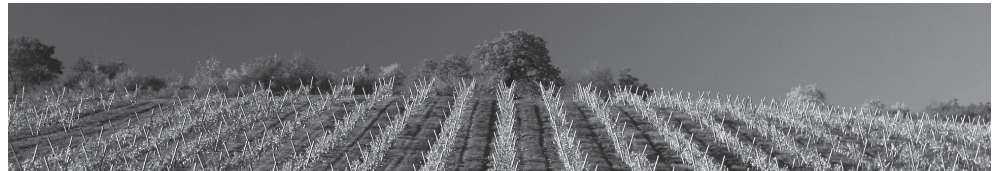
coa aprobación da primeira Lei de Montes de Galicia e que hoxe continua coa proposta lexislativa para a mellora da estrutura territorial agraria de Galicia

Lei de mobilidade de terras. O Banco de Terras

Entre as solucións á problemática do abandono de terras e a dimensión das explotacións agrogandeiras, o Banco de Terras de Galicia, pode ser unha das ferramentas de desenvolvemento rural máis axeitadas.

Xa no ano 2004, o Goberno da Xunta de Galicia aprobou e remitiu ao Parlamento un anteproxecto de Lei de Mobilidade de Terras nas zonas de concentración parcelaria, e xa previamente dende o Instituto Lácteo e Gandeiro de Galicia (ILGGA) e despois dende o Fondo Galego de Garantía Agraria (FOGGA), puxéronse en práctica iniciativas para favorecer o arrendamento de terras agrarias, procedentes do cese anticipado da actividade agraria.

Foto 1- Parcela resultante da acción do Banco de Terras.

Nos programas electorais do ano 2005, os tres grupos con representación parlamentaria naquela lexislatura, contemplaban a creación dun instrumento para a xestión das terras rústicas con diferentes formatos e denominacións, pero co mesmo fondo en canto á necesidade de darlle unha saída produtiva ás terras agrarias non aprobeitadas, o que evidencia a necesidade percibida dende os diferentes frontes políticos.

O Goberno da Xunta de Galicia promoveu a aprobación da Lei 7/2007, de 21 de maio, de medidas administrativas e tributarias para a conservación da superficie agraria útil e do Banco de Terras de Galicia, e nela créase a Sociedade Anónima Xestora do Banco de Terras, Bantegal, co obxectivo principal de xestionalo.

Logo de catro anos de vigor da Lei 7/2007, evidénciase a necesidade de dar un pulo ao Banco de Terras e de facer do mesmo un instrumento que fose visto pola poboación como unha oportunidade tanto se o usuario era un propietario como un posuidor dunha explotación agraria. Percibíronse logo da experiencia, na citada lei, eivas a hora de conseguir os obxectivos previstos, polo que se propuxo unha nova Lei que fora capaz de achegar melloras sobre a lei do 2007, achegando dende unha mirada en positivo, o coñecemento adquirido neste período.

O Parlamento de Galicia aprobou a Lei 6/2011, de 13 de outubro, de mobilidade de terras, un importante paso no eido da xestión territorial, xa que a mesma ten en conta a organización integral e multifuncional do territorio de Galicia, caracterizado este por ser de unha gran complexidade froito das múltiples decisións tomadas sobre parcelas de moi reducido tamaño orixinando escenarios onde se combinan diferentes usos do solo en espazos moi reducidos.

Dende esta Lei tamén se pretende dotar o Banco de Terras de recursos legais para realizar outras funcións vitais para a dinamización da mobilidade de terras agrarias e incluso para a xestión do territorio rural, como poden ser os traballos de investigación da propiedade ou a xestión das parcelas de propietario descoñecido, posibilitando que o Banco de Terras sexa un instrumento dinamizador do agro galego.

O Banco de Terras

Para aproveitar a forza do instrumento de xestión do Banco de Terras era imprescindible que o mesmo asumira competencias sobre a xestión íntegra de todos os predios con vocación agraria, superando as limitacións recollidas na Lei 7/2007, do 21 de maio, que restrinxía a súa actuación a conservación da SAU (Superficie Agraria Útil).

A superficie agraria útil definíase na Lei 7/2007 como “a totalidade do solo rústico de protección agropecuaria, segundo o establecido na Lei 9/2002, de ordenación urbanística e protección do medio rural de Galicia, e as zonas de especial interese agrario declaradas por decreto do Consello da Xunta”, unha definición claramente ambigua, confusa e de difícil determinación en moitas zonas de Galicia, especialmente naqueles concellos que carecían ou carecen de Plan Xeral de Ordenación Municipal, o que reducía enormemente o campo de actuación do Banco de Terras.

A través da Lei de Mobilidade de Terras, o Banco de Terras pode contribuír a manter o equilibrio natural e a produtividade na totalidade do territorio de Galicia, levando a cabo unha mellora patrimonial dos predios, ben sexa por interese agrícola, gandeiro, forestal, medioambiental ou calquera outro. Ademais, incluso podería actuar en zonas cualificadas como urbanas, que neste momento estean a ser empregadas con uso agrario tal e como sucede en moitos dos núcleos rurais de Galicia.

No referente ao uso forestal, o Banco de Terras convértese nun instrumento para realizar labores de xestión tales como a intermediación no arrendamento ou facilitar o mantemento e a conservación dos predios. Pode así mesmo actuar como un axente ordenador do territorio xa que se convertería nun garante de que as terras abandonadas ou ociosas fosen empregadas cun criterio lóxico e armonizador do medio no que se encontre tal predio, respectando en todo caso as leis de ordenación sectorial que se atopen en vigor en cada momento.

Foto 2- Proxecto de posta en valor do Monte Bustelo (Vilardevos-Ourense) Banco de Terras de Galicia.

(Fonte, Banco de Terras de Galicia)

Hectáreas de Galicia: **2.957.400 ha aprox.**

Hectáreas de monte apto para a actividade agrícola: **730 mil ha aprox.**

Hectáreas de labradío: **470.000 ha aprox.**

Hectáreas labradío + monte apto para a actividade agrícola: **1.200.000 ha aprox.**

O denominado coloquialmente *monte baixo*, que ocupa un ampla superficie e que dende o punto de vista da súa denominación urbanística é de “uso forestal” debido a súa aptitude e ao seu potencial, é de “uso agrícola-gandeiro”, tendo posibilidades amplas de ser aproveitado para cultivo ou pasto. Carecía de sentido, polo tanto, que predios destas características non puidesen ser aptos para a súa inclusión no Banco de Terras, tal e como sucedía na lexislación existente antes da entrada en vigor da Lei de mobilidade de terras, xa que hoxe nalgúns casos estes predios son uns dos principais focos de perigo ambiental debido a existencia masiva de matogueira, e tamén son unhas bolsas extraordinarias de terra aptas para o redimensionamento territorial das explotacións.

Así mesmo a posibilidade de incorporar toda a terra con vocación agraria, ben sexa agrícola ou forestal, posibilita que os propietarios poidan poñer a disposición a totalidade das súas parcelas, sen discriminacións de ningún tipo, algo moi interesante se temos en conta que moitas das terras abandonadas proveñen de herdanzas que poderían ser integramente xestionadas dende o Banco de Terras.

Entre as novas funcións que asume o Banco de Terras a través da Lei de Mobilidade de Terras atópase o ofrecemento de servizos de intermediación entre terceiros para o arrendo ou aluguer de instalacións vencelladas a unha explotación agraria. Deste xeito, o Banco de Terras pode publicitar e xestionar administrativamente estas instalacións de forma conxunta cun lote de predios que posibilite unha máis doada incorporación á actividade económica da agrogandería.

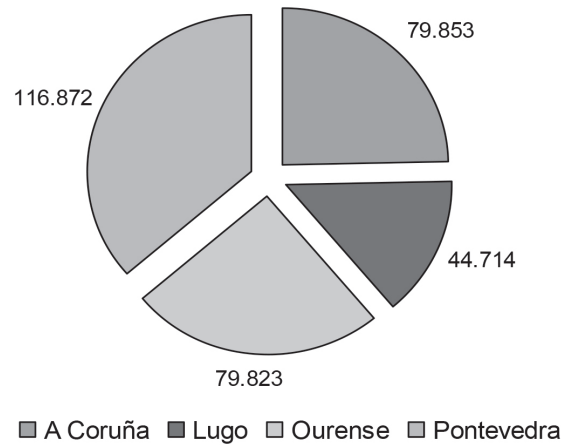
Así, esta nova lei dou soporte legal á realización de traballos de investigación e clarificación da propiedade e ao pertinente rexistro dos resultados das pescudas efectuadas, de xeito que incluso dende o propio Banco de Terras se poidan realizar traballos de arbitraje, asistencia técnica, dinamización e supervisión de accións de permutas entre propietarios que permitan unha axilización da organización e ordenación das parcelas favorecendo a mellora das estruturas agrarias sen necesidade de acudir nalgúns casos a un procedemento máis complexo como a concentración parcelaria.

Parcelas de propietarios descoñecidos

En Galicia calcúlase que existen na actualidade máis de 320.000 fincas rústicas de propietarios descoñecidos, cun total de 5.600 hectáreas de superficie, que representan unha potencial riqueza produtiva completamente desaproveitada. En gran medida, esta situación é froito da elevada fragmentación da propiedade en Galicia, e dos procesos migratorios rexistrados nas últimas décadas. De feito, boa parte dos casos de predios de donos descoñecidos correspóndese con propietarios emigrados que non viaxan ao lugar onde se atopan as súas fincas por un tempo prolongado, a herdeiros que nunca foron residentes e descoñecen de

forma directa os seus bens ou a herdeiros que descoñecen ser titulares de determinados dereitos de propiedade. Esta situación motiva que a xestión dos predios de propietarios descoñecidos sexa moi deficiente ou incluso inexistente.

Fig. 1 - Nº de predios con titular desconocido (E.P. a partir de datos de DG Catastro, 2008)

A Lei de mobilidade de terras posibilita dar resposta a esta problemática das coloquialmente definidas como “fincas sen dono”, e abriu a porta a que en febreiro do ano 2013, se asinara un convenio de colaboración co Estado (Ministerio de Facenda e administracións públicas), que permitise que a través do Banco de Terras se poidan ofertar estas parcelas as explotacións galegas.

Galicia é a primeira Comunidade Autónoma que subscribe un convenio co Estado que permitirá xestionar as parcelas que neste intre se topan sen dono. É polo tanto pioneira en establecer un mecanismo que non so axude a posta en valor de terra que permita redimensionar as explotación agrarias, senón que mellorará as dinámicas do mercado da terra ao ser posible unha maior intensificación na investigación da propiedade da mesma.

En definitiva que o que se pretendeu e pretende coa Lei de mobilidade de Terras e mellorar e facilitar o funcionamento do Banco de Terras para deste xeito poder acadar o obxectivo de que o potencial e a riqueza da terra agraria en Galicia sexa aproveitada e conservada con eficacia, e facilite ás explotacións a posibilidade de redimensionarse e loitar nun mercado tan competitivo coma o actual, coa ampliación da base territorial facéndose mais eficiente e sostibles.

Os primeiros resultados

Logo de tres anos dende a entrada en vigor da Lei de Mobilidade, a mellora en canto a percepción da poboación sobre o Banco de Terras e a maior flexibilidade e seguridade que aporta o texto, provocan unha mellora tanxible nos resultados, tal e como se pode ver de seguido:

ESTADO DAS INCORPORACIÓNS	Dende o 2007 ata a entrada en vigor da lei 15/11/2011	Despois da entrada en vigor da Lei	Total
Nº parcelas de particulares incorporadas	739	452	1191
Superficie das parcelas Particulares incorporadas (ha)	271	487	758
Nº masas comúns incorporadas (ha)	8300	269	8569
Superficie de masas comúns incorporadas (ha)	3547	236	3783
Nº total de parcelas incorporadas	9039	721	9760
Superficie total de parcelas incorporadas (ha)	3818	723	4541

► Datos a 30 xullo de 2013.

O importante da táboa son as cifras que se empezan a manexar de **fincas de particulares**, pois inicialmente partíase das masas comúns de concentracións parcelarias incorporadas directamente.

ESTADO DE ARRENDAMENTOS	ATA 15/11/2011	DESPOIS ENTRADA EN VIGOR DA LEI	TOTAL
Nº de Parcelas de Particulares arrendadas	286	371	657
Superficie de Parcelas Particulares arrendadas (ha)	308	487	795
Nº de masas comúns arrendadas	1048	116	1364
Superficie de masas comúns arrendadas (ha)	728	281	1009
Nº total de parcelas arrendadas	1304	717	2021
Superficie total de parcelas arrendadas (ha)	1236	568	1804

Unha das medidas que se está levando a cabo é a de reforzar o Banco de Terras a través dos traballos de outros departamentos da Consellería como os diferentes servizos provinciais e as Oficinas Agrarias Comarcais. A mobilización da terra e a loita contra o abandono, convértese polo tanto no obxectivo global de toda a Consellería. É nestes servizos onde se atopan dúas características fundamentais para acadar a mobilización: a cercanía coa xente e a formación técnica cualificada para levar a cabo os distintos traballos que sexan necesarios.

A Lei de Montes

A Lei de Montes xurde como consecuencia da importancia que ten o monte para Galicia. Esta Lei xa na súa exposición de motivos fixa como obxectivo principal o de “impulsar a organización do territorio galego, equilibrando os usos do solo, permitindo un axeitado aproveitamento dos recursos e, ao mesmo tempo, colaborando no mantemento das explotacións agrarias existentes”.

Deste xeito podemos concluír que a Lei de montes e a Lei de mobilidade de terras perseguen obxectivos comúns como é o de posibilitar os usos produtivos do territorio, e proporcionar mecanismos que axuden a minimizar o impacto que na nosa terra provoca o minifundismo, establecendo no texto da lei a potenciación das concentracións forestais de natureza pública e o impulso das privadas a través das sociedades de fomento forestal.

Foto 3- Aproveitamento agrícola en superficies concentradas.

A Lei de montes, trata de establecer medidas que favorezan o uso e a mobilidade da terra. Dous aspectos fundamentais para acadar este obxectivo, a través da mellora das condicións para o laboreo, son os seguintes:

- Facilita e flexibiliza a posibilidade de cambiar de uso/actividade, dándolles as explotacións agrarias a posibilidade de arrotear o monte con fins agrícolas. En superficies menores de 15 ha, sen ningún tipo de autorización previa naquelas parcelas poboadas por matogueiras ou especies do xénero da Acacia e por outra banda poderanse realizar cambios de actividade só coa comunicación á Administración en superficies de ata 5 has, poboadas con especies incluídas no Anexo I da lei (Ameneiro, Castiñeiro, Carballo...) cando teñan menos de 10 anos. Isto da unha gran marxe de actuación as xentes do campo que poden converter en pasto ou en terreos de cultivo superficie cualificada como de uso forestal.
- Dispón tamén a obriga de que un terreo agrícola que pretenda ser forestado, aparte de cumprir con outros criterios, tales como a continuidade da paisaxe, a plantación con autóctonas en zonas específicas para elas, etc... deberán de ser incorporadas un mínimo de 2 anos ao Banco de Terras co fin de testar que sobre dita parcela non existe interese agrícola ningún. Se existise algunha solicitude non podería ser forestada e debería de ser empregada con finalidade agrícola, e de non existir, entendemos que sempre será mellor que teña unha xestión forestal que permita a produtividade e xeración de riqueza que estar en estado de abandono.

A proposta legislativa para a mellora da estrutura territorial agraria de Galicia (METAGA)

Non son os dous textos anteriores as solucións únicas para a mellora da mobilidade de terras e tampouco e o Banco de Terras o único instrumento de xestión territorial que pode solucionar os desequilibrios entre oferta e demanda de terra en Galicia. Precisamos de normas que incidan na mellora da ordenación do territorio rural dende unha visión agraria. Falamos dunha concepción moderna da mellora das estruturas, orientada a favorecer o desenvolvemento económico das explotacións e que vai máis alá do que supoñía ata o de agora a simple concentración de parcelas, suporá un salto cualitativo no ámbito da reestruturación do agro, pois porá en valor a terra agraria fomentando a xeración de riqueza no rural a través da optimización do seu uso por parte das explotacións agrarias.

Esta nova concepción baseada nunha forma de entender o agro como un sector asentado no uso da terra, debe de buscar os seguintes obxectivos:

- Mellorar as condicións estruturais, técnicas e económicas das explotacións agrarias galegas, atendendo a criterios de ordenación axeitada e sustentable dos mesmos e dos seus cultivos,

- Perseguir a súa utilidade económica e social co fin de fixar poboación no rural e establecer, para predios que non formen parte de explotacións agrarias, medidas de agrupación, redimensionamento, mellora estrutural e de infraestruturas que faciliten a súa mobilización para uso agrario.
- Loitar contra o abandono e axudar á formación de novas explotacións ou incorporación de terras ás xa existentes, prestando especial atención ao apoio á constitución de iniciativas asociativas para o aproveitamento común.

Deste xeito a Metaga constituirá un vehículo para optimizar os recursos dispoñibles e para axilizar o proceso, superando a dimensión e capacidade de actuación da actual concentración parcelaria, e dará como resultado un mecanismo que cree riqueza no rural axudando a loitar contra o abandono.

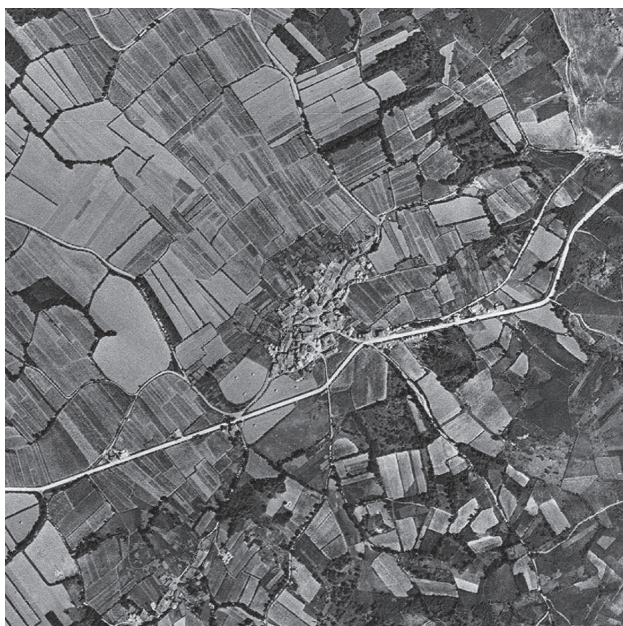
A Metaga pretende, polo tanto, incidir na reestruturación parcelaria como instrumento de mellora para o aproveitamento da terra, resolver os atrancos na tramitación do procedemento de concentración parcelaria que ata o de agora se prolongan excesivamente no tempo, mellorar a gobernanza da terra e dos procesos de reestruturación a través de implicar no desenvolvemento da mesma a todos os actores implicados na xestión do territorio e reducir os custos de execución nos procesos de optimizando os recursos dispoñibles.

Para a consecución destes obxectivos a Metaga incidirá nos seguintes ámbitos de actuación:

- Na regulación do proceso de reestruturación parcelaria, que da lugar a un concepto máis moderno e adaptado ás novas necesidades, superando ao anterior.
- Na Reformulación da reestruturación parcelaria a instancia dos particulares
- Na Incorporación da reestruturación parcelaria mediante permutas
- No establecemento de procedementos especiais cando exista unha grande obra pública, buscando mitigar os efectos prexudiciais deste proxecto na estrutura das explotacións agrarias existentes na zona.

Todas estas directrices son plasmadas na Metaga a través dunhas actuacións concretas que se poden resumir nas seguintes:

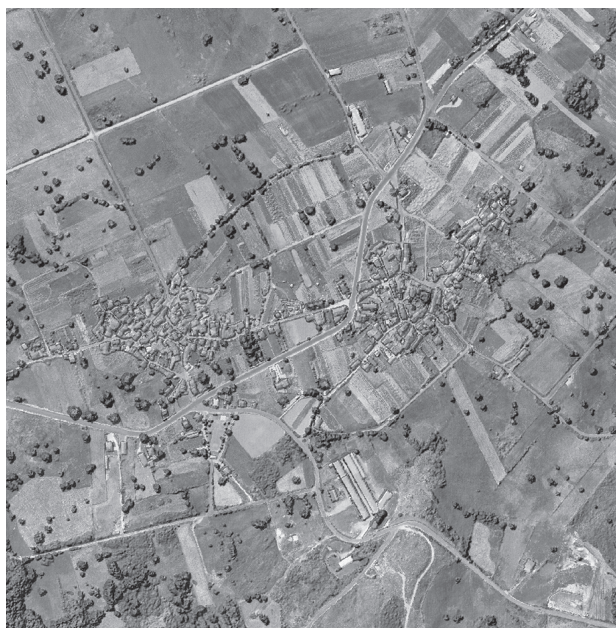
- Co fin de Mellorar a gobernanza da xestión do territorio crearase un órgano de asesoramento provincial, o Comité técnico asesor, que integra aos organismos que teñen algo que dicir en materia de reestruturación parcelaria e permite coordinar as distintas actuacións na mellora da estrutura territorial.
- Mellora no procedemento e transparencia na elección das zonas, empregando para este fin criterios de carácter obxectivo.

► Foto 4- Zona de minifundio en contraposición con zona concentrada. Situación previa e posterior

Foto 4- Zona de minifundio en
contraposición con zona concentrada.
Situación previa e posterior

- Inclusión dos solos de núcleo rural no proceso de reestruturación, deste xeito, poderase actuar en núcleos de solo rural en combinación cos concellos.
- Inclusión de medidas que favorezan as permutas entre particulares.
- Elaboración dun Plan de Ordenación de Predios de Especial Vocación Agraria, que terá en conta criterios técnicos para identificar zonas idóneas para distintos cultivos (POPEVA).
- A posibilidade de determinar zonas de actuación intensiva en colaboración con outras Consellerías para potenciar ou mellorar a economía e a calidade de vida das mesmas.

O novo texto legal afondará nas medidas coercitivas e sancionadoras en relación co abandono das fincas. Así, no texto actual da Lei de Mobilidade de terras, a incoación do expediente de abandono só pode ser levada a cabo pola Administración, pero con esta proposta lexislativa dáse un paso máis e incluírá a posibilidade de incoar un procedemento sancionador a instancia de parte. Do mesmo xeito refórzase a posibilidade de que a Xunta de Galicia poida delimitar zonas ou perímetros abandonados para condicionar que se aproveiten ou senón serán sancionados. Pero en todo caso déixaselles aos propietarios das fincas abandonadas a posibilidade de poñelas en uso, arrendalas ou ben incorporalas ao Banco de Terras co fin de evitar a sanción.

O paquete normativo que no futuro se creará coa aprobación da Lei de Mellora da Estrutura Territorial Agraria de Galicia, centrará a política de mobilidade de terras da Xunta de Galicia, e suporá dar un paso moi importante na xestión da terra e dar solución así a moitos problemas que ata o de agora afectaban á actividade agraria.

A mobilidade da terra depende, tal e como puidemos ver ao longo do artigo, da superación dos obstáculos que a dificultan. A regulación lexislativa e a coordinación entre os diferentes axentes que actúan no territorio son fundamentais para superar os mesmos.

Ideas a ter en conta sobre a mobilidade de terras

- Debemos de ter presente que calquera cambio nas costumes do uso da terra é lento por múltiples motivos, dende a estrutura da propiedade ata a nosa propia idiosincrasia galega.
- É fundamental chegar con información clara e veraz aos propietarios dos terreos, falarlles e explicarlles de xeito comprensible para que poidan assimilar que a terra non pode estar sen producir. Aínda que alguén como propietario individual poida permitírse, a sociedade galega no seu conxunto, non.
- Debemos de ser conscientes das distintas realidades galegas no referido ao aproveitamento da terra. As medidas que se deben aplicar nunha zona con intensa actividade agrícola e con moita demanda de terra, poden non ser útiles ou ser contraproducentes noutra sen apenas

demanda, e en cada unha haberá que adoptar as medidas que sexan máis axeitadas coa flexibilidade adecuada.

- En relación cos usos da terra, deberemos ser prácticos nas distintas clasificacións do solo e ter claro que o importante é que os agricultores e gandeiros teñan terra dispoñible para realizar as súas actividades agrarias, independentemente de que a terra que traballen sexa considerada superficie agraria útil ou terreo forestal (a herba que da un pasteiro e a mesma independentemente da súa clasificación burocrática), e nun terreo ordenado e aproveitado todos saíran ganando, dende os arrendadores e arrendatarios ata as administracións e os colectivos vencellados co rural.
- No relativo ao banco de terras é necesario transmitir dende toda a clase política (e deberían pronunciarse todos os partidos maioritarios para que o pobo saiba o que defende cada ún) que o dereito de propiedade é fundamental e que en relación con estas propiedades agrarias se respectará en todo caso, deixando tamén claro aos arrendadores que as parcelas, si se arrendan a través do banco de terras, se devolven en condicións iguais ou mellores que cando as entregaron, garantíndoo a Xunta.
- As permutas entre particulares de fincas ou parcelas, sobre todo unha vez que se desenvolva o decreto posterior á Metaga, poderán ser un instrumento de reordenación moi potente, ao flexibilizar considerablemente os procedementos sendo prácticas e atractivas para os propietarios.
- Son desexables as actuacións conxuntas de todas as partes implicadas na mobilidade de terras para facer chegar a mensaxe elaborada dende o sentido común, dende os partidos políticos, a administración da Xunta (dende os servizos centrais ata as oficinas agrarias comarcais), os concellos, a Universidade e os sindicatos e cooperativas agrarias. De haber ese convencemento, o traballar e ordear a terra no seu conxunto, será moito máis fácil e rápido.
- Debemos contribuír a unha maior profesionalización dos propietarios da terra, que os criterios empresariais substitúan a outros como os sentimentais para aproveitar directa ou indirectamente a terra sacándolle rendemento. Isto en parte estase conseguindo co cambio e relevo xeracional natural e constante que se da en todos os territorios rurais, pero debemos complementar e acelerar este cambio de criterios na medida do posible.
- É conveniente e necesaria unha menor politización do campo, que non haxa tanta instrumentalización política da actividade agraria, onde se fai que se confundan mensaxes en beneficio do produtor agrario con outros en beneficio do partido político correspondente a través de medios interpostos, provocando nos produtores agrarios desorientación, confusión e desconfianza a hora de tomar decisións importantes para o futuro da súa explotación. Neste caso que nos toca, traducíndose en non arriscarse p.ex. a poñer as súas terras en mans de descoñecidos polo que puidera pasar.
- Debemos de ser conscientes de que si aos propietarios de fincas ou parcelas, os sindicatos, as cooperativas, os concellos e a Xunta, lles din todos de xeito conxunto que poden e

deben ou ben traballalas ou ben poñelas a disposición para ser traballadas por outros, coas vantaxes antes mencionadas, que poderá sacar rendemento económico, e que de non facelo así, se ten as terras abandonadas poderá ser sancionado, con todo isto a inmensa maioría non dubidará e dará o paso dentro do sentido común.

- Está claro que no rural galego se evolucionará nesta dirección e cara estes obxectivos, a cuestión é, canto tardaremos?. Esperemos que no próximo lustro poidamos poñer todo isto en práctica e ter avances significativos para que a terra esté en produtividade e non abandonada e que nun prazo de dez anos teñamos o noso territorio na súa inmensa maioría estruturado e aproveitado.

[As transformacións recentes nun rural galego que mudou]

Rubén C. Lois González

Catedrático de Xeografía da Universidade de Santiago. Foi profesor convidado nas universidades de Le Mans, Caen, Toulouse-Le Mirail (Francia), Bergen e Finmark (Noruega), Estadual de Feiras de Santana (Brasil) e Calgary (Canadá). Autor de máis de 200 contribucións, entre as que destacan un Dicionario de Urbanismo e Ordenación do Territorio, re-editado en 2000 e 2013. Tamén foi Investigador Principal dun Proxecto sobre os desequilibrios territoriais asociados ao Programa Europeo Horizonte 2020.

Se aos nosos avós lles comentasen os acontecementos que ían sucederse nas súas aldeas e vilas de orixe hai 30 ou 40 anos, non acreditarían a secuencia tan rápida de mudanzas que se produciron. Sen embargo, se hoxe retornamos aos nosos lugares (rurais) de orixe (poñamos por exemplo Palas de Rei ou Rodeiro), a secuencia de paisaxes e espazos que contemplamos desde o coche, as vellas e novas vivendas que se mesturan nos núcleos habitados, non dan conta exacta de todas as transformacións en profundidade que tiveron lugar. O monte continúa ardendo cunha lóxica destrutiva implacable todos os veráns, pero un valor económico ou comunitario seguro de hai uns decenios converteuse maioritariamente nun espazo de abandono ou semiabandono na actualidade. Hai máis superficie repoboada, pero tamén hai moitos propietarios que descoñecen onde teñen as súas fincas ou mesmo que posúen tenzas de monte. A actividade agraria xera cada vez máis riqueza, pero ocupa só unha minoría dos terreos potencialmente produtivos do país e xera unha cantidade ridícula de emprego, ou de xeitos de vida, respecto ao antigo complexo agrario galego que tan ben definiron os xeógrafos J. García Fernández e A. Bouhier (García Fernández, 1975; Bouhier, 1979). Un terceiro apunte, por primeira vez na historia do agro galego hai amplos territorios ou comarcas que carecen dunha actividade económica baseada nas súas potencialidades. En moitos pequenos concellos rurais de Ourense, por exemplo, os pensionistas ou os residentes da cidade que volven os fins de semana son os que animan unha porción moi maioritaria das transaccións económicas. As hortas cultívanse como xeito de ocupar o tempo libre, boa parte dos campos aparecen descoidados, a carne, as patacas ou os cereais para facer pan veñen de fora (ou xa os mercaron os urbanitas nun hipermercado antes de chegar). Sobre esta magnitude das mudanzas rexistradas, trataremos de reflexionar apuntando, como nas ciencias sociais debiera ser norma, criterios de futuro que animen as políticas públicas a desenvolver.

No presente artigo vamos abordar cinco apartados diferentes. O primeiro deles, como é lóxico, será teórico e plantexará unha cuestión conceptual: cómo se pode definir o rural. Unha definición baseada nunha tradición científica importante, que debemos retomar hoxe e adecuala ás novas realidades económicas e territoriais que se consolidaron. O segundo apartado introduce unha perspectiva diacrónica: cómpre mirar cara atrás para achegarnos aos tempos non moi lonxanos, cando o rural e o labrego eran hexemónicos en Galicia. Un terceiro epígrafe procurará centrarse en cómo ese vello complexo agrario foi desmontado, entrou nunha crise irreversible, e cómo a *modernización* produtiva (entendida no senso actual e relativo do termo) e a urbanización están na base das mudanzas. O seguinte achegamento procurará caracterizar a crise, ou mellor dito as manifestacións da decadencia, nun rural galego xa dependente das decisións e criterios tomados no mundo urbano. No quinto apartado, estableceremos baixo criterios xeográficos unha tipoloxía de espazos rurais na actualidade, para despois reservar a conclusión a enunciar os principios básicos que, ao noso xuízo, deben fundamentar a construción dun rural dinámico de cara ao futuro.

1. Unha cuestión conceptual: definir o rural

Para establecer os diferentes elementos teóricos que nos permiten achegarnos ao significado de rural, débese precisar que seguimos unha metodoloxía xa empregada previamente na nosa colaboración nun “Diccionario de Urbanismo, Geografía urbana e Ordenación do Territorio”, que acadou unha boa difusión e que parte de analizar o territorio desde o outro punto de vista, a cidade e os espazos máis artificializados (Zoido et al., 2000; Zoido et al., 2013).

En primeiro termo, e se consultamos aos autores clásicos na materia (en Galicia destacaríamos catro, X.M. Beiras, J. García Fernández, A. Bouhier e, máis recente, pero que incorpora a lectura da historia agraria, R. Villares), a visión do rural asóciase a actividade agraria, a unha cultura labrega e centrada na explotación da terra (Beiras, 1972; García Fernández, 1975; Bouhier, 1979; Villares, 1982 e 2004). De feito, o rural é o espazo onde secularmente predominou o cultivo de hortas e leiras, o coidado do gando e o aproveitamento do monte como complemento das dúas actividades anteriores. Aínda hoxe falamos de sociedades rurais para referirnos a exemplos asiáticos, africanos ou latinoamericanos, onde a maior parte da poboación vive en pequenos núcleos habitados, cultivando os seus campos, cunha cabana pecuaria de tamaño variable e vinculada estreitamente á terra que traballa e lle da sustento. Este xeito de vida agrario (no senso de englobar o agrícola, gandeiro e forestal), deu lugar ao xurdimento dun modo de vida específico, que en Galicia denominamos labrego (tamén se podería cualificar de campesiño). O labrego refírese a unha forma de existencia, a unha cultura e escala de valores derivada da condición de vivir pegado á terra, a un espazo rural de dimensións limitadas na vida cotián. A terra marcaba as posibilidades de autosustento (producindo cereais, patacas e alimento para o gando) e as posibilidades de vender algo cara o exterior (viño, bois ou mulas, queixos, terneiros, etc.) (Lois, 1988 e 1996). Por suposto, fixaba o calendario anual,

tamén organizado por celebracións festivas e períodos de intenso traballo en común (a matanza, a malla, a colleita, rozar o monte, etc.) (Iturra, 1988; Pereiro, 2005). En definitiva, o rural presentábase como algo continxente a partir do agro, da terra e das posibilidades que, cunha limitada tecnoloxía e en contextos frecuentes de superpoboación, podía xerar a súa explotación.

Un segundo enfoque que permite definir rural é como o espazo ou a realidade contraposta á urbana. Sen dúbida, cando nós pensamos en rural facémolo evocando pequenos núcleos habitados, paisaxes agrarias ou menos artificializadas dominantes, comunidades cun forte grao de cohesión interna, e formas de ocupación do solo de raíz secular, caracterizadas por unhas densidades medias ou baixas. Cómpre sinalar que moitos destes trazos son relativos, difíciles de precisar cuantitativamente, se ben as pequenas entidades habitadas son moi diferentes das cidades, as vilas ou os espazos periurbanos estruturados a partir das urbanizacións residenciais. Tamén é posible subliñar o seu contraste respecto das áreas cunhas densidades superiores aos 250 ou 300 hab/km² que, se ben poden non referirse a unha urbe compacta, si expresan unha forte artificialización do solo ao longo das coroas periféricas da cidade (Zoido et al., 2013). A actividade agraria é rural, no canto dunha industrialización e un forte desenvolvemento do sector servizos sempre vinculados ao mundo urbano. Ademais, as cidades e as súas periferias mudaron rapidamente ao longo do período contemporáneo, mentres que no agro as transformacións son máis lentas, soen demorarse máis. Por último, e como nos sinalaban os autores da Escola de Chicago de hai case un século, o xeito de vida urbano é competitivo, basease na segmentación de roles, reforza o anonimato, a secularización e a perda do control estrito da comunidade de orixe (Wirth, 1938), atributos que ou non aparecen ou preséntanse de forma moito máis atenuada no mundo rural. En calquera caso, no rural o comunitario posúe maior relevancia, todos os veciños nos coñecen, ao mesmo tempo que a mobilidade social é lenta, necesita de mudanzas xeracionais, e os ritos, os costumes, entre eles os relixiosos están máis arraigados. É certo que os modelos de vida urbana estendéronse a todos os ámbitos, pero non o é menos que o xeito de vida da urbe é diferente que o dunha aldea ou pequena poboación da actualidade.

Como se apuntou, outra forma de definir o rural é centrándose no nivel de artificialización do territorio. Así, mentres nas cidades é case imposible observar ningún elemento da paisaxe ou do espazo orixinarios, no rural a humanización dos lugares é moderada, dando lugar a un conxunto de paisaxes característicos. Os mesmos mostran agrupacións de casas non moi extensas, parcelas vinculadas aos usos agrícola, gandeiro ou forestal, e conservan no substancial os perfís topográficos, as formas de relevo e a disposición dos cursos de auga máis ou menos orixinaria. Isto non se podería afirmar para o mundo urbano, onde ladeira, pendentes ou chairas son pavimentadas, ríos e regatos canalizados ou desprazados do seu lugar primixenio. Ademais, o rural como concepto potenciouse de xeito ideal a partir da súa evocación paisaxística: as pinturas do século XIX, a ordenación dunha serie de elementos

característicos tanto na creación artística como na promoción do turismo, a alusión ás cores dominantes no campo (as gamas de verdes, os ocre, etc.), a posta en valor da arquitectura tradicional e do vello entramado de camiños, entre outros moitos recursos, evocan a noción de ruralidade, por suposto como realidade harmónica (López Ontiveros, Nogué y Ortega, 2006; Roger, 2007; López Silvestre, 2009). Sen dúbida, o grao de artificialización destes espazos é menor, xa que foi o resultado de procesos longos de deforestación co fin de preparar os terreos para os cultivos, de intervencións para regular as pendentes e eliminar desniveis con técnicas máis ancestrais ou de dinámicas de explotar algúns recursos como a pedra, a madeira ou o barro para obter materiais de construción. O rural responde a unha lóxica branda de humanización do solo, obxecto de idealización polas lecturas paisaxísticas da expresión artística, e que hoxe trata de adaptarse a esa tradición e ordenación por contraste coa rapidez, sistematicidade e uso da tecnoloxía que implica o proceso físico de urbanización.

Nos dous últimos parágrafos a noción de rural explicitouse como o oposto, o diferenciado, a urbano. Sen embargo, o rural tamén se define como afirmación. A mesma é evidente no canto de que o rural é fundamentalmente agro. De feito, este espazo configúrase a partir das súas vocacións: agrícola, de labranza e cultivo das terras para obter alimento; pecuaria, de cría do gando, para autoconsumo ou para vender a carne ou o leite cara ao exterior; forestal, de coidado do monte, porque a superficie de mato era imprescindible para fornecer os cortellos de gando e facilitar a recuperación de materia orgánica no campo dentro do sistema tradicional, ou debido a que a plantación de árbores permitía e permite dispor de leña para variados usos (Iturra, 1988; Majoral y Molinero, 2004). A partir destas tres compoñentes básicas, é certo que o rural pode acoller outras actividades como o artesanado e pequenas empresas manufactureiras, o turismo menos masificado ou o comercio nas localidades centrais, pero estes sectores serán tanto máis sustentables canto maior sexa a súa integración coas bases agrarias do territorio ás que aludimos (Rodríguez y Pérez-Correa, 2004; Esparcia y Paniagua, 2006). De feito, calquera intento de favorecer un desenvolvemento rural contra a agricultura, a gandería ou o uso forestal dos terreos, ou suporá a destrución/degradación do espazo primixenio, ou estará condenado ao fracaso (pensemos, por exemplo, no enorme impacto da minería e da implantación de grandes industrias no campo, tamén na tendencia ao peche de moitos establecementos do turismo rural impulsados por propietarios absentistas, que recorren a produtos do exterior e interaccionan só moi limitadamente coas comunidades de acollida destes negocios).

Finalmente, e retornamos a unha imaxe desde o exterior, o rural interprétase como unha natureza idealizada desde as lecturas urbanitas. Esta aseveración enlaza cos comentarios que realizamos sobre a paisaxe rural, desde o século XIX convertida nun obxecto romántico e dotado de valores estéticos. Fronte á artificialización continua do espazo das cidades, o monte e os campos traballados semellan harmónicos, naturais e as lecturas externas reforzan os seus contidos *naturais*, aínda que en rigor estes non existan. A este respecto, primeiro a

literatura salientou os valores do rústico, da terra próxima ao lar, desde o Romanticismo, ben expresado polos autores do Rexurdimento en Galicia. Logo, e cunha enorme significación, a pintura codificou as paisaxes nacionais de Galicia a partir dunha serie de elementos visuais do campo ou do monte: as montañas caendo sobre o mar, os piñeiros, as tonalidades verdes e azuis, etc. (López Vázquez, 2008; López Silvestre, 2009). Esta codificación aínda hoxe é utilizada pola promoción turística realizada en Galicia, para potenciar os atractivos do país (Lois e López Silvestre, 2007), un país atlántico, onde a cualidade dunha paisaxe entendida a partir dunha perspectiva ruralista constitúe o principal atractivo, tal e como se ten estudado nas enquisas aos visitantes foráneos (TURGALICIA, 1996-2011). Sen dúbida, estes amplos espazos de leiras, monte e pastos constitúen cada vez máis, un ámbito de evasión dos habitantes das cidades nos seus días de lecer. Por iso, non estrañará a súa idealización como lugares de permanencias, de experiencias únicas, para unha sociedade crecentemente urbanizada.

2. O rural e o labrego en Galicia: o que foi

Cando nos referimos a que Galicia foi un vello complexo agrario, rural e labrego polo menos ate os 1960 ou 1970, estamos argumentando a partir de datos e informacións que non deixan lugar á dúbida. Desde o punto de vista demográfico, máis das tres cuartas partes dos galegos de comezos e mediados do século XX vivían en aldeas, casaríos e outras formas do hábitat rural, quedando os habitantes das cidades confinados a porcentaxes nunca superiores a un 25% do total até 1950, censo que xa nos sinala o inicio dun proceso de urbanización polo menos no eido poboacional (Bertrand, 1992; Precado y Villarino, 1994). Xunto a esta posición hexemónica dos residentes no rural, tamén a economía e o emprego definían o predominio da actividade agraria, que sumada á pesca daban emprego aos dous terzos da poboación activa a mediados da centuria, cando xa se comezara a atenuar este valor. Ademais, nos anos 1940 e 1950 aínda marcados polos efectos da Guerra Civil, non só predominaba o traballo agro-pesqueiro, senón que o mesmo gravitaba fundamentalmente ao redor do autoconsumo. Un mercado urbano ou exterior feble e con pouco poder de compra, apenas demandaba os produtos imprescindibles do exterior, co que a maioría da explotacións de Galicia se centraban en obter cereais, patacas e carne porco para garantir a mantenza, xunto a leña, liño e lá ou mato empregado para cama do gando (Lois, 1988; Iturra, 1988). Isto facía que a economía agraria se vinculara directamente co forte asentamento dunha sociedade labrega. A mesma xiraba ao redor da casa, da aldea, dos veciños e territorios da parroquia, de xornadas laborais e festivas comúns, do arraigo de sistemas de axuda mutua (na roza do monte, na malla, na colleita, etc.), entre outras manifestacións relevantes deste mundo hexemónico na historia do país.

En relación a esta Galicia secular caracterizada polo indiscutible predominio do rural e do labrego, tradicionalmente mantivéronse dúas liñas de interpretación diferenciadas, aínda que non totalmente contraditorias. A primeira, perfectamente definida por A. Bouhier, na

súa Tese de Estado que lle levou case vinte anos de traballo, ou por J. García Fernández, cando analizou o caso galego no contexto da España atlántica, insistía en retratar ao país como un vello complexo agrario, singularizado polas elevadas densidades rurais, a notable fragmentación da propiedade da terra e unha organización interna das explotacións agrarias coherente co obxectivo primordial de lograr o autoconsumo e dirixir unha parte do excedente, ou recursos concretos, cara ao mercado (García Fernández, 1975; Bouhier, 1979). Estas lecturas coincidían coas do economista X.M. Beiras que, uns anos antes, publicara *O atraso económico de Galicia* (Beiras, 1972), auténtico fito do pensamento elaborado nestes anos en Galicia, moi sensible ás teorías da dependencia e ás lecturas marxistas formais, que adoitaban contraponer o modo de produción capitalista con outras formacións precapitalistas, onde se inseriría o agro galego. Nesta época, X.M. Beiras tamén interpretaba o rural e o labrego como un mundo dotado dunha lóxica de seu, desenvolvido durante un longo período da historia e pouco sensible ás mudanzas. Unha formación socio-económica, segundo este autor, oposta á característica da industrialización e da urbanización, expresada na sociedade e na economía monetarizada das cidades, que se presentaba como antagonista, como xermolo de destrución dun equilibrio (rural) secular. Desde unha perspectiva académica distinta, o antropólogo C. Lisón Tolosana definía de xeito similar esa realidade das aldeas e parroquias como estable, dotada de significados culturais e cun predominio da tradición ao longo da historia (Lisón, 1979).

Fronte a estas visións hexemónicas que acadaron a súa culminación nos anos 1970, o seguinte decenio marcou o inicio doutro conxunto de obras que coincidían coas precedentes en destacar o protagonismo do rural no país, pero que xa indicaban que esta realidade territorial, social e económica, estivera sometida a continuos cambios e mudanzas en distintos períodos do pasado. Así, a tese de R. Villares mostraba unha Terra de Chantada en permanente estado

de transformación, como consecuencia da significativa chegada das remesas de emigrantes e da redención dos foros, ao longo do primeiro terzo do século XX (Villares, 1982). Unha tese xurdida da historia contemporánea que fixo escola nos traballos dalgúns dos seus discípulos (Balboa, 1990; Fernández Prieto, 1992). Tamén, unha interpretación coincidente coas de especialistas na industrialización, que xa poñían de manifesto a importancia e a relativa xeneralización desta actividade desde o século XVIII, aínda que se desenvolvera no medio dun amplo territorio rural e labrego (Nogueira, Soto e López Facal, 1980; Carmona, 1990). De feito, ninguén cuestionaba nin cuestiona a ruralidade consubstancial á historia do país, pero sobre o predominio das súas inercias ou dunha evolución desigual ao longo do tempo as interpretacións non concordan, se ben estas últimas, a dun rural e labrego aberto a continuas mudanzas, se foran impoñendo no debate académico.

En calquera caso, e á marxe destas lecturas científicas comentadas, os diversos estudos realizados sobre o terreo entre os anos 1950 e 1980, aos que xa fixemos referencia aquí, coincidían en caracterizar o rural galego como un sistema dotado dunha indubidable coherencia interna, que baseaba as súas estratexias en lograr a autosubsistencia a partir da explotación intensiva das pequenas propiedades. O campo estaba superpoboado, algo que se acentuou na inmediata posguerra civil dos 1940 e 1950, e a terra mostrábase moi partillada, como consecuencia dun sistema de herdanza que tendía dividir o pouco dispoñible entre os fillos. En función deste panorama, a diversificación de rendementos agrarios, o policultivo, presentábase como a única salvagarda económica dunhas familias labregas anguriadas por cubrir as súas necesidades básicas (Bouhier, 1979; Colino e Pérez Touriño, 1983). As mellores terras reservábanse ao cereal e ás patacas, para consumir na casa, ou pola cabana porcina e avícola doméstica, que a súa vez proporcionaban carne e ovos para todo o ano. A importancia da cría pecuaria bovina non era comparable a actual, xa que das vacas agardábase unha tripla actitude: que trouxesen ao mundo becerros, para vender no exterior e obter cartos; que traballasen como animal de tiro, e que desen algo de leite para o consumo en fresco ou para facer queixos. Os exemplares ovinos eran máis escasos, agás nalgunhas áreas de montaña, e fornecían de cordeiros e lá para comercializar ou ser consumidos na propia explotación. Estas dúas ganderías combinaban a mantenza en prados de ribeira, de media altitude ou no propio monte entre as árbores. O seu estrume era moi apreciado, xa que nos cortellos ao mesturarse cunha cama de toxos, uces e xestas, permitía producir abono orgánico que recuperaba a perda de materia orgánica natural que soportaban as terras agrarias (García Fernández, 1975).

Polo tanto, toda a organización das terras dispoñibles da explotación agraria posuía unha racionalidade notable, procuraba obter o máximo de rendemento e garantir o autosustento. Neste contexto, o monte (tanto privado como comunal) cumpría tamén o seu papel preciso, xa que fornecía das especies de mato sinaladas ás cortes de gando, e permitía así obter abono orgánico. Da importancia deste papel do monte, deron conta tanto os autores clásicos do vello complexo agrario (García Fernández, 1975; Bouhier, 1979), como investigacións

aparecidas despois (Lois, 1988; Iturra, 1988), cuantificándose que eran necesaria a mantenza de 2/3 hectáreas de monte para que unha de labradío se mantivese en plena produción. Do monte tamén se obtiña leña, necesaria nunha economía tradicional, e aproveitábanse os pastos, como complemento aos das terras máis baixas. Con respecto a outras orientacións que podía encerrar unha explotación agraria clásica, nas comarcas aptas polas súas condicións climáticas, o cultivo da vide e a obtención de viño, eran moi rendibles no plano mercantil (Santos, 1992). Do mesmo xeito, en moitas áreas a produción de liño ou a pouca lá que se lle sacaba ás ovellas, facilitaban cubrir necesidades domésticas e, ás veces, comerciar con elas. Así e todo, os rendementos estrela para a venda en feiras eran animais de traballo no campo (as mulas ou os bois, demandadas por tratantes casteláns), queixos, algúns tenreiros, cordeiros e cabritos, e certos cultivos ou subprodutos cunha demanda puntual (as fabas, o grao do corvo na posguerra, etc.) (Lois, 1988). Todo isto nun contexto onde o fundamental era garantir o autoconsumo, reservándose só unha pequena parte do esforzo a vender fóra. A superpoboación crónica do rural galego desde o século XVIII, só aliviada por períodos migratorios intensos, xustificaba de xeito permanente esta obsesión pola autosubsistencia.

Como sinalaron diversos autores, os campos galegos tenderon á superpoboación desde o século XVIII, e aínda a comezos e mediados do XX presentaban unhas densidades rurais moi elevadas (Bertrand, 1992). Esta situación provocaba unha auténtica fame de terra, agravada polos costumes maioritarios de dividir a explotación familiar entre os fillos (con ou sen ningunha mellora), co cal a pulverización do tamaño das propiedades só se corruxía recorrendo a lentas e custosas compras (López Iglesias, 1996). Neste contexto, para os galegos do rural a emigración sempre constituíu unha posibilidade para procurar novas oportunidades e progresar, cando se podía. Así, no século XVIII foron moi importantes os fluxos migratorios cara a Portugal (González Lopo, 2006) ou as saídas na estación da sega cara a Castela. Nos últimos decenios do XIX e nos primeiros do XX desenvolveuse o primeiro gran período da emigración cara a América do Sur e Cuba, un movemento que só se vería interrompido nos anos 1930 pola crise económica global (Hernández Borge, 1992). Nos anos 1940 e 1950, as posibilidades de partir foron moi reducidas, co que o rural se sobrecargou de familias novas sen case apenas recursos e esta imaxe condicionou, non cabe dúbida, as interpretacións do atraso económico ou do vello complexo rural publicadas nos 1970. Desde mediados dos 1950 e ate os 1970, toda a presión demográfica contida previamente provocará o principal período de emigración galega cara o exterior, un éxodo rural masivo que está na orixe das fortes transformacións rexistradas no agro a partir deses momentos.

3. A modernización e a urbanización na base dos cambios

As frases finais do epígrafe anterior apuntaron a importancia da migración masiva na orixe da modernización do rural galego. Sen dúbida, estamos diante dun fenómeno que tamén acontecera noutros territorios europeos, pero que no noso país acentuouse en poucos

anos, provocando que se pasase dun agro moi poboado a outro onde a escaseza de man de obra nova foise convertendo nunha constante (Bertrand, 1992; Rodríguez González et al., 1999). Este feito tivo repercusións de forma inmediata, xa que un modelo de traballo labrego centrado no autoconsumo perdeu boa parte da súa razón de ser cando a presión demográfica no rural baixaba a ritmo acelerado. Ademais, fronte a unha economía agraria e pechada, a apertura de novas posibilidades laborais aos xoves do campo galego no exterior, alteraba unha concepción autárquica da economía que se reforzara, como dixemos, nos decenios que seguiron á Guerra Civil. No agro posterior a 1960, os sistemas moi intensivos de explotar a terra e o policultivo foron perdendo protagonismo diante dun escenario de decrecemento no número de habitantes. Ademais, comezou a escasear man de obra labrega, en especial adultos novos que emprenderan o camiño da emigración e xa enviaban cartos para mellorar a situación da súa familia. A monetarización das actividades cotiás progresou neste contexto, así como a parte do esforzo agrario que se destinaba a obter produtos comercializables no exterior (leite, carne, viño, etc.). Por último, tarefas que uns decenios antes se realizaban sen dificultades polo exceso de traballadores, agora debían ser substituídas por máquinas, que moi pronto se foron xeneralizando en numerosas comarcas (Colino e Pérez Touriño, 1983; Lois, 1988). Sen dúbida, entre finais dos 1950 e mediados dos 1970, unha época de intenso éxodo rural, rexistrouse o afundimento do *vello complexo agrario galego*, en palabras de A. Bouhier, que tan ben caracterizara ao noso campo durante un longo período da historia.

Xunto cos procesos materiais que vimos de evocar, toda a profunda mudanza que se consolidou no rural tamén tivo a súa expresión no mundo das representacións simbólicas: o discurso da *modernización* do agro, dito doutro xeito, de rápida adaptación á economía do mercado converteuse en dominante. Por unha banda, as novas realidades socioeconómicas trouxeron consigo un notable incremento do consumo urbano de alimentos, como a carne de porco e de aves ou o leite, que se podían obter en modernas granxas do rural galego, convertido nun xeito de reserva gandeira de España (Pérez Iglesias, 1979; Colino e Pérez Touriño, 1983; Casal, 1984). Era máis rendible producir moito cara ao exterior, e aqueles innovadores que decidiron aventurarse por novos modelos productivistas do traballo no campo comezaron a trunfar e a converterse en referentes a imitar na aldea ou a parroquia de orixe. O que empezou cunha adaptación dunhas poucas explotacións avícolas, bovinas e porcinas ao mercado xeneralizouse moi rapidamente en todo o agro. En poucos anos (entre mediados dos 1960 e comezos dos 1980) o campo galego *modernizouse* a ritmo acelerado, adaptouse ás lóxicas capitalistas e deixou atrás o modelo autoconsumista, labrego e bastante pechado que había pouco semellaba inmutable (Colino e Pérez Touriño, 1983; Iturra, 1988; Lois, 1988). De feito, obter máis ingresos no exterior, mercar maquinaria de todo tipo, construír uns establos novos, recorrer a pensos para cubrir parte da alimentación do gando e a fertilizantes adquiridos fora para mellorar a rendibilidade das terras, convertéronse en fitos dos novos tempos caracterizados pola sinalada monetarización do campo e polo interese de miles de propietarios agrarios por mudar e garantir a competitividade da súa explotación. Sen dúbida,

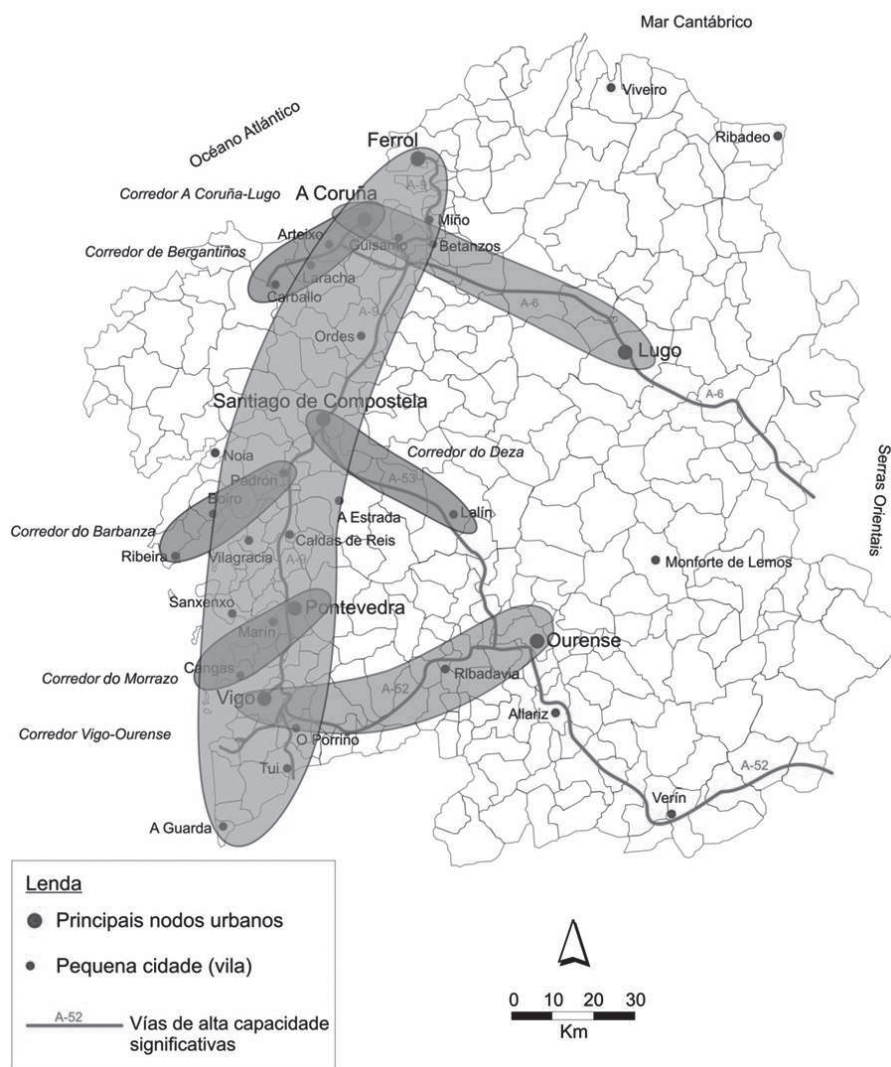
os cambios xeraron un novo paradigma onde o que obtiña máis ingresos, os reinvestía en melloras na explotación e continuaba apostando por un rendemento estrela, se convertía no referente a seguir, fronte a outros exemplos, xa percibidos como *refractarios*, nos que aínda se seguía botando algún cereal para abastecer a casa, se continuaba recollendo especies do mato no monte ou se conservaban varias liñas de produción cara o mercado. Todo mudara, e a integración plena na economía capitalista interpretouse como moderno, como o modelo satisfactorio, aínda que en anos sucesivos distintas crises dalgúns rendementos (baixas nos prezos da carne ou do leite), niveis excesivos de endebedamento familiar ou a falta de man de obra para continuar coa explotación mostraran que este camiño iniciado no rural a mediados do século XX non era tan favorable e doado como nun principio se chegou a crer.

Entre 1950 e os 1980 as fondas mudanzas que se sucedían no rural estaban enmarcadas nun proceso de urbanización que atinxiu ao conxunto do territorio galego (Lois, 2004; Lois e Piñeira, 2011). O mesmo supuxo o incremento da poboación residente nas cidades e nas súas periferias inmediatas nuns niveis descoñecidos até entón. Por suposto, a concentración da actividade económica ao redor destes novos espazos privilexiados e a xeneralización dun novo “xeito de vida urbano”, tal e como definiran os sociólogos e antropólogos da Escola de Chicago nos anos 1920/1930. O mesmo caracterizábase pola crecente mobilidade das persoas, a competitividade, o anonimato, a segmentación de roles, a secularización ou a maior posibilidade de cambio social, entre outros atributos (Hammerz, 1993; Lois, González e Escudero, 2012). Para o que nos interesa de forma especial, a urbanización implica unha artificialización sistemática e acelerada do solo, que se parcela, nivela, pavimenta, recibe construcións, e acolle as conducións de electricidade, auga, a rede de sumidoiros, así como o trazado de rúas e beirarrúas. Neste proceso, os prezos dos terreos soen incrementarse de xeito exponencial e aquelas leiras que antes eran valoradas segundo as súas capacidades agrarias (para producir cereal, vide, patacas ou dar herba), agora son taxadas en base á súa localización, accesibilidade, posibilidades de urbanización, etc. De feito, rexistrouse un cambio de valor do solo, que se explica segundo algunhas das teorías económicas máis clásicas. Os terreos foron perdendo valor de uso (o seu prezo era determinado polas súas capacidades produtivas agrarias) e comezaron a cotizarse en función do valor de cambio (o prezo fixado sobre a base das expectativas da súa transformación urbanística) (Souto, 1988). Como se pode deducir, este proceso foi demoledor para o campo, xa que un número incontable de leiras deixaron de cumprir para os propietarios a súa misión prioritaria de xerar materias primas alimenticias e pasaron a ser consideradas potenciais solares onde construír ou que se podían vender a un moi aceptable prezo co obxectivo de urbanizar. Sen dúbida, esta mudanza rematou por afundir a orientación rural de moitos terreos, só concibidos no senso da súa susceptibilidade de acoller novos edificios, empresas ou modernas vías de comunicación. Resulta evidente que este impacto da cultura urbanizadora non foi igual en todo o territorio; non obstante, influíu moito nas áreas máis próximas ás cidades e ás vilas, e só deixou relativamente á marxe do mesmo aos sectores interiores, periféricos e con maiores problemas de accesibilidade.

Como se comproba, éxodo rural, *modernización* e urbanización coincidiron no tempo para transformar en profundidade o rural galego, que deixou de posuír os trazos seculares que tan ben debuxaran Beiras, Bouhier ou García Fernández. Asistiuse a unha transformación do mesmo extraordinariamente rápida, concentrada entre 1960 e 1990, que case non ten paralelo en ningún lugar de Europa, onde a perda de vitalidade demográfica do agro, o crecemento de cidades e espazos urbanos, e a xeneralización das regras capitalistas no agro tardaron en consolidarse varias xeracións. Como se insistiu, o que en Francia, Alemaña ou Holanda, tamén en Cataluña ou no País Vasco, foi un proceso que se iniciou no século XIX e non se concluíu até mediados do XX, co que de tránsito máis ordenado conlevou, en Galicia resolveuse de xeito moi rápido. Así, en apenas vintecinco anos uns campos cheos de xente tornáronse en baleiros de novos e adultos novos, un rural que autoproducía converteuse nun conxunto de explotacións especializadas, que mercan moitos insumos fora, e unha terra que rexistraba unha forte presión produtiva deu paso a dinámicas de abandono, especialmente significativas no monte baixo. E todo isto sen que a estrutura da propiedade mudase, co que os desaxustes do rural nun contexto hexemónico de urbanización permanecen baixo novas formas (López Iglesias, 1996).

Como consecuencia de toda esta rápida secuencia evolutiva, os espazos rurais iniciaron un conxunto de transformacións radicais que ofrecen unha serie de aspectos positivos e negativos, que agora imos enunciar de forma sumaria. Por unha parte, o agro acometeu unha transformación exitosa cara a economía de mercado. As rendas rurais téñense incrementado notablemente, así como a capacidade de compra e o benestar das familias labregas. A superación das lóxicas autárquicas de xestión das terras, a despoboación do rural e a especialización produtiva melloraron en termos económicos a vida no campo, aínda que con certos desaxustes. Así, os produtores de leite, carne, viño ou horta reciben uns ingresos regulares, en xeral satisfactorios, se ben nalgúns períodos as necesidades de endebedarse que contraeron para financiar novas instalacións e instrumental nas súas explotacións lles fagan pasar épocas de dificultades (moi sensibles no sector do leite, tamén no das patacas). En calquera caso, estes bos resultados só se traduciron nunha parte de Galicia, polo xeral a que optou pola intensificación pecuaria, vitícola ou hortícola, xa que hoxendía se detectan amplos espazos rurais (en especial da provincia de Ourense), onde a atonía produtiva é o máis característico (Paül, 2014). Ademais, estas melloras económicas combínanse con serios problemas sociodemográficos. Boa parte das comarcas agrarias sofren os efectos dunha acusada despoboación, que se suma a un avellentamento espectacular do efectivo humano (Rodríguez González et al., 1999). Esta dinámica debuxa un escenario de futuro moi negativo, dado que non só se baleiraron e baleiran as parroquias rurais, senón que segundo as lóxicas da dinámica natural actual, as defuncións seguirán superando amplamente aos nacementos, co que as perspectivas demográficas a corto e medio prazo son escuras, aínda que os novos modelos de explotación agraria e labrega se consoliden e vaian ben. Por último, tamén cómpre significar que nun contexto de retroceso demográfico, envellecemento e atonía, as

aldeas e parroquias quedan sen xente coa que estar, falar, poñerse de acordo para o traballo en común, o que define un panorama de crise social e relacional aguda na maioría do rural do país.

► Figura 1. Os eixos de crecemento urbano de Galicia. Tomado de M. Pazos Otón

4. O resultado: a crise no rural dependente

O primeiro efecto visible das mudanzas que foron analizadas é a perda de centralidade do rural na organización do espazo en Galicia ou, desde outro punto de vista, a conversión do territorio das catro provincias en hexemónicamente urbanizado. Sen dúbida, estamos diante dun resultado da concentración da riqueza e do poder nas cidades e nas súas periferias inmediatas. Se a actividade agraria permitía sobrevivir á maioría da poboación até mediados do século XX, agora as familias do país dependen das actividades industriais e de servizos nunha moi ampla porcentaxe. Neste senso, a concentración das principais empresas preto do litoral atlántico (nun eixo urbano perfectamente definido en sentido meridiano desde Ferrolterra até a área metropolitana de Vigo), xustifica a intensidade de fenómeno de polarización do crecemento nestes espazos, que xa caracterizamos noutros traballos (Lois e Piñeira, 2011). Pola súa banda, tamén unha parte abafadora dos traballos terciarios se concentran no mundo urbano, onde se localiza tanto a administración, como os grandes servizos públicos (dotacións sanitarias e educativas), os establecementos comerciais e os profesionais libres. En consecuencia, non estrañará que a día de hoxe máis das catro quintas partes do emprego e da capacidade produtiva galega se concentren no comentado eixo urbano atlántico que, por esta razón fundamental se converteu, xunto coas capitais de provincia de interior, non moi alonxadas, no centro de referencia a partir do cal se organiza o territorio galego e se toman a maior parte das decisións nestes comezos do século XXI (Lois e Piñeira, 2011).

Xunto coas variables económicas, na nosa análise tamén reiteramos a importancia dos aspectos demográficos para comprender a magnitude das mudanzas acontecidas. Así, a concentración da riqueza e das posibilidades de traballo no mundo urbano acompaña-se, como é lóxico, do mesmo proceso a nivel poboacional. No eixo urbano atlántico e nas súas proximidades viven máis de dous dos 2,8 millóns de galegos na actualidade, independentemente da data do censo de poboación ao que nos refiramos. Débese entón comprender que unha porcentaxe maioritaria de galegos ocupa tan só 5.000-6.000 km². da extensión do país, mentres que os 600.000 ou 700.000 restantes se distribúen polos 24.000-25.000 km² restantes, o que pon de manifesto os fondos desequilibrios na distribución dos habitantes no territorio. Uns desequilibrios aínda maiores se ás áreas rurais lles restamos, como é lóxico, a poboación das cidades de Lugo e dos núcleos cabeceira de comarca repartidos pola Galicia menos urbanizada. Polo tanto, o título deste epígrafe acada todo o seu sentido, xa que as dinámicas ás que vimos de aludir, tradúcese nunha indubidable crise do rural dependente, como consecuencia da polarización demográfica e económica, entre outros factores.

Se nos centramos tan só nos espazos do rural e interior do país, topámonos cos mesmos procesos a unha diferente escala. O efectivo humano ocupa, dun xeito crecente, as cidades,

pequenas urbes e vilas cabeceira, en tanto que as parroquias estrita ou maioritariamente agrarias seguen o seu declinar demográfico impulsado por un agudo avellentamento (Rodríguez González, 1997). Esta regra cúmprese en case todo Lugo e Ourense e nas comarcas interiores de Pontevedra e A Coruña, mesmo nalgunhas litorais máis alonxadas (Ortegal, Costa da Morte, etc.) (Lois, 2004). Por unha banda, as cidades que exercen de capital provincial rexistraron nestes últimos decenios un continuo, sostido e significativo crecemento no número de habitantes, como resultado do éxodo que cara a elas se produciu desde os pequenos concellos das súas respectivas demarcacións administrativas ou áreas próximas. No mesmo, poboación de avanzada idade que decide vivir cos fillos ou residir nun lugar con mellores servizos, xoves estudantes que non regresan á súa aldea de orixe, profesionais que se fixeron cunha vivenda urbana, antigos emigrantes retornados ou adultos novos que atopan traballo nestes centros urbanos, conforman un fluxo de corto radio de acción, na maioría dos casos, que explica que unha porcentaxe cada vez máis importante de ourensáns ou lucenses resida na súa cidade capital (e iso, a pesar da evidencia dun infrarexistro deste proceso, por mantemento de hábitos de censarse na localidade de orixe en moitos habitantes de espazos urbanos na actualidade). Por outra parte, esta dinámica tamén se observa coas vilas e pequenas cidades puxantes do interior a escala comarcal (pensemos no crecemento de Sarria, Lalín, Verín, Melide, etc.). Nas mesmas, a xeración de emprego en sistemas produtivos locais de base industrial ou de servizos remata atraendo novos residentes e animando un crecemento construtivo que xera unha oferta de pisos ou apartamentos, mercados por persoas de avanzada idade ou xoves que, seguindo diversas razóns, deciden abandonar o seu núcleo rural de vida até ese momento. En consecuencia, o interior rural declina, en especial nos sectores agrarios e nas pequenas entidades habitadas, que seguen a sufrir unha intensa emigración, mesmo para os centros urbanos máis próximos.

De todo o analizado, derívase sen dúbida a noción de crise dun rural dependente. Unha crise que non presenta perspectivas de superarse no corto e no medio prazos, a non ser que muden radicalmente as políticas públicas ou determinadas pautas de comportamento social bastante arraigadas. Como resultado, o rural agrario sempre constitúe en Galicia un espazo en declive, de forma especial demográfico e comunitario, mentres que no eido económico pode rexistrar unha serie de experiencias produtivas rendíbles. Só se salvan desta consideración as áreas de paisaxe labrega densificadas e próximas á costa, pero nestes casos máis que rural debemos referirnos a espazos rur- ou peri- urbanos (Lois, 2004). En segundo termo, as comarcas agrarias expresan unha evidente atonía, que caracteriza o seu ritmo de vida. Unha falta de vitalidade sen dúbida ligada á aguda escaseza de xoves e adultos novos no campo, pero tamén un efecto da concentración das experiencias triunfantes de traballo agrario adaptado aos tempos que corren nun número non moi amplo de explotacións (polo menos, se o comparamos coas cifras históricas ou mesmo de hai uns decenios de unidades de produción labrega) e nun conxunto de comarcas rurais, que non son representativas da

situación xeral de todo a país. En terceiro lugar, o campo volveuse avellentado e baleiro en moitos dos seus sectores. Con porcentaxes superiores aos 25%, 30% ou 35% de maiores de 65 anos en numerosos concellos rurais, resulta lóxico falar de dependencia, reflectida moitas veces polo peso económico das pensións de xubilación no conxunto da riqueza económica e da renda dispoñible de moitas localidades situadas á marxe dos procesos de urbanización (Rodríguez González et al., 1999).

A partir deste panorama que vimos de describir, resulta lóxico que as lecturas urbanitas do rural, que expuxemos no primeiro apartado, se reforcen a día de hoxe. De feito, o agro revalorízase no presente como un espazo interpretado a partir da súa compoñente *natural* e dotado duns valores paisaxísticos evidentes. Como podemos deducir, *a natureza* en senso estrito non existe, xa que os espazos rurais son a maioría das veces o resultado da pegada do vello complexo agrario secular (coas dinámicas de humanización que levou implícito), e do abandono e declive dos últimos decenios. Non obstante, as respostas aos cuestionarios sobre o seu atractivo para os visitantes e turistas non deixan lugar a dúbidas: na Galicia extraurbana o patrimonio natural e visual atlántico constitúe a súa principal fortaleza e atractivo (TURGALICIA, 1996-2011). En paralelo, as lecturas máis recentes do campo tamén reforzaron o seu protagonismo como espazo fundamental para a obtención de materias primas alimenticias. Este papel de reserva agraria asóciase co calificativo *de*

calidade que moitos rendementos do país obteñen nestes momentos no mercado. O agro é útil para xerar produtos ecolóxicos, Denominacións de Orixe, Indicacións Xeográficas e alimentos de proximidade confiables; unha nova percepción do rural dependente que, na nosa opinión, lle ofrece moitas posibilidades como ámbito innovador nunha futura organización territorial das catro provincias que, necesariamente, deberá reducir os fondos desequilibrios actuais.

5. Unha tipoloxía de espazos rurais na actualidade

Até o momento, o noso argumentario centrouse en interpretar o rural galego como unha unidade. Tratábase de destacar os seus sinais de identidade, pasados e presentes, e de definir os trazos que o mostran como dependente, periférico e afectado por graves problemas demográficos nestes inicios do século XXI. Sen embargo, os espazos de dominante agraria e labrega do país son diversos; unha diversidade que xa apuntamos cando se comentaba a desigual adaptación das explotacións familiares á economía de mercado. Tendo en conta esta variedade, agora vamos establecer unha tipificación simple, inicial, dos diferentes espazos rurais observables ao longo do territorio das catro provincias. De feito, retomamos unha proposta que xa escribimos en 2004 e que logo foi recollida, dalgunha forma, nos textos contidos nas Directrices de Ordenación do Territorio da Comunidade Autónoma (Lois, 2004; DOT, 2010). Así, para establecer a clasificación semellounos interesante adoptar tres criterios fundamentais, que nos permiten distinguir outros tantos grandes grupos de rural no país segundo os seus trazos. Estes criterios son: a ocupación humana do espazo, expresada en densidades de poboación; o peso da actividade agraria nas estruturas económicas locais ou comarcais e, por suposto, a distancia ás cidades principais, para calibrar o seu maior ou menor impacto. Como consecuencia destas variables, é posible individualizar un primeiro grupo de áreas rurais, cun efectivo humano aínda importante e influídas pola urbanización difusa das periferias cidadás. No polo oposto, un conxunto de sectores alonxados e periféricos correspondentes coa alta e media montaña, que tiveron poucas oportunidades de adaptarse ás mudanzas das explotacións agrarias polas dificultades do territorio, e que hoxendía expresan de xeito moi acusado os efectos da despoboación e o avellentamento. Por último, o rural que aínda conserva un substrato agrario significativo, que concentra boa parte das principais comarcas produtoras primarias do país.

Polo que concirne ao primeiro tipo de espazos, cómpre sinalar que estaríamos ante o rural que dista menos de 45/50 minutos dunha cidade principal. Expresado doutra forma, os espazos menos urbanizados dos bordes do eixo atlántico das provincias da Coruña e Pontevedra, nunha delimitación que incluíría os entornos de Ferrolterra, as Mariñas de Betanzos, a Terra de Ordes, o exterior da área urbana de Santiago e a Comarca do Sar, xunto con boa parte de Pontevedra, agás o Deza e as estribacións das serras da Dorsal. Tamén se poden incluír neste grupo os concellos veciños ás cidades de Lugo e Ourense. En xeral, topámonos diante de

espazos onde resulta moi complicado delimitar o que se considera periurbano e rural pleno, pois segundo as clasificacións que establezamos os bordes poden mudar. Trátase de sectores que superan os 50/60 hab/km², unha cifra elevada para o campo, que indica a presenza significativa de emprego non agrario entre os habitantes das aldeas e pequenos núcleos. Ademais, estas comarcas reciben novos moradores procedentes do exterior, habitualmente de espazos que forman parte do corazón das áreas urbanas próximas. A actividade agraria non é fundamental, xa que moitos habitantes optaron desde hai tempo por empregarse na industria, a construción ou servizos de todo tipo. Dito colectivo protagoniza desprazamentos pendulares continuos, en moi diversas direccións, pero por norma dentro das áreas máis próximas ás cidades ou espazos densificados. Como se pode deducir, este primeiro tipo de rural galego mostra unha porcentaxe significativa de actividade labrega a tempo parcial. A gandería non está tan desenvolvida pola escaseza terras, moitas veces valoradas pola súa aptitude para urbanizar. Pola contra, a horticultura ou outros rendementos intensivos acadan certa significación tanto para o autoconsumo como dedicados a abastecer directamente os mercados urbanos veciños con produtos de temporada. Como apunte final, o monte paradoxalmente aumentou a súa importancia, como efecto dun incremento paralelo de propietarios absentistas que se benefician de vendas esporádicas da madeira ou prefiren reter deste xeito terras, que sempre poderán vender para usos extraagrarios.

Sen dúbida, os espazos que aínda conservan unha pegada forte de actividade labrega continúan a utilizarse en maior medida como modelos de ruralidade no país. Non estamos nin fronte ás comarcas de intenso abandono nin coas afectadas dalgún xeito polo crecemento das cidades e das súas periferias. Na súa maioría, este rural é gandeiro, bovino como caso máis frecuente. En concreto, referímonos a boa parte da provincia de Lugo, en especial unha longa diagonal que atravesa desde a Terra de Chantada até Barreiros e Ribadeo na Mariña Oriental, con fortes densidades pecuarias na Terra Chá, en particular en Pol, A Pastoriza ou Castro de Rei (Lois e Santos, 1995; López, 2004). Tamén aos espazos do Xallas, a parte Norte da Barcala, por suposto o Deza e Tabeirós, as Terras de Melide e Arzúa, e dun xeito máis discontinuo a algúns sectores próximos a Celanova ou do interior das Mariñas betanceiras, entre outros. Nestas comarcas a especialización en leite segue sendo predominante sobre a de carne, basease na presenza hexemónica de razas alóctonas moi produtoras (en particular, as frisonas) e na transformación da maioría das terras dispoñibles en prados, pasteiros e leiras orientadas á obtención de especies forrageiras. Topámonos diante da Galicia máis intensamente verde nas súas paisaxes, onde os efectos do abandono rural se frean se as explotacións transformadas acadan unha porcentaxe relevante. Xunto ao mundo labrego que optou polos rendementos pecuarios, a viticultura foi progresando e mellorando as súas estratexias de revalorización comercial en numerosas áreas do Sur do país, beneficiadas por posuír zonas delimitadas dentro de Denominacións de Orixe (O Ribeiro, Monterrei, Ribeira Sacra, Valdeorras, O Condado, O Baixo Miño, O Ulla, O Salnés, etc.). Cunha menor extensión superficial, outras comarcas especializáronse na pataca (como a Limia), nas primicias (varias

Chinos y árabes se lanzan al mercado de las aldeas abandonadas

La mayor parte de la oferta de la Península se concentra en Galicia

Por C. Díaz Pardo

17/01/2013 20:45

parroquias do Baixo Miño), en diversos cultivos de horta ou na cría intensiva de porcino e aves para a industria agroalimentaria. Este rural clásico asóciase a unhas densidades demográficas de 30 a 50 hab/Km², e sofre crises periódicas de certos rendementos, correndo o risco de fraxilizarse nalgúns lugares. En todo caso, quizás o principal repto que debe asumir consiste en garantir a continuidade de numerosas explotacións rendibles, adaptadas ao mercado, de país a fillos; algo que moitas veces non aconteceu polo predominio e o atractivo do mundo urbano para as persoas novas do agro.

En terceiro lugar, individualizaríanse as áreas de montaña e pouco accesibles, auténticas perdedoras neste proceso de fondos cambios na organización territorial do país. Entre as mesmas, as Serras Orientais, Sudorientais e Meridionais, segundo as clasificacións ao uso das unidades do relevo do país (Torres, Pérez Alberti e Lois, 1993). Tamén se inclúen neste grupo moitos espazos de monte situados entre A Coruña-Pontevedra e Lugo-Ourense, isto é, que constitúen estribacións da Dorsal meridiana, ou entre a Terra Chá e a Mariña luguesa, así como sectores de Ourense (en menor medida de Lugo), que non atoparon o seu camiño de especialización agraria exitosa cara a economía de mercado. Os principais trazos destes espazos son a moi feble densidade de poboación (case sempre por debaixo dos 30 hab/km², pero con bastantes exemplos que non acadan os 10 hab/km²), a práctica ausencia de algunha dedicación agraria rendible e un nivel de avellentamento demográfico que ofrece cifras

► Figura 2. Unha nova xornalística sobre a compra de casas e aldeas no rural

chamativas mesmo para Galicia. Trátase de áreas devastadas por unha continua e intensa emigración desde mediados do século XX, que non se detivo até o presente. Un conxunto de comarcas onde a especialización gandeira topou serias dificultades pola baixa accesibilidade, que dificulta moito a comercialización do leite e que encarece de forma notoria a de carne, tanto bovina como porcina ou ovina, polo diferencial de prezo que se debe soportar para achegarse aos mercados urbanos. Unicamente a explotación do monte, en particular dos seus froitos (castañas, cogumelos, plantas medicinais, etc.) ofrece uns beneficios económicos apreciables, pero só en localidades ou pequenos sectores moi concretos. O mesmo pode dicirse da recente aposta por algunhas razas pecuarias rústicas como o porco celta, as vacas cachenas ou a ovella galega, entre outras, que se comercializan ben pola súa calidade, pero que tamén comezan a rexistrar a competencia dos gandeiros doutras áreas que dispoñen de mellores terras e dunha localización máis favorable. En todo caso, os exemplos de éxito na explotación agraria de montaña son moi limitados, minoritarios, fronte a un panorama de avellentamento e atonía marcadamente hexemónico. Por iso, só certo desenvolvemento turístico e, sobre todo, a conversión de moitos destes espazos en parques naturais ou reservas da biosfera outorgan a este rural periférico e montañoso unha función como receptáculo pasivo das visitas de urbanitas ou turistas, que se dirixen cara el para descansar, facer longos percorridos e disfrutar dunhas paisaxes concibidas como naturais, cando en boa parte das ocasións son resultado directo do abandono, de procesos históricos de deforestación ou de alteracións substanciais dos cursos de auga co fin de obter enerxía eléctrica.

A crecente demanda do rural como *reserva natural* por parte dos habitantes das cidades sitúanos diante dun fenómeno que se xeneralizou polo campo galego: a convivencia en numerosas comunidades de labregos ou habitantes autóctonos cun número variable de neorurais. O fenómeno dos novos residentes nas aldeas e pequenas parroquias é moi importante nas áreas que se localizan preto das cidades. De feito, podemos dicir que nestas comunidades periurbanas ou da segunda coroa das urbes principais se produce unha mestura poboacional ampla entre os residentes chegados das cidades e os que habitaron alí sempre; unha mestura no mesmo lugar, pero mantendo cada grupo uns comportamentos, xeitos de vida e hábitos sociais bastante diferenciados que, non obstante, se atenúan co paso do tempo. No resto do rural tamén se constata o asentamento nos últimos anos de efectivos (non moitos) procedentes de fora. Desde os emigrantes retornados que volven a súa aldea de orixe cando se xubilan até estranxeiros, normalmente británicos ou nordeuropeos, que progresivamente foron adquirindo casas ou pequenos núcleos no agro, pola súa tranquilidade, paisaxe e porque o novo espazo de vida non conleva gastos excesivos. Trátase dun proceso iniciado hai moi pouco tempo, pero que aporta un novo trazo ao campo galego nestes comezos do século XXI, o seu recente papel como ámbito de convivencia de vellos paisanos con neorurais, desertores da cidade por moi diferentes motivos, que procuran o mesmo agro que milleiros de mozos e mozas abandonaron desde os anos 1950 para lograr un futuro mellor.

6. Conclusión: bases de construcción dun rural dinámico cara ao futuro

Ao longo desta contribución procuramos seguir a evolución do rural no último medio século da nosa historia, cando pasou de funcionar como un vello complexo agrario hexemónico na organización espacial do país a presentarse como un conxunto de áreas en declive, con problemas sociodemográficos e dependentes dos sectores urbanos articulados nas proximidades do atlántico. Esta secuencia de cambios, rápidos no tempo, provocou a intensificación dos desequilibrios territoriais en Galicia, cun forte contraste entre as áreas metropolitanas e cidadás do occidente da Comunidade Autónoma e o rural interior en crise. Este desequilibrio tan marcado entre dúas Galicias obriga a plantexarse xa, no corto e no medio prazos, unha auténtica política de Ordenación do Territorio, expresada nunhas directrices que conteñan capacidade normativa, a diferenza do que acontece na actualidade. Unhas DOT renovadas que, como insistimos noutros traballos, favorezan un desenvolvemento territorial policéntrico (ou cando menos atenúen a concentración ao redor do eixo urbano atlántico) e estimulen certo reequilibrio entre o litoral e o resto do país. Para lograr este segundo obxectivo, as políticas públicas deberán impulsar tres tipos de actuacións que pasamos a enumerar: a) haberá que materializar un conxunto de medidas e axustes legais que favorezan a discriminación positiva daqueles concellos e comarcas que sexan definidos como rurais en declive. A partir da implementación de leis e decretos, estes territorios serán prioritarios na captación de investimentos, nos programas de impulso á creación de empresas, e nas accións sectoriais destinadas a xeneralizar o disfrute dos servizos públicos e dos principios do benestar; b) aprobaranse normas específicas de dinamización demográfica, procurándose que o seu articulado se redacte co maior consenso posible. Entre as mesmas, axudas e desgravacións directas ás nais novas do rural, incrementos dos permisos por maternidade, ampliación da rede asistencial, de garderías e escolas infantís rebaixando os umbrais cuantitativos que recomenden a súa apertura, programas específicos favorecedores do emprego e autoemprego de adultos novos que residen nos pequenos municipios, etc; c) elaboración dunha lei específica de fomento da nova economía nos espazos de dominante agraria. A mesma deberá favorecer desde as producións alimentarias de calidade ate os empregos do sector servizos asistencial ou de base tecnolóxica, a partir da aplicación dun programa que defina as posibilidades de desenvolvemento en comunidades de tamaño cativo, pero con dispoñibilidade de man de obra e potencialidades territoriais innegables.

En función desta última proposta, debemos subliñar que existe un acordo amplo entre os especialistas en que a diversificación produtiva no rural só será satisfactoria se recorre á actividade agraria como fundamento. Dito doutro xeito, as intervencións no rural non poden esquecerse da vocación secular agrícola, gandeira e forestal destes espazos se queren ter éxito. Así, é posible que os servizos sociais ou á dependencia xeren emprego suplementario en municipios menos poboados, ou que unha boa conexión a Internet poida servir para crear

Figura 3.O rural, espazo atractivo para mozos emprendedores

Emprendedor en el rural gallego: una profesión en auge

En la imagen, dos emprendedores gallegos. Foto: EFE

Lorena R. de la Torre Cada día más personas centran su mirada en el medio rural gallego como alternativa para combatir la dura crisis, desanimados por la escasez de oportunidades en las grandes ciudades, pero también en busca de una nueva vida, alejada del, a veces, fatigoso ruido urbano.

postos de traballo en vilas, aldeas e parroquias, pero este novo tecido económico deberá interpretarse como asentado en áreas con paisaxes labregas, moitas pequenas explotacións familiares da terra e densidades demográficas modestas. Neste contexto, a Ordenación do Territorio do rural tamén terá que insistir na intervención directa sobre as estruturas herdadas de propiedade. De feito, o reforzamento do banco de terras será inexcusable, xa que os predios do rural deben posuír unha orientación produtiva e/ou paisaxística en case todos os casos. Cómpre limitar os dereitos de uso aos donos de fincas en mans mortas, porque o seu mantemento supón tanto a infrautilización de espazos agrarios de calidade como un deficiente estado de limpeza do monte, que se traduce directamente nunha incidencia moito maior dos incendios forestais. En definitiva, a nova cultura sobre o territorio rural está obrigada a insistir na xestión da terra como unha cuestión pública, a planificar desde as escalas de goberno dos cidadáns. A propiedade privada deberá manterse, pero sempre subordinada ao interese común, que no rural do presente e do futuro pasa por evitar o seu declive, facilitar a rendibilización das fincas máis fértiles e aptas, e tomar as medidas necesarias para controlar os impactos ambientais irreversibles, como as sucesivas campañas de incendios forestais que padece o país.

Como derradeiro apuntamento deste traballo, gustaríanos reivindicar a idea de que a futura xestión dos espazos rurais cumprirá sostela desde un novo paradigma de base labrega, que recupere aqueles elementos útiles que nos mostrou a evolución secular do agro galego até os anos 1950/1960. Por unha banda, todas as estratexias de promoción do rural necesitarán, xa o reiteramos, do traballo na terra como elemento imprescindible para a construción dunha nova economía. Do mesmo xeito, xa non cabe obter máis rendementos senón incrementar aqueles vinculados a trazos de calidade e singulares. A especialización agraria ou gandeira foi perdendo sentido nos últimos tempos polos riscos que leva consigo (queda de prezos, endebedamento, crises alimentarias, etc.). Por iso, é recomendable retornar a estratexias de diversificación agraria, ao policultivo ou á pluriactividade, no seo das explotacións. Por outra parte, os criterios estritamente monetarios ou numéricos de cálculo da riqueza das persoas ou familias que viven no rural teñen que ser substituídos por novas avaliacións que insistan en aspectos cualitativos. No campo vívese mellor, mantense certa capacidade de autoabastecemento, co que unha menor riqueza de renda dispoñible non implica peores condicións materiais de existencia. De feito, estimamos que o rural dos próximos decenios necesitará de xestión territorial integrada de carácter público e, por suposto, recuperar algunhas das estratexias que os nosos devanceiros desenvolveron no agro, estratexias como explotar de xeito eficiente todas as terras, obter alimentos con máis coidado e evitar en boa medida a dependencia do exterior, cando menos respecto a créditos abusivos, merca de insumos substituíbles por produtos do entorno, ou mecanización excesiva e pouco axeitada ao mantemento dunha porción hexemónica de pequenas e medianas propiedades no campo de todo o país.

Bibliografía:

Beiras Torrado, X.M. (1972): O atraso económico de Galicia. Ed. Galaxia. Vigo.

Bertrand, J.R. (1992): A poboación de Galicia. Estudos xeográficos. Ed. Universidade de Santiago de Compostela. Santiago de Compostela.

Bouhier, A. (1979): La Galice. Essai d'interprétation d'un vieux complexe agraire. II Vols. Im. Ionaise. La Roche-sur-Yon (Francia)

Carmona Badía, X. (1990): "Crisis y transformación de la base industrial gallega, 1850-1936", en J. Nadal y A. Carreras (Dir. y Coord.), Pautas regionales de la industrialización española (siglos XIX y XX). Pp. 23-49. Ed. Ariel. Barcelona.

Casal, B. (1984): A Galicia Campesiña. Ed. Galaxia. Vigo.

Colino, X. e Pérez Touriño, E. (1983): Economía campesiña e capital. A evolución da agricultura galega 1960-1980. Ed. Galaxia. Vigo.

DOT (2010): Directrices de Ordenación do Territorio de Galicia. Ed. Xunta de Galicia. Santiago de Compostela.

Esparcia, J. e Paniagua, A. (Coords.) (2006): "Políticas públicas de sostenibilidad y Geografía rural", Boletín de la asociación de Geógrafos Españoles, núm. 41. Monográfico. Ed. AGE. Murcia.

García Fernández, J. (1975): Organización del espacio y economía rural en la España atlántica. Ed. Siglo XXI. Madrid.

González Lopo, D. (2006): "Se se mandassem embora não haveria quem servisse...Os galegos en Portugal: un exemplo típico de mobilidade en época preindustrial", en R. Lois e R. Verdugo (Eds.), As migracións en Galiza e Portugal. Contributos desde as Ciencias Sociais. Pp. 237-265. Candeia Ed. Santiago de Compostela.

Hammerz, U. (1993): Exploración de la ciudad. Ed. Fondo de Cultura Económica. México.

Hernández Borge, J. (1992): Tres millóns de galegos. Ed. Universidade de Santiago de Compostela. Santiago de Compostela.

Iturra, R. (1988): Antropología económica de la Galicia rural. Ed. Xunta de Galicia. Santiago de Compostela. Ed. Xunta de Galicia. Santiago de Compostela.

Lisón Tolosana, C. (1979): Antropología cultural de Galicia. Ed. Akal. Madrid.

Lois González, R.C. (1988): A gandería na Ulloa. Repercusións nas paisaxes agrarias. Ed. Xunta de Galicia. Santiago de Compostela.

Lois González, R.C. e Santos Solla, X.M. (1995): Xeografía Económica I. A explotación dos recursos do territorio. Tomo 5. Xeografía de Galicia, dirigida por A. Pérez Alberti. 1995. Ed. Gran Enciclopedia Gallega. Bilbao.

Lois González, R.C. (1996): "As transformacións socioeconómicas e espaciais recentes nas antigas comunidades campesiñas", en A. Rodríguez Casal (Coord.), Humanitas. Estudos en Homenaxe ó Prof. Dr. Carlos Alonso del Real. Vols. I e II. Pp. 763-791. 1996. Universidade de Santiago de Compostela.

Lois González, R.C. (2004): "Estructura territorial de Galicia", en R. Rodríguez González (Dir.), Os concellos galegos para o século XXI. Análise dunha reestruturación do territorio e o goberno local. Vols. I e II. Pp. 100-161. IDEGA-Universidade de Santiago. Santiago de Compostela.

Lois González, R.C. e López Silvestre, F. (2007): "From political construct to tourist souvenir-building the "National" landscape through advertising in Galicia (Spain)". Social Geography & Social Geography Discussions, 3. Pp. 237-272. University of Jena (Alemania).

Lois González, R.C. e Piñeira Mantiñán, M^aJ. (2011): “A rede urbana e a rápida urbanización do territorio”, en M^aJ. Piñeira Mantiñán y Xosé M. Santos Solla (Coords.), Xeografía de Galicia. Pp. 157-227. Ed. Xerais. Vigo. 2011.

Lois González, R.C.; González Pérez, J.M. e Escudero Gómez, L.A. (2012): Los Espacios Urbanos. El estudio geográfico de la ciudad y la urbanización. Ed. Biblioteca Nueva y Siglo XXI. Madrid.

López Iglesias, E. (1996): Movilidad de la tierra y dinámica de las estructuras agrarias en Galicia. Ed. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación. Madrid.

López López, M. (2004): Procesos de desenvolvemento local nas comarcas gandeiras do interior de Galicia: Lalín, Sarria e Vilalba. Departamento de Xeografía. Universidade de Santiago de Compostela.

López Ontiveros, A.; Nogué, J. e Ortega, N. (2006): Representaciones culturales del paisaje. Y una excursión por Doñana. Ed. Univewrsidad Autónoma de Madrid. Madrid.

López Silvestre, F. (2009): A emerxencia da paisaxe na Galicia da Ilustración (1700-1833). Historia da paisaxe II. Ed. Biblioteca Nueva. Madrid.

López Vázquez, J.M. (2008): “A pintura galega nos dous primeiros terzos do século XX”, A Casa Habitada. A colección da Casa de Galicia en Madrid. Pp. 31-65. ed. Xunta de Galicia. Santiago de Compostela.

Majoral, R. e Molinero, F. (Coords.) (2004): Atlas de la España rural. Ed. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación. Madrid.

Nogueira, C.; Soto, L. e Facal, X.L. (1980): O poder industrial en Galicia. Ed. Xerais. Vigo.

Paúl Carril, V. (2014): “Que espazos rurais nun país urbano? Dúas aproximacións xeográficas ao rural galego”, en R. Lois e D.Pino (Coords.), A Galicia Urbana. Pp.699-721. Ed. Xerais. Vigo.

Pereiro Pérez, X. (2005): Galegos de Vila. Antropoloxía dun espazo urbano. Ed. Sotelo Blanco. Santiago de Compostela

Pérez Iglesias, M^aL. (1979): La reserva ganadera de Galicia. Pasado y presente. Ed, CSIC. Madrid.

Precedo Ledo, A.J. y Villarino Pérez, M. (Coords.) (1994): A poboación de Galicia. a crise demográfica e o seu impacto territorial. Ed. Xunta de Galicia. Santiago de Compostela.

Rodríguez González, R. (1997): La urbanización del espacio rural en Galicia. Ed.Oikos-Tau. Barcelona.

Rodríguez González, R. et alt. (1999): A despoboación en Galicia. Preocupación ou lóxica territorial. Ed. Tórculo. Santiago de Compostela.

Rodríguez González, R. e Pérez Correa, E. (Coords.) (2004): Espacios y desarrollos rurales. Una visión múltiple desde Europa y Latinoamérica. Ed. Trea. Gijón.

Roger, A. (2007): Breve tratado del paisaje. Ed. Biblioteca Nueva. Madrid.

Souto González, X.M. (1988): Xeografía Humana. Ed. Galaxia. Vigo.

Torres Luna, M^aP.; Pérez Alberti, A. e Lois González, R.C. (1993): A montaña en Galicia: o home e o medio. Ed. Universidade de Santiago de Compostela. Santiago de Compostela.

TURGALICIA (1996-2011): Enquisas de Turismo en Galicia: Orixe e Destino. series Históricas. Ed. Universidade de Santiago de Compostela e Xunta de Galicia. Santiago de Compostela.

Villares Paz, R. (1982): La propiedad de la tierra en Galicia (1500-1936). Ed. Siglo XXI. Madrid.

Villares Paz, R. (2004): Historia de Galicia. Ed. Galaxia. Vigo

Wirth, L. (1938): “The Urbanism As A Way of Life”, en The American Journal of Sociology, XLIV. Pp. 1-24. Ed. University of Chicago Press. Chicago.

Zoido, F. et alt. (2000): Diccionario de Geografía urbana, urbanismo y ordenación del territorio. Ed. Ariel. Barcelona.

Zoido, F. et alt. (2013): Diccionario de Urbanismo, Geografía urbana y Ordenación del Territorio. Ed. Cátedra. Madrid.

[A terra como recurso económico do sector primario: instrumentos de xestión]

José Manuel Andrade Calvo

Licenciado en Ciencias Económicas e Empresariais.
Director da Fundación Juana de Vega e Profesor do Departamento de Economía Financeira e Contabilidade da Universidade da Coruña.

1. Introducción

A terra, considerada como ben escaso, é un recurso básico dun país, conformado en sentido amplo, por todo aquilo que se atopa na natureza e que pode ser empregado como factor de produción, como por exemplo, a auga, as plantas os recursos enerxéticos, os minerais e a terra propiamente dita.

A terra en xeral ten moitos usos. Pode ser empregada para a produción agrícola, gandeira e forestal, tamén ten un uso residencial, comercial ou industrial, dá acollida a infraestruturas e permite o aproveitamento de recursos enerxéticos e minerais. A xestión destes distintos usos resulta clave para o desenvolvemento económico e social dun territorio, que debe ter como prioridade a mellora da calidade de vida dos cidadáns baseándose na conservación da biodiversidade e o coidado da paisaxe.

A xestión do territorio é obxecto de acción tanto no eido político como no da administración desde hai tempo, e para iso téñense desenvolvido múltiples instrumentos que tratan de compatibilizar as distintas necesidades e usos do solo (así como as compatibilidades ou prioridades entre usos) cos dereitos de propiedade que recaen sobre el. Malia todo, estes obxectivos non sempre foron ben acadados, debido en gran medida, aos moitos intereses contrapostos que se xeran arredor da súa xestión. Nos últimos anos temos atendido tamén a un crecente interese desde o eido académico e investigador galego cara a esta materia, seguindo unha tendencia a escala tanto europea como mundial, que non é allea a cuestións como o crecemento demográfico, o quecemento global, a crise enerxética ou o acaparamento de terras, por citar algunhas.

No plano xeral, hai moitos factores que inciden na falta dunha utilización racional e eficiente do recurso terra que ten que ver con condicións históricas, sociais e culturais que determinan o uso e a propiedade do factor terra. Dentro do amplo abano de cuestións implicadas no uso da terra, neste traballo unicamente se centrará a análise nos instrumentos de xestión de terras que teñen por obxecto mellorar a eficiencia do uso deste recurso económico de cara á produción agrícola, gandeira e forestal. Os obxectivos destes instrumentos deben estar orientados á i) mellora da competitividade e da rendibilidade das explotacións, ii) facilitar a “mobilidade” das terras con aptitude agrícola e forestal para un mellor funcionamento dos mercados de terras iii) contribuír ao mantemento e conservación da paisaxe agraria e de poboación no territorio rural de Galicia.

2. A situación da terra en Galicia

Para analizar os instrumentos de xestión de terras en Galicia, cómpre primeiramente facer unha breve reflexión do que está a acontecer cos cambios nos asentamentos da poboación,

e cales son os efectos que isto xera sobre o territorio rural. Tamén resulta imprescindible analizar as características das explotacións agrícolas e gandeiras e da estrutura da propiedade da terra, e a incidencia que isto ten no desenvolvemento dun sector primario competitivo que permita reverter os procesos que se están a producir no rural, a través dos instrumentos de xestión de terras.

2.1. A dinámica da poboación

En Galicia, como na maioría dos países, estase producindo nas últimas décadas un desequilibrio territorial motivado por un abandono da poboación dos núcleos rurais da Galicia interior cara á zona litoral, máis urbana e industrializada. O despoboamento do rural e o incremento da poboación nos núcleos urbanos do litoral levan consigo un cambio moi forte nos usos do solo destes asentamentos, que provoca efectos non desexados para o conxunto da sociedade.

No caso do rural o que se produce é un abandono da superficie agraria utilizada (SAU) para actividades agrícolas e gandeiras, ben por falta de relevo xeracional ou de viabilidade das explotacións (López Iglesias, 1996)¹. Este proceso de desagrarización ou cambio ocupacional da poboación rural cara a outros sectores da nosa economía (Collantes, 2007), provoca que as terras abandonadas non sexan absorbidas na maioría dos casos polas explotacións que quedan, o que contribúe a alterar de xeito irreversible a nosa paisaxe agraria con efectos negativos que son propiciados polas nosas condicións bioclimáticas e edafolóxicas, como é o incremento da superficie de mato co conseguinte risco de incendios forestais e o custo económico e social que isto representa para o conxunto da cidadanía².

No caso dos núcleos urbanos, o que se produce é unha presión urbanizadora para a construción de novas vivendas destinadas a acoller a nova poboación, que tamén leva consigo unha transformación do uso do solo e a consabida e sufrida especulación urbanística, que ademais xera uns efectos de expectativa para os propietarios de terras aínda que estas non teñan a clasificación de urbano ou urbanizables. Cómpre non esquecer que no imaxinario colectivo dos propietarios de terras, todos teñen un potencial solar, un activo refuxio que é susceptible de ter un valor económico elevado no futuro e que, polo tanto, pode non interesar cedelo ou explotalo na actualidade de acordo co seu uso vocacional.

Os cambios nos asentamentos da poboación teñen moito que ver coa falta de oportunidades no rural en relación coas que teoricamente brindan os espazos urbanos e explícase en gran medida pola dinámica do emprego: no último medio século produciuse en Galicia unha fortísima caída do emprego agrario que só foi compensada en pequena medida pola xeración de postos de traballo noutras actividades dentro do medio rural (López Iglesias e Pérez Fra, 2004). Hoxe, a situación de crise económica está levando a moita xente con formación que

¹ A superficie agraria utilizada (SAU) en Galicia diminuíu desde o ano 1999 ao 2009 un 7,05%, pasando das 696.690 hectáreas do ano 1999 a 647.598 hectáreas no 2009. No mesmo período en España reduciuse un 9,74%, pasando das 26.316.787 hectáreas a 23.752.793 hectáreas. Fonte INE.

² A propia lei 7/2012, de 28 de xuño, de montes de Galicia, recolle na súa exposición de motivos a relación existente entre o abandono do rural e os incendios forestais.

perdeu o seu emprego na cidade na industria ou nos servizos, a volver ao medio rural na procura de oportunidades, que se basean, ben no aproveitamento de explotacións agrícolas ou gandeiras en funcionamento, ben na utilización de activos improdutivos como terras abandonadas. En ambos casos, estas iniciativas parten cunhas vantaxes competitivas claras con respecto ao que ata agora existía no medio rural, que é a formación e o coñecemento, o que sen dúbida permitirá afondar na profesionalización e diversificación do noso sector primario e tamén da industria a través dos procesos de xeración de valor engadido por medio da transformación.

2.2. O tamaño medio das explotacións en Galicia

Estes procesos de transformación operados no rural de Galicia desde mediados do século XX levaron consigo unha perda importante da poboación ocupada no sector primario, unha acusada diminución do número de explotacións e un aumento do tamaño medio das que subsistiron.

A pesar destas transformacións, o tamaño medio das explotacións en Galicia con 8,15 ha SAU por unidade é inferior ao doutras rexións da nosa contorna, que cunhas condicións estruturais moi parecidas, presentan un tamaño maior, como é o caso do País Vasco, con 11,57 ha, Asturias, que conta con 16,10 ha por explotación, ou Cantabria, con 24,48 ha. No caso de España estes valores chegan ás 24,56 ha por explotación mentres que noutros países como Francia é de 53,94 ha, Alemaña 55,84 ha, ou Dinamarca que chega a 62,87 ha³.

Con todo, Galicia pasou dunha SAU por explotación de 2,6 ha no ano 1989 ás 8,15 ha actuais, é dicir, nun período de 20 anos multiplicouse por tres a base territorial en termos de SAU das explotacións galegas nun proceso que aínda non rematou⁴. Aínda así, a cativa base territorial continúa sendo unha das características estruturais do sector primario de Galicia, e é ademais a causa fundamental da baixa produtividade do factor traballo no sector agrario galego, que non foi quen de lograr a converxencia co resto de España e outros países da nosa contorna.

O forte investimento en capital fixo (maquinaria agrícola e instalacións) que tivo lugar como consecuencia das políticas públicas orientadas ao seu fomento non se traduciu nunha mellora da produtividade polo freo que atopa na estrutura da propiedade da terra en Galicia. Exposto noutras palabras, o problema central da nosa agricultura –no plano da eficiencia produtiva– é que se aplicaron doses crecentes de capital –e unha tecnoloxía moderna– sobre unha base territorial que mantén enormes deficiencias e que non se transformou ao mesmo ritmo. Todo isto limita moito o rendemento obtido cos bens de capital, facendo que, a pesar de diminuír rapidamente o número de agricultores, a produtividade media dos que quedan permaneza en valores moi baixos (López Iglesias, 2000).

³ Datos de SAU procedentes do Censo Agrario 2009 e do Censo Agrario de 1999. Fonte INE. Os datos da SAU relativos aos países europeos poden consultarse en: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/agriculture/farm_structure/database

⁴ No período 1999 – 2009, o maior incremento da SAU por explotación produciuse en Galicia (45,9%), seguido da Ríoxa (32,6%) e Cantabria (30,2%). Pola súa parte, os incrementos máis moderados déronse en Andalucía (6,9%) e Canarias (7,2%). Fonte INE.

Esta dinámica derivou cara a unha intensificación produtiva, especialmente acusada no sector gandeiro, que contrasta coa continuada diminución da superficie agraria utilizada, o que conduce inevitablemente a unha cada vez maior dependencia exterior dos insumos para alimentación animal. Neste contexto parece obvio -sobre todo despois da crise sufrida nos últimos anos polo sector gandeiro, motivada polo acusado incremento do prezo dos insumos a nivel internacional- que a solución a este problema vén da man da terra e, por tanto, da necesidade inaprazable de aumentar a base territorial das explotacións. Este proceso, que xa se está producindo, debe acelerarse nos vindeiros anos e debe estar liderado polo sector leiteiro, principal motor económico do sector primario de Galicia.

A terra é o factor diferencial que vai permitir ás explotacións gandeiras galegas reducir a súa exposición ao risco derivado das tensións de oferta de materias primas, que escapa ao control dos gandeiros. Ao rebulo do sector leiteiro, outros sectores da nosa economía agraria poden verse motivados e incentivados a procurar unha dimensión competitiva da súa base territorial. O obxectivo final debe ser o de promover unha racionalización do uso dos factores, neste caso da terra, para lograr unhas capacidades produtivas que sexan competitivas en custos e permitan ao sector primario superar as debilidades estruturais que o caracterizan.

2.3. A estrutura da propiedade da terra en Galicia

O reducido tamaño das explotacións agrícolas galegas ten que ver, xunto con outros factores, coas condicións estruturais da propiedade en Galicia, caracterizada por un elevado número de propietarios (1,6 millóns de persoas titulares catastrais de terras no rural, máis do 60% da poboación), pequeno tamaño das parcelas (1,7 ha por propietario) e unha excesiva dispersión ou fragmentación destas (7,7 parcelas por propietario de 0,23 ha cada parcela), que lastran a competitividade do noso sector primario e dificultan a posta en valor da terra como recurso económico de primeira magnitude para o sector agrario, gandeiro e forestal.

Esta é a foto actual do territorio rural de Galicia e esta é a realidade sobre a que hai que traballar. A terra forma parte da nosa conciencia colectiva, é parte de nós e a liberalización dos foros e doutras limitacións á propiedade foron un logro social importante que segue instalado no imaxinario colectivo da sociedade galega, e que hoxe, despois dalgún século desde que se logrou o acceso pleno á propiedade, continúa a ser un sinal de identidade inalienable da poboación de orixe rural, aínda maioritaria en Galicia. Todos, ou case todos, somos propietarios de terras no rural aínda que non as xestionemos. Foi este, o do acceso á propiedade, un proceso longo que obedece a cuestións de natureza histórica, de loita social do campesiñado galego, que determinou a situación actual da configuración da paisaxe rural de Galicia. Hoxe o apego á terra segue identificándose como un dos factores que limitan a súa mobilidade, pero non é soamente o apego o que limita a súa mobilidade produtiva, senón

tamén a complexidade xurídica da propiedade que goza de protección no ordenamento xurídico e que é resultado destes procesos pasados.

⁵ O número de explotacións agrarias en Galicia diminuíu de xeito constante desde o ano 1962 ata a actualidade, pasando de 433.000 segundo o Censo Agrario de 1962 ás 270.053 que figuran no Censo Agrario de 1999. Se acudimos ao Censo Agrario do 2009 o número de explotacións é de 79.909, pero esta cifra non é directamente comparable coas dos censos anteriores debido a un cambio na definición do concepto de explotación agraria. En calquera caso, estudos realizados polo Grupo de Investigación en Economía Agroalimentaria, Desenvolvemento Rural e Economía Social da USC, homoxeneizando previamente os datos dos Censos Agrarios de 1982, 1989 e 1999, cos datos do Censo Agrario do 2009, poñen de manifesto que nos últimos tres decenios (1982 – 2009), desapareceron as dúas terceiras partes das explotacións, o que supón un ritmo medio anual de -3,8%.

Para modificar esta situación que é sinalada como unha barreira ao desenvolvemento do sector primario de Galicia nun contexto de diminución das explotacións agrarias⁵, precísase repensar o concepto da propiedade no sentido da apropiación do uso e do gozo da terra e do territorio en exclusiva por parte do dono titular xurídico deste.

A modificación da estrutura social do rural de Galicia, o abandono das terras e o necesario redimensionamento das explotacións agrícolas e gandeiras para adaptarse á nova contorna máis global e competitiva, aconsellan artellar mecanismos, que sen necesariamente incidir na titularidade xurídica da terra, provoquen cambios na xestión do uso desta para poñela a disposición de quen a precisa para mellorar, non só a situación das explotacións, senón tamén a do conxunto da sociedade polos efectos positivos que ten o seu uso no mantemento da biodiversidade e na conservación da paisaxe agraria que forma parte da nosa identidade cultural.

3. O problema da falta de mobilidade da terra

Sentado o diagnóstico de que a escasa base territorial é un factor limitante da competitividade agraria, dáse o paradoxo de que, nun contexto de abandono das terras con aptitude agrícola, estas non son empregadas polas explotacións que continúan en activo. Os agricultores e gandeiros teñen dificultades para acceder a esas terras abandonadas, en moitos casos, porque non existe unha cultura de procura deste recurso dentro dos procesos de xestión ordinaria das explotacións, pero na maioría dos casos, porque, por diversos motivos, a terra ten unha baixa mobilidade.

A problemática do abandono e a mobilidade de terras non é algo específico de Galicia, senón que é un fenómeno de plena actualidade noutras rexións periféricas e/ou montañosas doutras rexións da UE (Corbelle et al, 2008), se ben no caso de Galicia reviste características específicas derivadas do xa indicado minifundismo.

Varios factores inciden na baixa mobilidade das terras que deriva da enorme rixidez e os elevados prezos que caracterizan ao mercado de terras e a difusión case nula do arrendamento como mecanismo de ampliación das explotacións (López Iglesias, 1996). Na literatura sobre este particular identifícanse tres factores que explican, en parte, a baixa mobilidade polo lado da oferta: a concorrencia dos usos urbanos cos usos agrarios do solo, a forte concorrencia exercida polos usos forestais e o atractivo que segue a ter no noso país a terra como activo ou elemento do patrimonio (López Iglesias, 2000).

Outros factores como o apego á terra, a percepción dunha certa inseguridade xurídica nas cesións de uso, a distancia ás explotacións e a aptitude produtiva da terra, estas dúas polo lado da demanda, inciden tamén nesa baixa mobilidade, que ten tamén como variable explicativa de fondo o marco fiscal e xurídico da propiedade que protexe ao titular e permite que poida establecer, con algunha limitación, o uso dela (ou o abandono, neste caso sen limitación) deste factor sen ningún tipo de penalización e á marxe dos intereses colectivos.

O reto das políticas agrícolas de modificación de estruturas agrarias é o de lograr unha maior mobilidade deste factor modulando os dereitos dos propietarios co interese colectivo da agricultura e a gandería de Galicia. Non é un labor doado, require visión de futuro sobre o que queremos do país e non pode, desde logo, ser obxecto do caneo político instalado no curto prazo.

4. Os instrumentos de xestión de terras en Galicia

Segundo o exposto, a terra revélase para o noso sector primario como un activo estratéxico de primeira magnitude, imprescindible para asegurar a viabilidade e a competitividade das

explotacións agrícolas, gandeiras e forestais, e por tanto do futuro do sector primario da nosa comunidade. A xestión de terras debe estar orientada a manter o equilibrio territorial de Galicia, a calidade paisaxística do territorio, o uso eficiente deste e a procura da capacidade e a optimización produtiva da terra en compatibilidade co respecto ao medio ambiente, é dicir, ten que responder ao concepto de xestión sostible da terra definido como *“a adopción de sistemas de uso da terra que, a través de apropiadas prácticas de xestión, permite que os usuarios da terra obteñan os máximos beneficios económicos e sociais da terra á vez que manteñen ou aumentan as funcións de axuda ecolóxica dos recursos da terra”*⁶.

Para acadar estes obxectivos, cómpre en primeiro lugar definir os usos da terra en función da súa aptitude agrícola, gandeira e forestal, compatibilizar eses usos cos residenciais, de infraestruturas de comunicación e industriais nunha estratexia de planificación territorial que incardine todos os instrumentos de xestión do recurso terra dentro das Directrices de Ordenación do Territorio⁷. Unha vez definidos os usos do territorio, hai que traballar na posta en funcionamento das terras en función dos usos definidos e aí é onde radica a dificultade, sobre todo, para dar resposta á pregunta: Como se fomenta o uso agrario-forestal nun contexto de abandono do rural? Non se debe esquecer que as políticas públicas deben responder a unha demanda social de uso produtivo do solo. En caso contrario estaríase actuando en contra das dinámicas sociais a modo dun modelo de economía planificada (ou improvisada) que non dá resposta ás necesidades do sector primario. Exemplos disto poden verse en moitos lugares de Galicia, nos que se abordaron procesos de concentración parcelaria custosos en diñeiro e en tempo que non lograron os obxectivos previstos. Polo tanto é imprescindible identificar as demandas existentes de terras agrícolas en función da especialización produtiva do territorio e establecer os mecanismos que incentiven a mobilidade e o uso da terra a través da súa cesión ás explotacións agrícolas e gandeiras que a demanden. Ao mesmo tempo, noutros sectores produtivos, como no forestal, tamén se poden impulsar e incentivar procesos de xestión conxunta do monte que permitan a súa posta en valor.

Os instrumentos de xestión de terras e en xeral do territorio, teñen que ser capaces de reverter o proceso de abandono de terras con aptitude agrícola, poñelas a disposición dos agricultores e gandeiros, ou das persoas que queiran desenvolver unha actividade agrícola, gandeira e forestal, e afondar na seguridade xurídica dos procesos derivados do uso ou do réxime de tenencia da terra. Neste eido vén traballando desde hai anos a administración autonómica que ten impulsado diferentes instrumentos orientados a modificar a estrutura da propiedade da terra, a aumentar a dimensión das parcelas agrarias e a conseguir unha maior mobilidade. Estes instrumentos son, no caso de Galicia, basicamente tres: a concentración parcelaria, o Banco de Terras e outros modelos de base asociativa para a xestión do territorio.

⁶ Concepto definido en TerrAfrica (2005). Pode consultarse en: <http://www.fao.org/nr/land/gestion-sostenible-de-la-tierra/es/>

⁷ As Directrices de Ordenación do Territorio (DOT) teñen como finalidade definir un modelo territorial para Galicia, establecendo as pautas espaciais de asentamento das actividades. Isto permitirá, ou ao menos ese é o obxectivo, lograr unha mellor coordinación de todos os instrumentos de ordenación territorial e urbanismo e outras iniciativas sectoriais, de forma que as súas propostas sexan coherentes cos obxectivos xerais do modelo territorial definido.

⁸ Datos facilitados polo Servizo de Infraestruturas Agrarias. Consellería do Medio Rural e do Mar.

4.1. A concentración parcelaria

O instrumento de xestión de terras agrícolas máis empregado en Galicia, tanto por antigüidade como polos efectos conseguidos no que se refire ao aumento do tamaño das parcelas, foi o da concentración parcelaria. O obxectivo principal deste instrumento é o de lograr unha maior competitividade das explotacións agrarias a través do aumento da superficie das parcelas e da mellora dos accesos, permitindo un uso mecanizado destas, evitando no posible o establecemento de servidumes e serventías nos fundos resultantes (Andión, 2005).

A súa regulación xurídica atópase na lei 10/1985, de 14 de agosto, de Concentración Parcelaria para Galicia, que continúa en vigor case trinta anos despois da súa publicación, coas modificacións introducidas pola Lei 12/2001, de 10 de setembro, de modificación da Lei de Concentración Parcelaria de Galicia e pola Lei 15/2010, de 28 de decembro de medidas fiscais e administrativas. Estas normas complementáanse co Decreto autonómico 91/1988, do 7 de abril, polo que se regulan os procesos de concentración parcelaria de carácter privado. Pero os procesos de concentración en Galicia son anteriores a esta lexislación e leváronse a cabo ata o ano 1985 ao amparo do Decreto 118/1973 de 12 de xaneiro, polo que se aproba o Texto Refundido da Lei de reforma e desenvolvemento agrario. Hoxe este texto segue a ser a normativa de referencia no ámbito estatal. Con todo, a primeira lei de concentración parcelaria en España data do ano 1952 e mesmo os primeiros traballos de concentración en Galicia realizáronse en 1956 nas parroquias de San Xoán da Barcala, na Baña e Santa María de Cobas, en Negreira (Otero, 2009).

A propia lei do ano 1985, coa modificación introducida no 2001, establece no seu artigo primeiro que o obxecto dela é o de dispoñer a concentración e ordenación dos terreos rústicos, a respecto de promover a constitución e o mantemento das explotacións cunhas dimensións suficientes e características adecuadas, intentando ampliar a súa superficie territorial, manter e incrementar a capacidade produtiva do campo, ordenando axeitadamente as explotacións agrarias, respectando o medio, intentando reordenar racionalmente os cultivos baixo a perspectiva da utilidade económica e social, e tendo en conta o obxectivo de fixar a poboación no medio rural, sobre a base de facer rendible a actividade produtiva. Tamén establece a lei que a función social da propiedade ten que ver con que as terras cultivables non queden abandonadas. Para evitar este fenómeno, impón unha serie de obrigas para o titular do dereito de propiedade sobre unha finca rústica de carácter agrario, entre as que destaca a de manter e conservar a terra cultivada conforme a súa capacidade agronómica.

Resulta indiscutible que a concentración parcelaria, como instrumento de xestión de terras, ten contribuído ao redimensionamento das explotacións agrícolas e gandeiras de Galicia e á modificación das condicións estruturais da propiedade da terra. Na actualidade en Galicia hai 348.000 hectáreas de terra agrícola e forestal concentradas rematadas, nun proceso no que

participaron máis de 300.000 propietarios e afectou a máis de 3.100.000 parcelas. En proceso de concentración activa continúan 105.000 hectáreas con 81.000 propietarios involucrados en máis de 150 zonas. Ademais, atópanse paradas dende hai anos, por diversos motivos, 102 zonas que totalizan 25.000 hectáreas e 9.800 propietarios.⁸

En total, a concentración parcelaria afectou a máis do 16% da superficie total de Galicia e a máis de dous terzos dos concellos galegos. Supuxo pasar dunha media de 10,65 parcelas por propietario a 2,01 e incrementou o tamaño medio das parcelas pasando de 0,15 hectáreas por parcela a 0,71 hectáreas cada unha delas.

No entanto a concentración parcelaria non impediu, a pesar de establecerse a obriga para os propietarios de manteren e conservaren as terras en produción de acordo coa súa aptitude agronómica, que se producise o seu abandono. Esta é unha das eivas que se lle poden achacar aos procesos de concentración, sobre a que hai que actuar de xeito inmediato para lograr a súa mobilidade produtiva. En caso contrario estaríamos tirando unha considerable cantidade de recursos públicos investidos en transformar unha realidade que lastra o futuro do sector primario, sen lograr o obxectivo perseguido. Outras das eivas importantes da concentración parcelaria é o tempo que transcorre entre o inicio do proceso e o remate deste que é de 15 anos de media (Otero, 2009), polo que cómpre reducir os prazos administrativos das distintas fases tirando proveito das oportunidades que hoxe brindan as novas tecnoloxías para reducir, por exemplo a fase de investigación da propiedade, o que tamén redonda na redución dos custos da concentración.

No marco da planificación global do territorio, e conectado coas previsións contidas nas Directrices de Ordenación do Territorio, a lexislación e as actuacións da concentración parcelaria deben revisarse para integrarse de xeito coordinado con outros instrumentos de xestión do territorio e de ordenación urbanística para o que é preciso reforzar a coordinación institucional e lexislativa. Tamén neste eido cómpre mudar o enfoque dos procesos de concentración dándolle prioridade á planificación dos usos previa á reorganización parcelaria e atendendo á demanda e ás necesidades derivadas da especialización produtiva do territorio.

Nesa liña vai de xeito moi claro, e ao meu xuízo acertado, o anteproxecto de Lei de Mellora da Estrutura Territorial Agraria de Galicia⁹ que se está tramitando desde a Consellería do Medio Rural e do Mar. Este anteproxecto, ademais de integrarse no marco normativo das Directrices de Ordenación do Territorio, incide na definición dos usos a través do plan de ordenación de predios de especial vocación agraria e contempla medidas de especial relevancia para contribuír a reverter o proceso de abandono das terras como son os procesos de reestruturación parcelaria. O obxectivo final desta norma non é só o de mellorar a dimensión das explotacións, senón que tamén contempla unha ordenación dos usos agrarios orientada a mellorar a viabilidade técnica, económica e social do rural de Galicia.

⁹ Pódese consultar no seguinte enlace:
http://www.medioruralemar.xunta.es/fileadmin/arquivos/transparencia/elaboracion/TEXTO_PARA_ALEGACIONES__V.pdf

En calquera caso o éxito desta futura lei virá determinado pola capacidade e a vontade política de aplicar o seu réxime de sancións. En caso contrario, os obxectivos desta dificilmente se poderán cumprir. Convén non esquecer que a propia lei de concentración parcelaria contemplaba un réxime de sancións para evitar o abandono pero este nunca foi aplicado e deu lugar a que amplas zonas de concentración estean completamente abandonadas.

4.2. O Banco de Terras de Galicia

Outro dos instrumentos de xestión de terras empregado noutros países europeos é o modelo dos bancos de terras, que con distintos enfoques e marcos legais aplicables, teñen por obxectivo contribuír a mellorar a mobilidade e a posta en produción de terras.

No caso de Galicia, esta figura foi creada por medio da Lei 7/2007, de 21 de maio, de medidas administrativas e tributarias para a conservación da superficie agraria útil e do Banco de Terras de Galicia¹⁰ como sociedade pública autonómica que recibiu a denominación de Sociedade Anónima Xestora do Banco de Terras de Galicia, Bantegal. O seu cometido era o de contribuír á mobilización produtiva de terras rústicas situadas en zonas de especial interese agrario¹¹, por medio da cesión voluntaria dos titulares ao banco para a súa xestión e posta no mercado. A cambio, os titulares cedentes obtiñan vantaxes como a garantía do pago da renda, avalada pola sociedade xestora.

Na actualidade, os obxectivos do Banco de Terras son basicamente os mesmos en calidade de instrumento de xestión que pretende regular o uso e aproveitamento de fincas con vocación agraria, co dobre obxectivo de evitar o seu abandono e de poñelas a disposición de todas aquelas persoas que precisen terra para usos agrícolas, gandeiros, forestais, de conservación da natureza e patrimonio ou outros usos de interese social. A función principal do Banco de Terras é a de dinamizar e mediar entre as persoas propietarias e aquelas que precisan terras, así como dar garantías, confianza e seguridade na xestión e no uso das fincas¹².

Desde a creación do Banco de Terras producíronse unha serie de cambios legislativos orientados a mellorar a eficacia deste instrumento de xestión. O primeiro foi introducido no ano 2010 pola lei 15/2010, de 28 de decembro, de medidas fiscais e administrativas pola que se autorizou ao Consello da Xunta á disolución da sociedade anónima xestora do Banco de Terras e a súa integración na Axencia Galega de Desenvolvemento rural. Esta integración en AGADER respondía, en principio, á necesidade de mellorar a coordinación con outras entidades públicas e a facilitar o labor de investigación da propiedade descoñecida que tiña encomendado o banco. No entanto a integración tivo un efecto negativo significativo sobre a axilidade necesaria na súa xestión ordinaria para dar resposta ás demandas das explotacións que precisan terra, debido á lentitude do procedemento administrativo ao que quedou sometido. Pero o cambio legislativo máis importante e que pode redundar de xeito moi

¹⁰ Na exposición de motivos desta lei sinalase que o obxectivo desta é o establecemento dunha serie de instrumentos que favorezan o mantemento da capacidade produtiva da terra para evitar a perda de superficie agraria útil e recuperar a que se perdeu nos últimos anos.

¹¹ As zonas de especial interese agrario coincidían basicamente con terreos cualificados como solo rústico de protección agropecuaria, segundo o establecido na lei 9/2002, de ordenación urbanística e protección do medio rural de Galicia.

¹² A principal e quizais a maior innovación do Banco de Terras de Galicia respecto doutros Bancos de Terras europeos, radica en que no caso galego, non se altera nin modifica a propiedade, senón que se mantén e se garante, ao tempo que se intenta promover un uso e unha xestión activa desas terras.

positivo na actividade que desenvolve o Banco de Terras foi introducido pola lei 6/2011, do 13 de outubro, de mobilidade de terras, que derroga a anterior lei 7/2007 pola que se creou inicialmente este instrumento de xestión.

A lei de mobilidade nace cunha visión máis ampla e integradora do territorio en consonancia coas previsións das Directrices de Ordenación do Territorio e elimina unha serie de atrancos ou barreiras á mobilidade que foron detectados nos primeiros anos de funcionamento do Banco de Terras. A primeira medida contemplada nesta lei, e quizais a máis relevante, é a da ampliación da base territorial de actuación do Banco, antes limitada á superficie agraria útil en zonas de especial interese agrario. Coa nova norma, o ámbito de actuación do Banco de Terras amplíase a todos os predios que teñan unha clara vocación de ser empregados con finalidade agraria, con fins ou destinos de conservación da natureza, do patrimonio histórico ou natural de Galicia e mesmo de xestión e ordenación de terras con uso forestal, nun enfoque que supera as clasificacións urbanísticas, podendo actuar tamén en zonas clasificadas como urbanas que teñan posibilidades de ter outro uso. Este cambio normativo permite incorporar ao Banco de Terras amplas zonas de mato e monte baixo, que na actualidade supoñen un perigo ambiental polo risco de incendios forestais. Na maioría dos casos estas bolsas de terreo teñen aptitude agraria ou gandeira e poden ser empregadas para redimensionar a base territorial das explotacións.

A segunda medida importante da lei de mobilidade foi a eliminación dos dereitos de tenteo e retracto ou de adquisición preferente, que podía exercer o Banco de Terras en calquera operación de compravenda de terras rústicas en Galicia realizada nas zonas de especial interese agrícola. A necesaria comunicación ao Banco da operación para que este puidese decidir se exercía ou non ese dereito supoñía unha limitación inxustificada á mobilidade de terras de aptitude agrícola entre particulares pola inseguridade xurídica que xeraba o feito de que a terra obxecto do contrato puidese ter un potencial interese público, actuando de freo ao mercado de compravenda.

A terceira medida contemplada na lei é a de permitir ao Banco de Terras actuar sobre as fincas de propietarios descoñecidos que pasaron a ser propiedade do Estado nos procesos de concentración parcelaria, por medio do artellamento de acordos co Estado que permitan a súa xestión e mobilización produtiva.

Respecto dos propietarios, a lei tamén contempla medidas para incentivar a incorporación de predios ao Banco, garantíndolles un prezo mínimo de referencia¹³ que percibirán aínda que o fixado no contrato do Banco co beneficiario da cesión sexa inferior. Outras garantías teñen que ver coa seguridade xurídica sobre da propiedade, a súa conservación e a aplicación de boas prácticas agrícolas no uso das parcelas.

Todas estas medidas, unido ao aumento das competencias investigadoras, de xestión e de intermediación do Banco de Terras, así como o establecemento dun réxime de sancións que permite actuar sobre predios declarados abandonados¹⁴, fan do Banco de Terras un instrumento útil, aínda que non áxil, para o fomento da mobilidade e a valorización produtiva do territorio cun enfoque global.

4.3. Outros modelos de base asociativa ou comunitaria para a xestión do territorio

Á parte dos modelos anteriores para a xestión de terras, existen outros instrumentos específicos que tratan de promover o asociacionismo na xestión forestal co obxectivo de poñer en valor o monte abandonado, que en Galicia alcanza o 31% da superficie forestal. Trátase da figura das Sociedades de Fomento Forestal, creadas no ano 2011 por medio do Decreto 45/2011, de 10 de marzo, polo que se regula o fomento das agrupacións de propietarios forestais, os requisitos e cualificación das sociedades de fomento forestal e a creación do seu rexistro.

As Sociedades de Fomento Forestal (SOFOR), que substituíron ás anteriores Unidades de Xestión Forestal (UXFOR), nacen como figuras societarias de responsabilidade limitada que teñen por obxectivo favorecer a xestión conxunta do monte para facelo viable e superar a escasa dimensión das parcelas forestais¹⁵. Unha vez máis, a estrutura da propiedade, unido ao

¹³ Os prezos de referencia serán aprobados polo Consello da Xunta, logo do informe da Comisión Técnica de Prezos e Valores que foi creada pola propia lei 6/2011, de mobilidade de terras. Esta Comisión ten como función a elaboración dun informe anual no que se establecerán os prezos de referencia atendendo a variables como localización xeográfica dos predios, produtividade, configuración xeofísica ou tipos de aproveitamento.

¹⁴ O propietario dunha finca declarada como predio abandonado poderá elixir entre tres opcións: a) A realización dunha agricultura de conservación, b) A cesión temporal do predio en favor de terceira persoa, mediante calquera negocio xurídico válido en dereito, no que constará de xeito expreso que a terceira persoa realizará unha agricultura de conservación, nos termos establecidos na lei, c) a súa incorporación ao Banco de Terras de Galicia.

¹⁵ A superficie media das parcelas forestais por propietario particular en Galicia é inferior a dúas hectáreas.

escaso nivel de organización corporativa do sector forestal, impiden a viabilidade técnica e económica das terras, provocando o seu abandono.

As SOFOR son sociedades de dereito privado de adhesión voluntaria por parte dos propietarios ou titulares de dereitos de uso de parcelas forestais que as ceden á sociedade por un prazo mínimo de 25 anos. Co ánimo de incentivar a achega de capital privado á xestión do monte, tamén poden ser parte da sociedade persoas físicas e xurídicas que non sexan titulares de dereitos de uso de parcelas, sempre e cando a súa participación non supere o 49% do capital social. Este límite de participación ten por obxectivo manter o control da sociedade nas mans dos propietarios dos montes.

En canto á superficie a xestionar por estas sociedades, a lei establece unhas superficies mínimas en función da tipoloxía do aproveitamento. Así para plantacións forestais de froito, esta é de 15 hectáreas, para plantacións de frondosas caducifolias ou masas preexistentes de frondosas autóctonas, 25 hectáreas e no caso doutras plantacións e aproveitamentos forestais, 50 hectáreas. En todos os casos a superficie forestal xestionada polas SOFOR poderá estar formada por un máximo de tres unidades de superficie, sendo a extensión mínima de cada unha delas equivalente ao 25% da superficie mínima establecida segundo a tipoloxía.

As SOFOR deben dispoñer dun instrumento de planificación da xestión forestal que deberán aplicar obrigatoriamente durante o período de vixencia establecido nel, independentemente de que a sociedade se disolva ou deixe de ostentar os dereitos de uso da superficie de monte xestionada.

Coa finalidade de incentivar o proceso de creación deste tipo de sociedades para a xestión sustentable do monte, a administración establece unha serie de axudas que consisten nun financiamento de ata o 100% dos gastos necesarios para a realización da concentración das propiedades forestais que formen parte da sociedade, o 100% dos custos de redacción do

proxecto de obras e infraestruturas comúns, o 70% dos custos de execución destas e ata o 100% do custo de redacción do instrumento de planificación da xestión forestal. Tamén se establece para elas un acceso preferente ás subvencións de fomento forestal, incluídas as plantacións, traballos silvícolas e preventivos, así como gastos de xestión.

É aínda pronto para avaliar a incidencia das SOFOR na posta en valor do monte, pero nacen cunha eiva importante, como a maior fiscalidade que ten que soportar esta figura xurídica con respecto á que soportarían os propietarios individuais no caso de tributaren como persoas físicas. Nun estudo recente realizado pola Asociación de Bolseiros da Fundación Barrié e a consultora The Boston Consulting Group¹⁶, establecíase que a tributación media por hectárea para un propietario individual membro dunha SOFOR é do 33%, mentres que a dun propietario individual, cun tipo medio de IRPF do 35%, acollido ao réxime de estimación obxectiva da base imponible para este tipo de rendementos, redúcese ao 8,6%. Sen dúbida este factor supón un freo ao desenvolvemento das SOFOR, polo que resulta necesario modificar a lei do imposto sobre sociedades, cuxa competencia é do Estado, e tamén o establecemento de incentivos a investimentos no monte por medio de deducións fiscais tanto para empresas como para particulares.

Outro modelo de xestión do monte é o que radica nas comunidades de montes veciñais en man común, que se rexen na actualidade pola lei 13/1989, de 10 de outubro. En Galicia estes montes agrupan 608.646 hectáreas, que representan o 30% da superficie forestal, cuxo grao de abandono supera ao do monte en mans privadas. Para mellorar a eficacia da xestión desta singular figura xurídica de orixe xermánica, a administración ten que dotarse de instrumentos que lle permitan exercer un rol de control que garanta un axeitado aproveitamento destes montes.

Neste senso a propia lei 7/2012, de montes de Galicia, así como a lei 6/2011 de mobilidade de terras, recollen algúns aspectos que van nesa dirección, como por exemplo a posibilidade de aplicarlles a normativa de predios abandonados e poder integrar estes montes no Banco de Terras, sempre que previamente fosen declarados en estado de grave abandono ou degradación, de conformidade co procedemento previsto na lei 13/1989, de montes veciñais en man común. A integración no Banco permite a súa mobilización por medio do aluguer, pero tamén no artigo 123 da lei de montes se prevé a posibilidade da xestión directa destes por parte da administración, por medio dos contratos temporais de xestión pública, naqueles casos nos que as comunidades carezan de recursos económicos e financeiros suficientes e cuxa sostibilidade económica, social e ambiental non estea garantida.

A lei de montes, co obxectivo de garantir a explotación sostible e multifuncional do monte e evitar o seu abandono, tamén establece a obriga de que os montes de titularidade pública ou de xestión pública, así como os de propietarios particulares superiores a 25 hectáreas

¹⁶ Este informe pode consultarse no seguinte enlace web: <http://www.becariosbarrie.org/sites/default/files/Informe%20para%20la%20Xunta%20de%20Galicia.pdf>

de superficie e os montes veciñais en man común cunha superficie tamén superior ás 25 hectáreas, dispoñan dun proxecto de ordenación do monte¹⁷.

Todas estas medidas, acompañadas unha vez máis dun réxime de sancións, que no caso de aplicarse, debe contribuír de xeito efectivo a evitar o abandono do monte e a súa posta en valor a través dun aproveitamento multifuncional e sostible de conformidade cos obxectivos previstos na vixente lei 7/2012, de montes de Galicia.

A estes instrumentos de base asociativa ou comunitaria aplicables á xestión do monte, pódense sumar outras experiencias impulsadas desde a iniciativa privada para a xestión conxunta da terra.

En Galicia existen exemplos de cooperativas que xestionan en conxunto as terras dos cooperativistas para produción de forraxes que despois reverten en alimento para o gando, que os cooperativistas reciben en función da superficie que achegan e da súa produtividade, ou se vende a terceiros se hai excedentes. Este modelo non deixa de ser máis ca unha fórmula de xestión baseada na concentración dos usos e non da propiedade, que permite optimizar a xestión da terra e reducir os custos de produción en beneficio dos propietarios.

5. A modo de conclusión

A perda progresiva de poboación no rural de Galicia e o seu envellecemento provoca que gran parte das terras noutrora xestionadas e traballadas, pasen a estar nun estado de abandono que está a transformar a paisaxe rural e que carrega graves consecuencias nos eidos económicos, sociais e ambientais. Entre as causas do abandono destacan os factores estruturais e a falta de oportunidades do rural, que actúan como a pescada que se morde a cola e impiden a optimización produtiva do territorio.

A escasa dimensión das parcelas unido á práctica inexistencia dun mercado de terras que facilite a súa mobilización produtiva actúan como freo para mellorar a competitividade e rendibilidade das explotacións agrícolas, gandeiras e forestais, que a pesar das políticas de mellora das estruturas agrarias aplicadas desde os anos 50 do século XX, non lograron que o seu tamaño medio, medido en termos de superficie agraria utilizada, alcance ao das explotacións doutros países europeos ou mesmo doutros territorios do Estado que teñen unhas condicións estruturais similares.

Os longos procesos de concentración parcelaria e outros programas destinados á transformación do espazo agrario e á modernización das infraestruturas e explotacións, non lograron os obxectivos previstos, ao menos na súa totalidade. Moita da superficie concentrada en Galicia, a pesar de que as explotacións agrícolas e gandeiras precisan terra, está sumida

¹⁷ Segundo a lei 7/2012, de montes de Galicia, un proxecto de ordenación sintetiza a organización do aproveitamento sostible dos recursos forestais, madeireiros e non madeireiros, nun monte ou nun grupo de montes, para o cal debe incluír unha descrición do terreo forestal nos seus aspectos ecolóxicos, legais, sociais e económicos e, en particular, un inventario forestal cun nivel de detalle tal que permita a toma de decisións en canto á silvicultura que se debe aplicar en cada unha das unidades do monte e á estimación das súas rendas, co obxectivo de obter unha organización estable dos distintos usos e servizos do monte. Os montes veciñais en man común cunha superficie inferior a 25 hectáreas deben dispor dun documento simple de xestión ou de boas prácticas silvícolas.

nun estado de abandono tal que con frecuencia é pasto do lume ou ben foi obxecto de procesos de urbanización que a inutilizaron para o seu uso de acordo coa aptitude produtiva que lle corresponde.

A falta de coordinación entre os distintos instrumentos de ordenación territorial, que ten como orixe a falta dunha visión integral do territorio, o modelo de propiedade da terra e do sistema de herdanza e outros factores como o apego, unido ás nulas consecuencias que o abandono ten para os propietarios dos predios por non aplicarse un réxime de sancións que está previsto na normativa, fai que a terra en Galicia non se mobilice e impide que se poña ao servizo das explotacións que a precisan para aumentar a súa base territorial.

Mudar a realidade non é doado e tampouco é un proceso rápido, pero nos últimos anos Galicia estase dotando de instrumentos que poden contribuír a reverter estes procesos de abandono produtivo dunha gran parte do territorio. Tanto a creación do Banco de Terras no ano 2007, como a introdución dunha serie de normas xurídicas, como a Lei 6/2011, do 13 de outubro, de mobilidade de terras, a Lei 7/2012, de montes de Galicia, o Decreto 45/2011 polo que se crean as SOFOR e o anteproxecto de lei de mellora da estrutura territorial agraria, van na dirección de lograr a efectiva mobilización da terra facendo énfase nos usos e non na propiedade cun enfoque integrador e global do territorio que supera a visión clásica da planificación urbanística. O éxito destas normas dependerá da vontade política de aplicalas correctamente, en caso contrario non servirán para transformar unha realidade que compromete o desenvolvemento territorial, ambiental, económico e social de Galicia.

Bibliografía:

Andión López, J (2005): A concentración parcelaria en Galicia, unha revisión necesaria.
http://www.avogacia.org/w3/article.php?id_article=692

Collantes Gutiérrez, F. (2007). La desagrarización de la sociedad rural española, 1950-1991. *Historia Agraria*, nº 42. pp 251-276.

Corbelle Rico, E.J., Crecente Maseda, R. (2008): O abandono de terras: concepto teórico e consecuencias. *Revista Galega de Economía*, 17, nº 2, pp. 47–62.

López Iglesias, E. (1996): Movilidad de la tierra y dinámica de las estructuras agrarias en Galicia.

Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Secretaría General Técnica, Madrid.

López Iglesias, E. (2000): O sector agrario Galego ás portas do século XXI: balance das súas transformacións recentes. *Revista Galega de Economía*. Vol nº 9, nº 1, pp. 167-196.

López Iglesias, E.; Pérez Fra, M. (2004): Axuste agrario e despoboación rural: as tendencias recentes en Galicia. *Grial*. *Revista Galega de Cultura*, nº 10, pp. 36–43.

Otero Seivane, E. (2009): Manual básico de concentración parcelaria para Galicia. Cultivalibros. Madrid.

[Gestión del recurso tierra]

► Miguel Ángel Pérez Dubois

Ingeniero agrónomo por la Universidad Politécnica de Madrid en la especialidad de Ingeniería Rural. Oposiciones al Cuerpo Superior de Ingenieros Agrónomos del Estado aprobadas en 1986 y destinado a la Administración de la Comunidad Autónoma de Galicia desde 1987. Durante el ejercicio de su labor profesional ha desempeñado diversos cargos en la Xunta de Galicia, entre los que caben destacar los de jefe de servicio de Estruturas Agrarias, subdirector general de Infraestruturas Agrarias y, en la actualidad, jefe territorial de la Consellería do Medio Rural e do Mar en Pontevedra.

1. Introducción

Ya desde la época de los clásicos griegos se determinó que los cuatro elementos fundamentales que componían el universo eran el aire, el fuego, el agua y la tierra. El control de esos cuatro elementos ha llevado a la Humanidad al establecimiento de guerras, masacres y conquistas.

En la actualidad, y aquí en Galicia, no ha sido necesario tomar medidas tan drásticas, sino que la gestión de esos recursos se ha canalizado a través de políticas tanto públicas como privadas con marcos legislativos aprobados por los parlamentos correspondientes.

Así, por citar las más relevantes, la Ley de Concentración Parcelaria para Galicia, la Ley de Movilidad de Tierras o la Ley de desarrollo urbanístico y protección del medio rural han establecido procedimientos de participación público-privados para la gestión de un “elemento” tan fundamental de la realidad gallega como es la tierra.

Así mismo, es una realidad que la sociedad ha cambiado extraordinariamente durante estos años, especialmente desde el 2008 con el problema de la crisis económica global. Esta circunstancia obliga a los poderes públicos a la adaptación del marco normativo a dicha realidad, so pena de desajustes importantes con la realidad, en este caso, del sector agrario.

2.- Problemática en Galicia

Cuando contemplamos el paisaje rural de Galicia, todos podemos comprobar el alto número de parcelas rústicas que hay en el territorio. Según el anuario de estadística de la Dirección General del Catastro para el año 2012, la distribución de la estructura de parcelas rústicas en España queda reflejada en la tabla 1.

A la vista de las siguientes dos tablas podemos determinar que:

1. Galicia, con sólo un 6 % de la superficie rústica de España, tiene un 28,39 % del número total de parcelas (más de 11 millones). En comparación y como segunda autonomía, Castilla-León, con casi un 20 % de la superficie rústica, tiene un 23,4 % del número de parcelas, situación bastante alejada de la realidad gallega.
2. La provincia de A Coruña tiene más parcelas que toda Andalucía (2.798.118 frente a 2.770.464), y Ourense casi la suma de las de Andalucía y Extremadura juntas (3.671.435 frente a 4.015.626).

Asimismo, podemos ver la distribución por titulares catastrales en cuanto al número de bienes por cada propietario (Tabla 3) y su evolución desde el año 2006 al 2013 (Tabla 4).

	Superficie rústica	Superficie rústica %	Parcelas	Parcelas %/ España
Andalucía	8.508.910,85	17,91%	2.770.464	6,98%
Aragón	4.731.124,67	9,96%	2.519.083	6,35%
Asturias	1.032.617,16	2,17%	1.517.863	3,82%
Balears (Illes)	483.335,18	1,02%	269.170	0,68%
Canarias	681.203,78	1,43%	747.340	1,88%
Cantabria	501.493,79	1,06%	516.364	1,30%
Castilla y León	9.283.708,13	19,54%	9.291.228	23,40%
Castilla - La Mancha	7.839.904,36	16,50%	4.388.721	11,05%
Cataluña	3.054.933,40	6,43%	1.351.547	3,40%
Comunidad Valenciana	2.182.038,48	4,59%	2.209.890	5,57%
Extremadura	4.131.007,01	8,70%	1.245.162	3,14%
Galicia	2.850.253,65	6,00%	11.272.204	28,39%
Madrid	664.505,32	1,40%	426.363	1,07%
Murcia	1.064.335,46	2,24%	466.044	1,17%
Rioja (La)	493.658,41	1,04%	708.242	1,78%
Ceuta	0	0,00%	0	0,00%
Melilla	0	0,00%	0	0,00%
ESPAÑA	47.503.029,65		39.699.685	

► Tabla 1. Estructura territorial y parcelaria en España

	Superficie rústica	Superficie rústica %	Parcelas	Parcelas %/ España
15 Coruña (A)	745.441,06	26,15%	2.798.118	24,82%
27 Lugo	971.502,21	34,08%	2.319.526	20,58%
32 Ourense	714.834,28	25,08%	3.671.435	32,57%
36 Pontevedra	418.476,10	14,68%	2.483.125	22,03%
	2.850.253,65		11.272.204	

► Tabla 2. Estructura territorial y parcelaria en Galicia

Tabla 3. Estructura de los propietarios catastrales en relación al número de predios

	Total	1 bien	2 bienes	3 bienes	4 bienes	5 bienes	6 a 10 bienes	11 a 25 bienes	26 a 50 bienes	Más de 50 bienes
01 Andalucía	1.000.780	481.613	188.546	98.900	62.903	41.539	86.620	35.283	4.046	1.330
02 Aragón	407.665	142.187	59.482	35.705	25.768	19.615	56.206	48.978	14.625	5.099
03 Asturias (Principado)	329.051	132.965	53.659	30.063	20.540	14.333	36.505	28.299	9.101	3.586
04 Balears (Illes)	154.068	94.869	28.352	11.787	6.504	3.814	6.708	1.821	122	91
05 Canarias	275.456	136.176	49.445	25.421	15.796	10.918	23.512	12.031	1.813	344
06 Cantabria	134.613	56.197	23.313	13.106	8.752	6.101	14.795	9.084	2.425	840
07 Castilla y León	1.447.477	474.929	209.498	131.038	95.612	72.938	204.209	172.617	56.218	30.418
08 Castilla - La Mancha	792.506	288.340	122.148	72.924	51.183	38.054	102.324	80.170	24.756	12.607
09 Cataluña	382.879	181.180	68.528	35.041	21.979	14.957	34.847	20.985	3.791	1.571
10 Comunidad Valenciana	709.080	363.733	122.485	60.920	38.866	25.952	59.119	31.764	4.791	1.450
11 Extremadura	325.903	134.249	56.673	32.148	21.913	15.655	37.762	22.390	3.904	1.209
12 Galicia	1.631.870	621.795	215.057	124.138	88.452	66.663	196.709	198.124	84.428	36.504
13 Madrid (Comunidad de)	118.282	57.180	18.750	9.583	6.109	4.405	11.198	7.998	2.153	906
14 Murcia (Región de)	193.203	104.347	37.470	17.102	10.271	6.193	12.073	4.889	628	230
17 Rioja (La)	120.444	45.099	18.339	10.832	7.526	5.445	15.557	12.373	3.606	1.667
18 Ceuta	367	188	88	54	9	14	9	3	0	2
19 Melilla	208	130	41	16	2	5	10	0	2	2
	8.023.852	3.315.177	1.271.874	708.778	482.185	346.601	898.163	686.809	216.409	97.856

Tabla 4. Dinámica de titulares catastrales

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
01 Andalucía	840.298	848.197	886.196	913.337	937.148	958.736	980.693	1.000.780
02 Aragón	370.194	370.013	376.461	381.857	387.902	392.943	397.851	407.665
03 Asturias (Principado)	298.479	301.675	308.531	308.953	314.605	320.436	327.766	329.051
04 Balears (Illes)	122.620	123.098	128.853	136.519	139.699	144.814	148.668	154.068
05 Canarias	244.368	235.703	246.020	253.829	259.079	264.576	271.595	275.456
06 Cantabria	116.446	116.301	119.401	121.098	124.717	127.796	131.951	134.613
07 Castilla y León	1.369.153	1.365.283	1.376.860	1.391.922	1.405.538	1.417.764	1.435.943	1.447.477
08 Castilla - La Mancha	733.908	736.971	745.868	754.286	763.145	772.687	784.296	792.506
09 Cataluña	347.957	348.347	357.956	364.539	369.214	373.426	378.533	382.879
10 Comunidad Valenciana	642.909	641.852	654.968	666.257	677.824	688.901	696.211	709.080
11 Extremadura	289.267	289.798	293.797	300.162	305.163	312.153	319.794	325.903
12 Galicia	1.525.557	1.512.509	1.509.834	1.521.591	1.588.066	1.611.413	1.620.781	1.631.870
13 Madrid (Comunidad de)	96.007	96.141	98.833	102.319	104.974	107.833	115.703	118.282
14 Murcia (Región de)	157.801	161.147	169.054	173.720	178.883	184.383	189.973	193.203
17 Rioja (La)	112.337	112.447	115.382	116.777	117.934	118.445	119.673	120.444
18 Ceuta	----	257	286	301	316	327	334	367
19 Melilla	132	119	165	176	185	188	200	208
	7.267.433	7.259.858	7.388.465	7.507.643	7.674.392	7.796.821	7.919.965	8.023.852

Del estudio de la Tabla 3 podemos decir que:

1. Galicia tiene más de 1.631.000 propietarios catastrales, de los más de 2.781.000 habitantes (casi el 60 %, aunque, bien es cierto, que no todos los titulares viven en Galicia).
2. El 51 % de esos titulares tienen 1 o 2 parcelas (en parte gracias a la concentración parcelaria) y que todavía más de 36.500 tienen más de 50.

Quizás los datos que aporta la tabla 4 en cuanto a la evolución del número de titulares entre 2006 y 2013 sean más descorazonadores en cuanto que en esos años ha crecido su número en algo más de 106.000 personas, pasando de 1.525.557 a 1.631.870.

Los ratios en Galicia son, por tanto, los peores a nivel del Estado español

	Superf/parcela	Superf/Propietario	Parcelas/ Propietario
Andalucía	30.712,95	85.022,79	2,77
Aragón	18.781,14	116.054,23	6,18
Asturias	6.803,10	31.381,68	4,61
Balears (Illes)	17.956,50	31.371,55	1,75
Canarias	9.115,05	24.730,04	2,71
Cantabria	9.712,02	37.254,48	3,84
Castilla y León	9.991,91	64.137,17	6,42
Castilla - La Mancha	17.863,76	98.925,49	5,54
Cataluña	22.603,23	79.788,48	3,53
Comunidad Valenciana	9.873,97	30.772,81	3,12
Extremadura	33.176,46	126.755,72	3,82
Galicia	2.528,57	17.466,18	6,91
Madrid	15.585,44	56.179,75	3,60
Murcia	22.837,66	55.088,97	2,41
Rioja (La)	6.970,19	40.986,55	5,88
Ceuta	-----	0,00	0,00
Melilla	-----	0,00	0,00

► Tabla 5. Relación de parcelas catastrales por propietario

Esta estructura de la propiedad en Galicia conlleva toda una serie de problemas a la hora de la mejora de las explotaciones agrarias, y se concreta en que si un titular quiere aumentar su base territorial, tiene que adquirir o arrendar un alto número de parcelas (por su tamaño reducido), con una gran inseguridad jurídica (falta de documentos de propiedad) y con un alto coste. Esto trae consigo el desánimo de la iniciativa privada y, dado que el agrario es un sector estratégico para Galicia, la necesidad de que se generen políticas públicas para solucionar este problema. Si ésto no se llevara a cabo, el resultado sería el **abandono del rural**, lo que traería un incremento en el número y la virulencia de los incendios forestales, una pérdida de oportunidades en el campo gallego, por otra parte muy productivo, pérdida de la biodiversidad y de las raíces culturales, etc., problemática que, de una forma u otra, ya estamos sufriendo, incrementada por las consecuencias del cambio climático.

Por otro lado, y como ya hemos comentado, el sector agrario es estratégico para Galicia por la, entre otros

- Necesidad de la seguridad alimentaria.
- Necesidad de fijar población en el medio rural e incorporar jóvenes a las actividades ligadas al agro.
- Innovación de cultivos.

- Recuperación de variedades autóctonas.
- Altísima calidad y prestigio de los productos (Galicia Calidade).

3.- Políticas públicas.

Dada la necesidad, como ya comentábamos, de arbitrar políticas públicas para minimizar el problema del abandono del campo por parte de las explotaciones agrarias, las administraciones han elaborado todo un cuerpo legislativo que podemos concretar como las leyes más importantes en:

- Promulgadas por la autoridad agraria en Galicia:
 1. Concentración Parcelaria (Ley 14/1985, modificada por la Ley 12/2001)
 2. Conservación da natureza (Ley 9/2001).
 3. Prevención y defensa contra incendios forestales (Ley 3/2007)
 4. Banco de Tierras (Ley 6/2011 de Movilidad de Tierras).
 5. SOFOR (Decreto 45/2011).
 6. Montes (Ley 7/2012 de Montes de Galicia).
- Promulgadas por la autoridad no agraria en Galicia:
 1. Actuación intensiva en parroquias rurales (Ley 11/1983)
 2. Ordenación urbanística y protección del medio rural (Ley 19/2002, y sucesivas modificaciones).
 3. Paisaje (Ley 7/2008).
 4. Directrices de ordenación del territorio (Decreto 10/2011).

Este cuerpo legislativo, junto con las ayudas y subvenciones pagadas a las explotaciones al amparo de la Política Agraria Común (PAC) de la Unión Europea y de las consecuencias de la crisis económica global, han llevado en estos últimos años a una cierta transformación del agro gallego, incorporando a personas que van buscando un empleo o una forma de sustento económico, así como a pequeños propietarios que ven atractiva la vida en el medio rural y se incorporan generando pequeñas empresas (fenómeno denominado como “back to rural”).

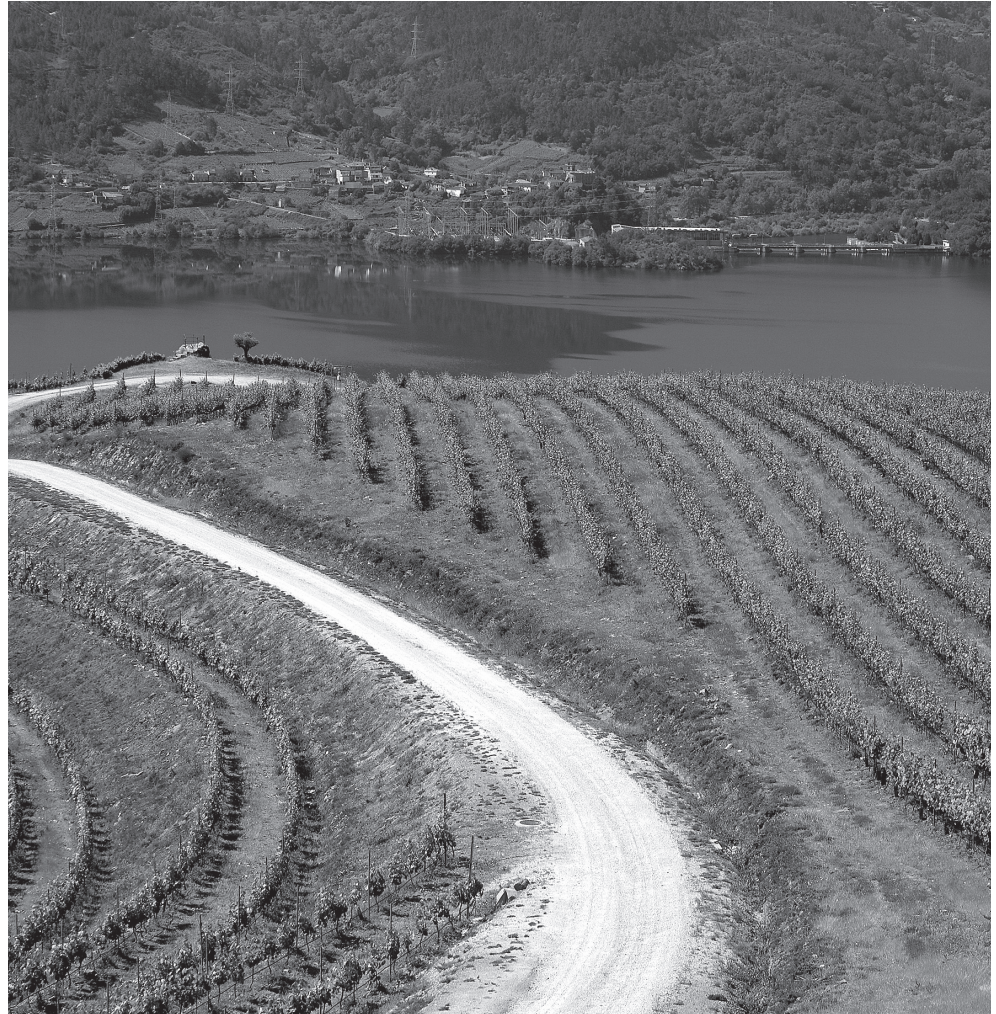
Vamos ahora a desarrollar algunas de las políticas que se han desenvuelto al amparo de las leyes anteriormente expuestas:

CONCENTRACIÓN PARCELARIA.

Tradicionalmente se ha definido a la concentración parcelaria como un procedimiento administrativo, cuyo resultado es la integración en el menor número de nuevas fincas de

reemplazo, de las parcelas rústicas aportadas por cada uno de los propietarios incluidos en una zona.

Esta definición ya establece el objetivo que se pretende alcanzar: que el índice de reducción (parcelas aportadas/nuevas fincas atribuidas (excepto los propietarios que aportan parcela única)) sea el mayor posible. De esta manera, una zona de concentración estaría mejor hecha, tendría más éxito, cuanto mayor sea ese índice.

La concentración parcelaria en España se inició, en términos generales, a partir de la promulgación de la ley de 20 de diciembre de 1952 de Concentración Parcelaria, para solventar el problema de la escasa dimensión y el gran fraccionamiento en diversas parcelas de las explotaciones rústicas. Esto impedía que éstas fueran rentables y, por lo tanto, los campesinos empezaban a abandonar el campo para irse a la búsqueda de trabajo a las ciudades (flujo que se agudizó en la década de los años 60 y 70). Para hacer rentable la explotación agraria era necesaria, especialmente en las zonas cerealistas de ambas Castillas y Aragón, la introducción de la cosechadora, lo cual implicaba la necesidad de disminuir el número de pequeñas parcelas, integrándolas en fincas más grandes donde pudiera entrar esa máquina.

A la Ley del año 1952, que tuvo un carácter experimental, y que permitió la creación del Servicio Nacional de Concentración Parcelaria, embrión del que luego sería el Instituto de Reforma y Desarrollo Agrario (IRYDA), la siguieron varias normas hasta la aprobación del texto refundido de la legislación sobre Concentración Parcelaria, en noviembre de 1962, la Ley de Ordenación Rural de 1968 y el texto refundido de la Ley de Reforma y Desarrollo Agrario de 1973.

A partir de los años 80, con el desarrollo del estado de las Autonomías, éstas adquirieron competencias plenas en concentración parcelaria, legislando sobre la materia. Así, en Galicia se publicó la Ley 10/1985, de 14 de agosto, de Concentración Parcelaria para Galicia, y su modificación mediante la Ley 12/2001, de 10 de septiembre.

La primera zona en Galicia en la que se decretó la utilidad pública de la concentración parcelaria fue la de Barcala – Covas (A Baña – A Coruña), decretada en diciembre de 1954. Desde entonces, se han decretado un total de 916 zonas, de las que 767 están ya terminadas y faltan 149 por rematar.

Superficie en concentración:

- Superficie ya concentrada: 343.247 has.
- Superficie en concentración: 141.929 has.

Lo que hace un total de 485.176 has. inmersas en procesos de concentración parcelaria. Si consideramos que la superficie total de Galicia es de 2.957.440 has., podemos decir que la sexta parte de su superficie está o ha sido ya concentrada.

Según la Ley de Concentración Parcelaria para Galicia, el objetivo de la concentración parcelaria es la ordenación de las fincas rústicas en orden a:

- promover la constitución y el mantenimiento de las explotaciones con unas dimensiones suficientes y características adecuadas,

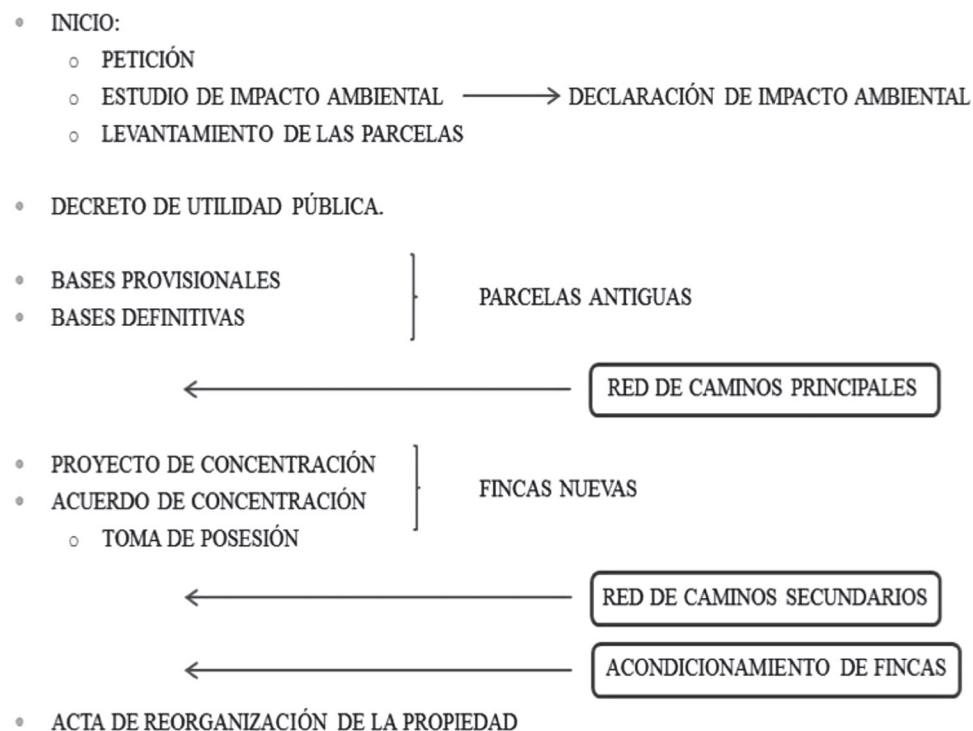
- intentar ampliar su superficie territorial,
 - mantener e incrementar la capacidad productiva del campo,
 - ordenar adecuadamente las explotaciones agrarias,
 - respetar el medio ambiente,
 - intentar reordenar racionalmente los cultivos bajo la perspectiva de la utilidad económica e social,
- teniendo en cuenta el objetivo de fijar población en el medio rural, en la base de hacer rentable la actividad productiva.

Los tipos de concentración parcelaria son los siguientes:

- Concentración parcelaria de carácter público, donde los trabajos los promueve la Administración.
- Concentración parcelaria de carácter privado, donde los trabajos los promueven los propietarios:
- Concentración parcelaria privada de carácter eminentemente agrario.
- Concentración parcelaria privada de carácter eminentemente forestal.

El procedimiento de concentración parcelaria, tanto pública como privada, se rige por el siguiente esquema:

Para llevar a cabo una concentración parcelaria de carácter privado es necesario cumplir con los siguientes requisitos:

- Superficie mínima:
 - 5 has. en zonas de cultivo intensivo o huerta
 - 30 has. en otros terrenos, siempre que el monte no supere el 30 %
 - 75 has. si el monte supera el 30 %
- El nº mínimo de agricultores, titulares de explotaciones será de 3.
- La superficie de parcelas incluidas en el perímetro y que sean propiedad de terceros no superará el 10 %.
- Los peticionarios deberán constituirse en una agrupación (SAT, cooperativa, etc) que tenga como finalidad llevar a buen término la concentración.

Para llevar a cabo una concentración parcelaria de carácter forestal es necesario que:

- La superficie mínima será de 15 has., formada por un máximo de 3 unidades en coto redondo, cada una de ellas con un 25 % como mínimo de la superficie total.
- La superficie de las parcelas de terceros incluidas en cada unidad de superficie, no será superior al 30 % del total.
- Los propietarios de parcelas susceptibles de aprovechamiento forestal deberán estar constituidos en una agrupación con personalidad jurídica que tenga como finalidad la gestión y el aprovechamiento en común de las parcelas.
- La reorganización aprobada deberá incluir la nueva situación de todos los enclaves de terceros y lindar con el perímetro exterior de cada unidad de superficie en coto redondo concentrada.

SOCIEDADES DE FOMENTO FORESTAL (SOFOR).

Es una **sociedad** mercantil de responsabilidad limitada formada mediante la agrupación de propietarios forestales o personas titulares de derechos de uso de parcelas susceptibles de aprovechamiento forestal, que ceden dichos derechos a la sociedad y que reúnen los siguientes requisitos:

- Tener la forma jurídica de sociedad de responsabilidad limitada.
- Tener su domicilio social e fiscal en la Comunidad Autónoma de Galicia.
- Inscribirse en el Registro de Sociedades de Fomento Forestal.

Las sociedades de fomento forestal únicamente podrán tener por objeto social la explotación y aprovechamiento en común de los terrenos forestales cuyo uso de las parcelas fue cedido a la sociedad.

Las sociedades de fomento forestal deberán gestionar conjuntamente una superficie mínima que, atendiendo a la siguiente tipología, será:

- Plantaciones forestales de fruto: 15 hectáreas.
- Plantaciones de frondosas caducifolias o masas preexistentes de frondosas autóctonas: 25 hectáreas.
- Otras plantaciones o aprovechamientos forestales: 50 hectáreas.

Por otro lado, tienen que cumplir que:

- La superficie forestal gestionada podrá estar formada por un máximo de tres unidades de superficie en coto redondo, siendo la extensión mínima de cada una de ellas la equivalente al 25% de la superficie mínima.

- Las unidades de superficie en coto redondo podrán incluir hasta un 30% de superficie de enclavados, que no computarán para los efectos de la superficie mínima exigida.
- Las unidades de superficie deberán estar ubicadas en un mismo término municipal o en términos municipales colindantes.
- La delimitación de las unidades de superficie forestal no se verá interrumpida por límites naturales (ríos, lagos, embalses, etc), artificiales (vías de comunicación, etc) ni administrativos (concellos, provincias, etc).
- Deberán disponer de un instrumento de planificación de la gestión forestal, aprobado por la Dirección General competente en materia de montes.

La cesión de terrenos a la sociedad vendrá regida por los siguientes requisitos:

1. La cesión de los derechos de uso y aprovechamiento de parcelas forestales a la sociedad se realizará por un plazo mínimo de 25 años.
2. La cesión, por parte de las personas socias, a la sociedad de los derechos de uso y aprovechamiento de parcelas forestales, podrá articularse a través de cualquiera de las siguientes modalidades jurídicas:
 - A través de aportaciones no dinerarias al capital social.
 - A través del establecimiento de prestaciones accesorias:
 - Una retribución económica que se percibirá en función de los aprovechamientos forestales obtenidos en las parcelas de su propiedad.
 - Una cuota de participación en los beneficios de la sociedad, determinada en función de la valoración de los anteriores derechos de uso, y no de su participación en el capital social, que se recibirá vía dividendos, en función de los resultados económicos anuales de la sociedad.
 - Por cualquier otra modalidad jurídicamente válida, siempre que garantice que la sociedad es plena poseedora de los derechos de uso de las parcelas que integran los terrenos forestales objeto de gestión conjunta.

En la actualidad, hay una zona en la provincia de Pontevedra que, previa concentración parcelaria de sus terrenos, ha conseguido asociarse en este tipo de sociedad para el fomento forestal.

4.- Políticas públicas futuras.

Si bien es cierto que con el cuerpo legislativo anteriormente descrito se han solventado parte de los problemas que incumben al campo gallego, no es menos cierto que, en determinadas materias, es necesaria una corrección profunda para mejorar la gestión de la tierra. Las más importantes en las que se está trabajando son las siguientes:

- Ley de Reestructuración Parcelaria/Mejora de la Estructura Territorial Agraria de Galicia (METAGA).
 - Ley de Gestión de Tierras, que se desarrollará a través de Planes de Gestión de Tierras en diferentes comarcas.
 - Modificación de la Ley de Montes Vecinales en Mano Común.
- LEY DE MEJORA DE LA ESTRUCTURA TERRITORIAL AGRARIA DE GALICIA (METAGA).

REESTRUCTURACIÓN PARCELARIA

Este borrador de ley, en tramitación parlamentaria para su aprobación y promulgación, viene a sustituir a la Ley de Concentración Parcelaria para Galicia del año 1985 y su modificación posterior del año 2001. El porqué de la necesidad de redactar una nueva Ley es claro. La realidad percibida por parte de la sociedad y por los servicios de la propia Administración es que, en la actualidad, la concentración parcelaria presenta los siguientes problemas:

- Es un proceso poco eficaz. Realmente no se contempla como la solución a las carencias del agro gallego, mejorando a las explotaciones agrarias y haciéndolas más competitivas.
- Es un proceso lento. Desde que se dan los primeros pasos para solicitar la concentración parcelaria de una zona hasta que se remata con la entrega de los títulos, puede pasar alguna que otra década. La necesidad de corregir esta falta de agilidad es imprescindible en muchas de las zonas en las que se inicia la concentración.
- Es un proceso farragoso. Hay muchas fases por las que pasa el procedimiento, sobre las cuales los propietarios pueden alegar y recurrir contra él.
- Es un proceso caro. En general, las obras que se ejecutan, tanto en las redes de caminos principales y secundarios como en los trabajos de acondicionamiento de las nuevas fincas de reemplazo, son excesivamente costosas. En términos generales, es porque la Ley obliga a dotar de acceso a cada una de esas fincas, lo que encarece considerablemente la ejecución de esas pistas.
- Es un proceso poco tecnificado. La concentración parcelaria se hace actualmente, de manera similar a la que se hacía en los años 70 u 80 (un ejemplo es el de la clasificación de los terrenos, que se sigue haciendo por comparación con parcelas tipo de cada cultivo, sin tener en cuenta pendientes, orientaciones, etc.).
- Es un proceso poco transparente. Aunque la concentración parcelaria promueve la mayor transparencia en sus actuaciones mediante múltiples reuniones, exposiciones al público de la documentación, etc, hay una sensación generalizada de falta de transparencia en su gestión.

- Atenta contra el medio ambiente y el patrimonio cultural. La concentración parcelara actúa sobre el territorio con obras que, si no se hacen de una forma reglada, podrían causar deterioro en los valores ambientales y/o patrimoniales presentes en las zonas. En la actualidad, en todos los procesos se tramita una Declaración de Impacto Ambiental (DIA) y se hace un seguimiento de las actuaciones para minimizar esos impactos negativos.
- Incide sólo en la modificación de la estructura de la propiedad. La concentración parcelaria, al ser una herramienta concebida inicialmente para el secano cerealista castellano, no tuvo en cuenta los posibles usos que pudiera haber en las parcelas, ya que el cultivo era muy uniforme en toda la zona de concentración. Sin embargo, gran parte de los problemas que hay en Galicia están directamente basados en la posibilidad de diferentes usos en las parcelas, tanto desde el punto de vista agrario como urbanístico (solares, núcleos rurales, etc).

Para tratar de adecuar y modernizar esta visión que se tiene de la concentración parcelaria como algo “obsoleto” y “perteneciente al pasado”, es por lo que se redactó este borrador de ley, que tiene por objetivos:

1. Incidir en la reestructuración parcelaria como instrumento de mejora en la gestión de la tierra.

En el título de la Ley ha sustituido la palabra “concentración” por la de “reestructuración”, porque el objetivo principal no es ya el de disminuir todo lo posible el número de parcelas aportadas en el menor número de fincas de reemplazo, sino el de generar una ordenación tanto de las propiedades, como también de los usos del suelo rústico.

El anteproyecto de la nueva ley incide, fundamentalmente, en la viabilidad técnica y económica de las explotaciones agrarias, pasando a un segundo término el índice de reducción, duplicando inclusive el número de nuevas fincas de reemplazo por situarlas en una localización adecuada al sistema de la explotación (sobre todo en aquellos cultivos que requieran una ubicación idónea para su explotación (huerta, viñedo, cultivos ecológicos, monte, etc)).

Todo esto estará recogido en cada zona en el **P**lan de ordenación de predios de especial vocación agraria (POPEVA), fomentando el aprovechamiento en común de las tierras (concentrando los usos).

2. Mejorar la selección de las zonas donde actuar.

Hasta ahora, una de las acusaciones más generalizadas en contra de la concentración parcelaria es que se está actuando en zonas en las que, bien por la excesiva duración del proceso, bien por la desaparición de las explotaciones, a la hora de finalizar con la entrega de los títulos de propiedad, ya no hay interés agrario en la misma.

La Ley METAGA propone la evaluación previa de las zonas en base de unos criterios objetivos como son:

- La existencia de deficiencias estructurales de las explotaciones agrarias situadas en la zona de actuación.
- La actividad agraria de la zona y la existencia de profesionales agrarios.
- El interés de los titulares, especialmente de las explotaciones agrarias.
- El dinamismo del territorio y la población.
- La potencialidad agraria de la zona.
- Su sensibilidad ambiental.
- La posibilidad de mitigar los efectos del cambio climático.

3. Resolver los atrancos en la tramitación del procedimiento de concentración parcelaria.

Trata de disminuir los tiempos de realización de la reestructuración parcelaria:

- Se reduce la carga administrativa del proceso, simplificando el número de fases del mismo (sólo Bases e Acuerdo) y eliminando fases que, en principio, pueden parecer innecesarias, como son las Bases Provisionales y el Proyecto de Concentración.
- Se solapan en el tiempo las fases de la nueva reestructuración (Bases y Acuerdo), en aras de agilizar el proceso.
- Se especifican mejor los motivos por los que los titulares puedan recurrir en alzada contra las Bases y el Acuerdo, eliminando el continuo goteo de recursos que paraliza la firmeza de los actos administrativos y que, por lo tanto, prorrogan en el tiempo dichas fases.

4. Envolver a los organismos implicados en los procesos de reestructuración parcelaria y mejorar la gobernanza.

Se dota de un instrumento básico, como es el Comité Técnico Asesor, formado por los organismos administrativos con competencias en la zona, con el fin de mejorar la cooperación y coordinación de las actuaciones.

Así mismo, se integra la Entidad Gestora del Banco de Tierras en ese Comité Técnico Asesor y en la Junta Local de la zona, como vocal de esta última, agrupando así los instrumentos de mejora territorial que la propia Consellería do Medio Rural e do Mar dispone.

5. Reducir los costes de ejecución de los procesos de reestructuración parcelaria, optimizando los recursos disponibles.

- El aprovechamiento de trabajos previos hechos por otros organismos (Catastro, ortofotos del PNOA, etc)
- El aprovechamiento de los caminos que inicialmente hay en la zona para diseñar los nuevos viales que den servicio a las nuevas fincas de reemplazo.

- La eliminación de la obligatoriedad de dotar de camino público a todas las fincas de reemplazo, con lo que se ahorra la ejecución de viales a veces “imposibles” y de gran impacto, cuando menos visual.
- Clarifica los requisitos por los que las nuevas fincas pueden ser acondicionadas para su cultivo (ya no vale acondicionarlas todas aunque luego no se cultiven).

6. Utilizar las nuevas tecnologías en la relación con los administrados.

Mediante comunicación telemática a la hora de informar sobre cada uno de los pasos que se están realizando en el proceso de reestructuración parcelaria y, fundamentalmente, habilitando estructuras de e-administración en las sugerencias, reclamaciones y recursos que los titulares quieran hacer en defensa de sus derechos.

PERMUTAS VOLUNTARIAS

A su vez, el borrador de la METAGA potencia la mejora territorial a través de las permutas voluntarias entre particulares. Establece dos instrumentos para hacerlas:

- Sin cambio de la geometría entre las parcelas.
- Con cambio de la geometría de las parcelas permutadas.

Los requisitos que se exigen son:

- Por lo menos dos titulares, aunque que pueden ser más.
- La diferencia entre el conjunto de superficies aportadas por cada uno de los titulares implicados no puede superar el 20 %.
- Si la diferencia es superior, debe ser acompañada por un estudio sobre valoración de las tierras para que no se supere ese 20 %.

ZONAS DE ACTUACIÓN INTENSIVA

La administración podrá llevar a cabo actuaciones intensivas en zonas rurales para incrementar su sostenibilidad, competitividad y desarrollo rural integral. Los criterios de selección de estas zonas son similares a los de la selección para llevar a cabo los procesos de reestructuración parcelaria.

En estas zonas se elaborará un Plan de Actuación Intensiva que contendrá alguno de los siguientes puntos:

- La dotación y mejora de la infraestructura viaria, abastecimiento y saneamiento de agua, etc.

- La reestructuración parcelaria de carácter público, de la propiedad de predios de vocación agraria por los particulares, de la propiedad mediante permutas y de procesos especiales inherentes a los casos de los proyectos de grandes obras públicas lineales y cotos mineros.
- La ordenación de usos y cultivos, modernización y consolidación de regadíos, construcciones ganaderas, mejora de la sanidad pecuaria y aprovechamiento racional de los recursos forestales con criterios de sostenibilidad.
- El impulso de las industrias de elaboración, conservación, transformación y comercialización de productos agrarios.
- La protección de la caza y la pesca y del paisaje.
- La capacitación y promoción de la formación profesional y cultural, de las actividades deportivas en el medio natural, recreativas y de ocio de la población rural.
- El estímulo y fomento de las cooperativas y demás modalidades asociativas agrarias.
- Cualquier otro que permita el desarrollo rural de la zona.

ACTUACIONES EN PERÍMETROS ABANDONADOS

La Consellería do Medio Rural e do Mar puede declarar como perímetros abandonados aquellos predios con vocación agraria, constituyan o no coto redondo, situados en solo rústico, cando se den alguna de las causas siguientes:

- a) que puedan suponer Riesgo de incendios forestales con el consiguiente peligro para las áreas habitadas próximas a esas zonas;
- b) que fueran objeto de incendios con los mismos resultados expresados en el punto anterior;
- c) que exista demanda de tierra por parte de explotaciones agrarias ya existentes en esas zonas o para nuevas iniciativas de explotaciones agrarias, siempre que se mantenga su estado de abandono.

TRIBUTOS

También se modifica el Texto refundido das disposiciones legales de la Comunidad Autónoma de Galicia en materia de tributos cedidos por el Estado en:

- Reducción por la adquisición de explotaciones agrarias y de elementos afectos.
- Reducción por la adquisición de explotaciones agrarias y fincas rústicas.
- Las transmisiones en propiedad o la cesión temporal de terrenos integrantes del Banco de Tierras de Galicia.

[As Cooperativas e a Mobilidade de Terras]

▶ **Higinio Mougán Bouzón**

Licenciado en Ciencias Empresariais, Especialidade de Financiación de Empresas, pola Universidade de Santiago de Compostela. Dende outubro de 1988 ata a actualidade Director-Xerente da Unión de Cooperativas “Asociación Galega de Cooperativas Agrarias” AGACA. Dende o ano 1990 dirixe a edición e publicación da revista “Cooperación Galega”, especializada en temas cooperativos agrarios. Dende o ano 1996 dirixe a edición anual do “INFORME SOBRE A XESTIÓN E O ESTADO ECONÓMICO DO COOPERATIVISMO AGRARIO EN GALICIA”.

Desde mediados do século pasado, o sector gandeiro galego ten experimentado unha grande e rápida transformación. Pasou de ser un sistema centrado no autoconsumo e na subsistencia a ser un modelo máis orientado ao mercado. Actualmente, o sector presenta superficies agrarias pequenas que non son suficientes para abastecer de alimento o gando, e polo tanto, ten que nutrirse de *inputs* externos. Como consecuencia, vese moi influido polas constantes escaladas nos prezos das materias primas, que ocasiona graves problemas na conta de resultados da explotación gandeira. O campo non é atractivo para a man de obra nova (a pesar de que nos últimos anos este proceso parece empezar a reconducirse), as propiedades en herdanza tardan en cambiar de titulares, a poboación rural envellece, o minifundismo non é rendible.

As explotacións agrícolas e gandeiras de Galicia están limitadas pola reducida superficie da que dispoñen. A maiores, en numerosas ocasións, engádese o pequeno tamaño das parcelas, que dificulta enormemente a mecanización dos traballos.

A superficie de Galicia son 2.957.440 ha, o monte galego ocupa en torno ao 66% do territorio. Do cal, 1.370.878 ha son monte arborado, o que supón o 70% do monte galego e o 46% da superficie total de Galicia. Hai máis de 600.000 propietarios forestais en Galicia, cunha elevada microparcelación.

Un dos atrancos cos que se atopa a mobilización da terra é, sen dúbida, a súa elevada fragmentación, que é a nota máis característica do campo galego. Foi un sistema favorable durante certo tempo (pois permitía a subsistencia das familias) pero hoxe en día presenta moitas dificultades.

As explotacións agrarias precisan un cambio no seu modelo de produción actual: transformar a súa explotación intensiva, moi dependente dos factores produtivos externos, nunha máis extensiva, en canto a superficie agraria, que se vería facilitado pola gran taxa de abandono de terra existente (provocada, principalmente, polo abandono de actividade). Hai parcelas que permanecen sen produción e que deberían estar en rendemento, porque realmente as explotacións en activo as necesitan.

Hai moitos anos, dado o elevado número de explotacións agrarias e gandeiras, tiñan que competir entre si por unhas terras escasas. Cos cambios sufridos nas últimas décadas pasouse de 433.000 explotacións no ano 1962, a 280.053 en 1999, e a 81.174 no ano 2009¹, desaparece o problema de falta de terras, pero non o seu uso, que podería servir para ampliar a extensión de moitas explotacións activas.

Hai una elevada superficie abandonada, ou cun baixo nivel de utilización, que podería servir para ampliar a de moitas explotacións activas. En Galicia, entre o ano 1999 e o ano 2009 a Superficie Agrícola Utilizada (SAU) reduciuse no 13%, pasando de 914.853 has. a 696.691 has².

¹ Fonte: INE (Censo Agrario 2009. Últimos datos disponibles)

² Fonte: ídem anterior.

► Minifundio en Ribadavia.
Fonte: Sixpac

Unha vez conscientes do problema, parece claro que a variable a corrixir sería esa dependencia exterior na alimentación do gando, así como accións relacionadas coa regulación dos usos do solo, o freo da especulación e promover a utilización dun banco de terras³.

O problema para a mobilización de terras abandonadas, é dicir, para promover o seu uso por outras explotacións, está, sobre todo, en establecer os estímulos adecuados para o seu arrendamento, tal e como se ten feito noutros países.

A alternativa de comprar terras está limitada polo seu elevado prezo, pola especulación do mercado das terras, das normas de planeamento e das sucesivas leis do solo, que se realizaron en Galicia e que leva en numerosas ocasións á súa consideración de potenciais solares urbanizables.

³ LÓPEZ IGLESIAS, E., Movilidad de la tierra y dinámica de las estructuras agrarias en Galicia. Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Secretaría General Técnica, Serie Estudios, 1996.

O **arrendamento** é o único método que funciona para o incremento da SAU por parte das explotacións, en base ás terras daquelas que abandonan a actividade.

En Galicia estímase que a superficie das terras dedicadas a cultivos e pastos é a metade da que se usaba cinco décadas atrás, tal como aparece no Censo Agrario de 1962.

En base a isto, hai que establecer unha confianza mutua nos arrendamentos por ambas partes, do que cede e do que toma a terra. O propietario quere estar seguro da recuperación da terra abandonada, dados os antecedentes históricos. O arrendador necesita contar cun período mínimo de contrato para poder recuperar os investimentos realizados. Esta confianza pode vir polo respaldo neste contrato de respecto por ambas partes, tal como é o caso do papel que desenvolven algunhas cooperativas agrarias, ou ben dunha entidade pública como pode ser o Banco de Terras.

O Banco de Terras facilita a mobilidade da terra, que as explotacións que o necesiten poidan aumentar a súa superficie agrícola, que xente nova poida dedicarse á actividade agraria e que as sociedades agrarias de transformación e as explotacións comunitarias da terra poidan xurdir e/ou incrementar a súa base territorial. Por un lado, beneficianse as persoas propietarias dos terreos, ao ser remunerados cunha contía en concepto de aluguer da terra, e por outro, as dedicadas á actividade agraria, que disporán de maior superficie para ampliar a súa base produtiva.

Así mesmo, hai que asegurar que as terras de uso agrario deben ter só un uso agrario y que ese uso é real.

Outro instrumento importante para a mobilidade é a **Concentración Parcelaria**, xa que aumenta o tamaño das parcelas e a súa mecanización, e polo tanto, o seu uso agrario.

O resultado do último Censo Agrario indica que soamente unha quinta parte da superficie de Galicia está dedicada a cultivos e pastos. Coa única excepción de Canarias, somos a Comunidade Autónoma de España coa menor proporción dedicada a estes aproveitamentos agrarios. Estamos moi por debaixo da media de España, que alcanza a metade da superficie total.

Non se pode dicir que estamos ante un problema ligado a un relevo accidentado (véxanse Asturias e Cantabria, ambas con maiores limitacións debido á maior pendente das súas terras, os cultivos e pastos ocupan unha parte considerablemente maior do seu territorio, unha terceira parte no primeiro caso e case a metade no segundo).

Estamos, pois, ante un problema de abandono das terras que hai só unhas décadas eran produtivas e que quedaron sen utilización ao ir desaparecendo as explotacións das que

► Concentración parcelaria en Sarria.
Fonte: Sixpac

formaban parte e non seren integradas nas que permanecen activas por medio da súa venda ou arrendamento.

O abandono da superficie agraria xera dous problemas:

1. A reducida superficie da que dispoñen a maior parte das explotacións agrarias, que limita o volume das súas rendas e a súa capacidade para vivir da agricultura.
2. Unha baixa utilización dos recursos produtivos dos que non se obtén un aproveitamento adecuado, ademais de que pode agravar o problema dos incendios pola maior vulnerabilidade das terras abandonadas.

A redución da actividade agraria e o incremento da mecanización do campo provocou unha baixada da poboación activa agraria. Por exemplo, entre os censos dos anos 1991 e 2001 apréciase un descenso do 55% da poboación activa agraria. Desde o cuarto trimestre de 2008 ata o cuarto trimestre de 2013, reduciuse un 19,33%⁴. O proceso de diminución do número de explotacións continuará con toda probabilidade durante os próximos anos como resultado da falta de viabilidade futura de moitas das explotacións, ben por falta de relevo xeracional ou por simple inviabilidade económica⁵.

⁴ Fonte: INE 2008 e 2013.

⁵ SINEIRO GARCÍA et al, 2004 Revista Galega de Economía, vol. 17 núm. 2-2008.

¿Cales son as **consecuencias** da existencia de terras abandonadas, de que non existente mobilidade de terras?

- Económicas: estancamento da dimensión das explotacións debido ás dificultades para acceder ás terras: as explotacións abandonadas non se incorporan ás explotacións en activo, o que limita o aumento da base territorial das explotacións activas, moi necesaria en Galicia.
- Vivendas abandonadas: en Galicia hai 299.396 vivendas abandonadas, das cales 107.855 están na zona rural (poboacións de menos de 10.000 habitantes), o que supón case o 36% do total. Destas vivendas abandonadas en zona rural, están en bo estado o 61%⁶.
- Gasto social: o abandono agrícola vai asociado á perda de poboación no medio rural e á concentración da poboación nos núcleos urbanos. A innegable relación entre o abandono das actividades agrarias por parte das novas xeracións e o proceso de envellecemento das poboacións rurais, incrementan de forma significativa o gasto social.
- Proliferación de certas especies animais: outro efecto negativo para a agricultura é a proliferación de determinadas especies animais que experimentaron un importante crecemento das súas poboacións ao vérense favorecidas pola expansión da cuberta de mato e arborado. Nalgúns casos estas especies poden chegar a causar danos substanciais a agricultores e gandeiros como sucede, por exemplo, co corzo e co xabarín.
- Ambientais e paisaxísticas: a ausencia de “limpeza” no monte provoca crecemento do mato, especialmente toxo, que incide directamente na xeración de incendios incontrolados.
- Culturais: modificación da paisaxe rural, que a miúdo implica a desaparición de paisaxes culturais moldeadas ao longo de séculos. Este fenómeno adquire unha maior importancia se consideramos que vai ligado á desaparición do coñecemento sobre prácticas agrarias tradicionais ou de estruturas produtivas de valor cultural como terrazas, bancais, sistemas de rego ou edificacións.

As actuacións que están a levar actualmente as cooperativas agrarias, en canto á mobilidade da terra, son as seguintes:

- Varias cooperativas están a alugar terras improdutivas dedicándoas á produción de forraxes e viño que comercializan no mercado, ou aos socios da mesma para alimentación animal.
- Algunhas alternan esta posibilidade con outra na que están a realizar o laboreo das terras improdutivas e garantindo un prezo de compra da forraxe producido na mesma aos propietarios.
- Con estes dous métodos, as cooperativas garanten uns ingresos económicos aos propietarios de terras que neste intre non se dedican á agricultura e gandería, e unhas producións e uns alimentos forraxeiros que necesitan as explotacións.
- O caso máis salientable é o das cooperativas agrarias da comarca de Sarria que pasaron de importar forraxe para os socios da provincia de León a ser comercializadoras de forraxe

⁶ Fonte: INE 2011

► Instalacións de COGASAR

- sobranse para outros gandeiros de Galicia. A esta situación chegouse despois dun gran esforzo explicativo e dando plenas garantías de seguridade e solvencia económica aos propietarios de terras improdutivas sobre o resultado económico da mobilización da terra.
- É necesario sinalar que as cooperativas, como entes con personalidade xurídica, teñen moito máis fácil acceso ao arrendamento de terras que as persoas físicas. Por iso, estimamos que son unha ferramenta para intervir na mobilidade de terras con gran aceptación no medio rural de Galicia.

A produción e comercialización de produtos agrícolas e gandeiros en torno á figura dunha cooperativa é, sen dúbida, parte da solución. Xa o dixo Isaac Díaz Pardo⁷ “Para Castela, segundo di nos seus traballos, o cooperativismo é a fórmula máis axeitada para resolver os problemas que temos en Galiza no medio rural, o minifundio, ...”

As cooperativas agrarias levan tempo traballando na xestión cooperativa das terras produtivas. Un exemplo disto é o da elaboración das mesturas húmidas elaboradas por Cogasar e por Os Irmandiños.

En 2001, a cooperativa COGASAR, situada en Sarria (Lugo) introduce un novo servizo para os seus socios: a preparación de mesturas húmidas para a alimentación do gando vacún. Centralízase a fabricación da mestura nas instalacións da cooperativa e despois procédese ao reparto da mesma ao longo das explotacións adheridas a esta prestación.

Pioneira en Galicia introducindo este servizo (na actualidade só existe outra cooperativa que tamén o ofrece –dende 2008–, a ribadense Os Irmandiños), a iniciativa resultou todo un éxito entre os socios polas vantaxes que implica.

Os socios que o desexan ofrecen a súa herba ou millo á cooperativa que a mercará, sempre e cando sexa dunha calidade apropiada. Os operarios desprázanse á finca e realizan a colleita

⁷ AGACA, Galicia, Comunidade Cooperativa: Xunta de Galicia, Consellería de Traballo, 2008.

—o socio só paga o tempo dedicado á colleita. A partir de aí, ou se transporta a forraxe aos silos da cooperativa (os gastos corren a cargo desta) ou se procede ao ensilado na propia explotación, trasladándose, xa no inverno á cooperativa. O traballo complétase coa preparación das mesturas (realizadas nun carro estático da cooperativa) e posterior reparto das mesmas polas explotacións. A facturación establécese por kg de comida servida, a un prezo estándar.

Chegado o momento, os técnicos de Cogasar, planifican a campaña, visitan as fincas e seleccionan as forraxes que despois mercarán, co fin de garantir un produto de calidade. A distancia e tamaño das fincas supón, como en tantos casos, un hándicap no desenvolvemento desta iniciativa. Fincas afastadas entre si, de reducidas proporcións e produción encarecen o gasto e impiden ofrecer o servizo a todos os que o demandan (son denegadas unha media de catro ou cinco peticións cada ano, por esta circunstancia). A maior parte das que se atopan nun radio de 10/15 quilómetros optaron, no seu día, por participar desta acción e, como recoñecen dende a propia cooperativa, raro é que alguén chegue a prescindir deste servizo.

Este sistema ofrece múltiples vantaxes aos gandeiros, sobre todo aos que aínda estaban a proporcionar o alimento aos animais a man: importante redución de carga de traballo na explotación e, por tanto, un incremento considerable do tempo libre (arredor de 1 hora e cuarto cada día); aforro no custe das estruturas dos silos (quen os tivese que construír de novo); mellora na calidade de vida: non é preciso estar presente no momento de servir o alimento; aforro en maquinaria, etc.

Comprometida cunha firme vontade de mellorar os resultados económicos e a calidade de vida dos gandeiros das explotacións asociadas, a cooperativa Os Irmandiños, —que supera o milleiro de socios—, xa se decantou, no seu momento, por apostar pola compra de carros

Panorámica do Centro de Alimentación
de Vacún Irmandiños ◀

► Vista parcial dos silos situados no CAVI e do carro mesturador fixo, situado no interior da nave

mesturadores e así, ofrecer aos gandeiros un servizo orientado a mellorar a alimentación do gando vacún, con racións elaboradas polos carros nas propias explotacións, coas forraxes recollidas polos gandeiros máis un concentrado adaptado ás necesidades do rabaño. Este primeiro paso deu lugar á creación do CAVI (Centro de Alimentación de Vacún Irmandiños).

As vantaxes relacionadas con este sistema son múltiples: o aforro que supón para os gandeiros non ter que construír silos; a homoxeneidade da mestura, que se traduce en estabilidade da ración e aumento da produción; un maior control sanitario dos elaborados; a optimización da maquinaria (un único carro *unifeed* ten capacidade para fabricar alimento para 5.000 vacas e a súa recría), e dos labores agrícolas; a posta en cultivo de superficies antes abandonadas e a mellora das asistencia técnicas ás explotacións e do rendemento económico e da calidade de vida, entre outras.

Con respecto á produción de forraxe, o gandeiro pode optar:

- a) Producir forraxe e despois vendelo. Págase en función da calidade e cantidade (o propio gandeiro encárgase de todos os labores, ou ben, subcontrátaos).
- b) Xestión integral das fincas por parte da cooperativa. Esta asome toda a carga laboral e paga unha contía naquelas fincas que admitan herba máis millo outras naquelas que só admitan herba.

Outros exemplos de xestión e mobilidade da terra, son o de SAT A Capilla, en Navia de Suarna, ou a da cooperativa Monte Cabalar en A Estrada.

O concello de Navia de Suarna, maioritariamente agrario e encadrado na comarca dos Ancares, sufriu nos últimos anos unha das maiores perdas de poboación dos municipios galegos: máis da metade da súa poboación marchou a vivir a outras zonas, principalmente

Lugo capital, Ponferrada e Barcelona. Para poñer solución a este éxodo, comezan a xurdir iniciativas que teñen como finalidade dinamizar e converter en verdadeiramente rendible a principal actividade da zona: a cría de gando vacún de carne. Nesta liña, a principal referencia é a SAT A Capilla, na que nove familias do lugar de Vilaverde uniron a súa superficie para crear unha única explotación na que se crían as vacas mediante o sistema extensivo. As melloras comezaron a verse desde o primeiro día: co traballo de dous socios abonda para manexar unha cabana que ten o dobre de animais que a suma das explotacións anteriores, o que supón uns rendementos económicos moi superiores e unha calidade de vida incomparablemente mellor, tanto para as persoas como para os propios animais.

Ademais, ao seren parcelas máis grandes o emprego de maquinaria é moito máis sinxelo; tamén se facilita o control sanitario sobre as reses e aumentou notablemente a vinculación coa comunidade de orixe. A influencia nas explotacións da zona é evidente: outros veciños comezan a implantar o sistema de manexo da SAT A Capilla, e en poucos anos a bo seguro xurdirán iniciativas semellantes noutras aldeas da comarca.

Todos os socios achegaron os seus terreos particulares (en total 75 hectáreas nas que se eliminaron os valados que delimitaban as antigas parcelas), ás que se suman outras tantas hectáreas de monte veciñal en man común. As vantaxes foron evidentes desde o primeiro momento: sen necesidade de investir en concentración parcelaria, pasouse de máis de 250 microparcelsas ás oito actuais, todas elas perfectamente dimensionadas para un correcto manexo do gando en réxime extensivo e para o emprego de maquinaria, algo moi complicado nas pequenas fincas de antes da concentración levada a cabo polos nove socios.

► Monte Cabalar

Monte Cabalar é un proxecto de aproveitamento integral do monte Cabalar (en na zona sur de A Estrada), una forma de recuperación e de impulso da actividade agraria e de prevención de incendios, mediante traballos de limpeza, repoboación e recuperación de razas e especies autóctonas. Contan con máis de 300 socios, todos eles propietarios de terreos nesa zona. Neses terreos pacen vacas de raza caldelá, rubias, cabalos, que axudan a controlar o crecemento do mato. Tamén se quere facer un aproveitamento da biomasa existente.

Monte Cabalar é un proxecto innovador capaz de xestionar una extensa zona (unhas 2.000 ha) con miles de propietarios a través dunha explotación conxunta. A dimensión media das parcelas é de pouco máis de 1.000 metros, polo que un dos obxectivos é superar o minifundismo. Reordenar o monte e previr ao mesmo tempo os incendios son os seus grandes obxectivos.

Tal e como afirman tres expertos enxeñeiros agrícolas⁸, falar da forma de mellorar os usos da terra en Galicia é un problema complexo, no que cómpre ter en conta a todas as partes interesadas, basicamente (por unha banda), propietarios e usuarios, os que utilizan ou aspiran a utilizar a terra para as súa actividade económica, sexa na produción agrogandeira ou na produción, comercialización (provedores) e transformación da madeira (a industria), pero tamén a protección da paisaxe e a conservación da natureza, organizacións sindicais e profesionais, cooperativas... Trátase de decidir se se prefire aproveitar dun xeito racional as posibilidades produtivas do territorio galego ou se, pola contra, se prefire pagar a factura de

⁸ VILLADA, ALIBÉS e ÓNEGA, Revista Co-operación Galega, nº 115, Caderno de Divulgación Técnica, AGACA, 2013.

importar os produtos doutros continentes e mesmo temer cada verán a lacra dos incendios forestais.

¿Que poden achegar as cooperativas á mobilidade da terra?

Dende a Asociación Galega de Cooperativas Agroalimentarias, AGACA, temos avaliado en numerosas reunións sectoriais qué papel pode xogar o movemento asociativo na mobilidade da terra. Comentamos anteriormente a actuación sobre o territorio e sobre a mobilidade da terra de varias cooperativas e sociedades agrarias de transformación: Cogasar, Os Irmandiños, SAT A Capilla, e Monte Cabalar. Pero, hai un obxectivo presente nesta materia en AGACA e nas cooperativas pendente de acadar, tendente a promover e implementar nas cooperativas galegas un *servizo que permita manter a actividade das explotacións que os seus propietarios decidiron abandonar por envellecemento, falta de sucesión ou escasa viabilidade, evitando que se produza o abandono dos recursos agrogandeiros (a terra e a propia actividade agraria e/ou gandeira)*. O arrendamento de explotacións, apenas existente en Galicia, debería ser moito máis operativo, e as cooperativas agrarias deberían ter unha actuación máis importante neste campo, tal como sucede noutros países da Unión Europea (UE), ou mesmo noutras Comunidades Autónomas de España. Pero os arrendamentos non funcionan no ámbito cooperativo, a pesar de que unha cooperativa sempre traslada maior seguridade ao propietario de recuperar as propiedades e garantía de poder resarcirse de posibles danos causados na mesma.

A realización de todos os traballos pola cooperativa relacionados cun cultivo son habituais noutros sectores agrarios, como pode ser os servizos das cooperativas agrarias da Comunidade Valenciana relacionadas coa produción e comercialización de cítricos. En Galicia só temos un exemplo cooperativo nesta materia: as explotacións en común de viñedos postos en marcha cos dereitos de plantación dos socios en terreos forestais recuperados e alugados ás comunidades de montes veciñais, dirixidas por unha adega cooperativa (Vitivinícola do Ribeiro-Ribadavia) da que forman parte os socios propietarios dos dereitos da mesma. Mesmo hai un exemplo de mobilidade de terra realizado pola cooperativa Boca Ribeira Trasalba, onde participan como socios, os propietarios de viñedos abandonados e os propietarios de monte onde se realizou unha plantación conxunta.

Boca Ribeira, Trasalba ◀

► Vitivinícola do Ribeiro

Porén, non se ten estudado e avaliado a posibilidade de arrendamento de explotación gandeiras completas (incluído os animais e instalacións). Na gandería as cooperativas nunca asumiron a xestión da explotación dos socios en réxime de aluguer, e a pesar diso, moitas cooperativas gandeiras teñen os servizos completos que cobren todas as necesidades dunha explotación gandeira: produción forraxeira, produción animal, mestura húmida completa á explotación (alimentación), xestión técnico-económica e servizo de substitución. Ser empresario gandeiro parece ser unha profesión de alto risco económico que impide e bloquea a entrada na actividade, ou que a escasa dimensión das explotacións en aluguer non son viables economicamente, o que provoca un abandono de explotación, gandería e terras asociadas.

Desde as cooperativas e desde AGACA, parécenos moi necesario estudar e poñer en marcha iniciativas que valoren e propoñan modelos organizativos para que as cooperativas gandeiras asuman un papel activo, como intermediarias nas operacións de arrendamento, ou como arrendatarias directas das propias explotacións que abandonan, xerando emprego e evitando o abandono de terras de cultivo. Consideramos que esta é unha vía de traballo sumamente interesante en determinadas comarcas agrarias de Galicia, onde hai un baixo nivel de explotacións agrarias activas.

Ben é certo que as políticas públicas tendentes a impulsar a mobilidade das terras teñen en moi pouca consideración o papel que pode desenvolver na mobilidade o movemento

asociativo, crendo que en Galicia os gandeiros e propietarios non se asocian, que son moi individualistas, esquecendo o enorme papel que está a desenvolver no sector gandeiro o movemento asociativo nas figuras das cooperativas de explotación comunitaria da terra (44 activas en Galicia segundo o Rexistro Central de Cooperativas) e das sociedades agrarias de transformación. No día de hoxe, probablemente máis do 10% da leite que se produce en Galicia sae de explotacións asociativas, e a tendencia, tal como está a suceder en Europa, é a incrementarse paulatinamente. Segundo datos do ano 2011 hai en Galicia 515 explotacións con cota superior aos 600.000 quilos (4,08% das explotacións), pero que teñan un total do 20,6% da cota galega. Sen lugar a dúbidas, probablemente a metade destas explotacións con máis de 600.000 quilos de cota son sociedades de tipo asociativo.

En Galicia hai moita documentación escrita sobre a falta de mobilidade da terra, sobre o escaso uso do arrendamento de terras e sobre as actuacións dende organismos públicos para impulsar a mobilidade (bancos de terras, parcelaria,...). Pero, consideramos que está moi pouco avaliado o papel que xogan, e poden xogar, as cooperativas de explotación comunitaria da terra e as sociedades agrarias de transformación na mobilidade da terra e no sostemento da actividade agraria e gandeira. Ademais, tense menos estudado e considerado, o papel que poden desenvolver as cooperativas e outras figuras asociativas no arrendamento de terras e/ou no arrendamento de explotacións con vacas e instalacións.

Sen lugar a dúbidas, necesitamos seguir coñecendo as inquiredanzas e as preocupacións do propietario da terra e, sobre todo, as razóns que o levan a abandonar a actividade produtiva e as alternativas que se atopa, se é que atopa alternativas, ante o proceso de abandono para seguir, ou non seguir, dándolle uso á terra da súa propiedade. Neste senso é fundamental coñecer qué papel pode xogar a implantación do pago de taxas para sancionar ao propietario de terra abandonada. Precisamente dende AGACA cremos que algúns gandeiros que abandonan a actividade produtiva non atopan facilmente alternativas para o uso da terra que non sexa o abandono. É aquí onde cremos que as cooperativas e o asociacionismo produtivo pode e debe ter unha presenza moi destacada.

Tamén é necesario coñecer qué frea a un gandeiro en proceso de abandono (incluso de grandes explotacións produtivas) ao arrendamento da explotación no seu conxunto. Ben é certo que hai gandeiros que alugaron a súa explotación (con animais, ou sen animais) a un veciño ou a outro gandeiro da bisbarra. Pero non deixan de ser casos puntuais en Galicia onde atopamos o arrendamento da explotación completa. Estamos seguros de que neste proceso de arrendamento as cooperativas e os movementos sociais tamén poden facilitar a transferencia e a mobilidade axudando ao dimensionamento da explotación.

Sen lugar a dúbidas, urxe determinar e concretar os modelos organizativos e a metodoloxía para impulsar os arrendamentos de terras e os arrendamentos de explotacións (terras, gando

e actividade). Para iso necesítase que dende as institucións públicas e políticas de Galicia se teña moito máis presente o papel que o asociacionismo dos propios propietarios e produtores poden xogar na mobilidade da terra e colaboren na construción de ferramentas e incentivos para atacar o problema dende unha perspectiva endóxena, a iniciativa dos propios actores: os propietarios de terras abandonadas e as explotacións con necesidade de terras en aluguer para reducir a dependencia alimentaria externa. De feito, os galegos propietarios de fincas poucas veces se teñen enfrontado no campo á experimentación da resolución do problema pola vía asociativa, acompañada con medidas que axuden a incentivar esta saída.

Dende a perspectiva dos gandeiros necesitados de terras son necesarias medidas drásticas que empurren cara á mobilidade das terras que se atopan abandonadas. Pero, ao marxe de posibles medidas de tipo coercitivo, que sempre deberían ser o último recurso, podería ser de interese testar a eficacia das alternativas creadas no contorno do movemento asociativo, procurando que teñan continuidade durante varios anos e coa necesaria e axeitada difusión das mesmas e cun bo plan de divulgación dos resultados.

A modo de conclusións

Dende a Unión de Cooperativas AGACA e desde as cooperativas socias, manifestamos que a mobilidade das terras, xunto coa ordenación dos cultivos agrarios e forestais, é unha das principais preocupacións e necesidades de política agraria que as cooperativas cualifican con carácter prioritario e urgente.

A pesar diso, as iniciativas postas en marcha dende as administracións neste eido non contemplan os obxectivos propios das cooperativas agrarias en relación con este obxectivo e as potencialidades do asociacionismo produtivo neste campo.

Por tanto, consideramos fundamental que se contemple na lexislación de mobilidade de terras agrarias as actuacións no mercado de terras que xa están a desenvolver na actualidade as cooperativas agrarias e que deben ser incentivadas e protexidas, ao estar máis adaptadas á socioloxía do noso medio rural. Son solucións endóxeas que naceron sen incentivos e por xeración espontánea coa enorme dedicación dos seus promotores.

Consideramos que apenas se ten explorado o potencial que ten o asociacionismo agrario para favorecer e potenciar a mobilidade e o uso da terra agraria en Galicia, fronte ao papel que desempeña o asociacionismo en países da UE e mesmo noutras comunidades autónomas de España.

Non parece oportuno que as políticas que impulsen en Galicia a mobilidade de terras sexan limitadas a terras que teñan acordo de Concentración Parcelaria. Neste senso, quedarían

Comarca do Ribeiro. ◀

Fonte: Instituto Xeográfico Nacional

fóra das políticas públicas de mobilidades amplas e importantes comarcas agrarias onde é necesario actuar para facer competitivas as producións (O Ribeiro, Valdeorras, Salnés). Consideramos que Galicia ten moi pouca superficie agraria útil e debemos adoptar políticas tendentes a que esta superficie non se vexa reducida, máis ben debe ser incrementada.

As medidas e incentivos para impulsar a mobilidade das terras deben de ir dende a busca de solucións para a terra abandonada mediante solucións relacionadas coa agricultura e gandería asociativa a través de cooperativas e sociedades agrarias de transformación, ata a aplicación de sancións para os propietarios que dispoñendo de alternativas non se acollan a ningunha das mesmas optando polo abandono. Debemos tratar de evitar aplicar sancións aos propietarios das terras sen mais, salvo en aspectos relacionados coa ordenación de cultivos e de usos, que, este si, deberían ser xestionados con maior axilidade e celeridade. Co abandono de terras debería articularse un sistema crecentes de taxas ou gravames en función das alternativas que dispón o propietario para evitar o abandono, e a negativa do mesmo a acollerse ás mesmas.

Rexeitamos, por tanto, un intervencionismo excesivo, especialmente relacionado coa transferencia coactiva da propiedade da terra e/ou expropiación. Resulta complexo valorar

aspectos como esixir mínimos de produción, arrendamento forzoso, dereito de tanteo e retracto,... e os efectos que estas medidas poden ter.

Debe facerse un esforzo por deixar os criterios de intervención de cara á mobilidade da terra moi claros e comprensibles para numerosos propietarios agrarios de Galicia, moitos deles de idade avanzada. A arbitrariedade ou exceso de discrecionalidade nestas políticas empurra á poboación rural cara ás denuncias e o enfrontamento dos veciños entre si. Ademais, a actuación das Administracións (Autonómica e Local) que contemple a normativa para impulsar a mobilidade debe ser, en xeral, moi áxil e operativa.

Por último, alí onde as medidas e incentivos de cara a solucións de tipo asociativo produtivo non son suficientes, as cooperativas consideran que o xeito máis adecuado de mobilizar as terras é mediante gravames ou taxas, con importes económicos (con taxas crecentes), sobre todas as terras improdutivas, ou en situación de baixa produción agrícola, e, especialmente, en comarcas con presenza de explotacións agrarias; así como gravar as terras agrarias, tamén con fortes importes económicos, no caso de que se dediquen á produción forestal en terras de aptitude agrícola e con presenza de explotacións agrarias.

Só se debería recorrer a medidas máis coercitivas en caso de que o sistema de gravames ou taxas non fose suficiente para mobilizar a maioría da terra agrícola, e en situacións extremas. A propiedade da terra en Galicia contén connotacións sociolóxicas moi arraigadas, polo que non estimamos oportuno artellar sistemas de expropiación de terras ou arrendamentos forzosos xa que teñen, ou poden ter un elevadísimo custe social, incluso para os propios agricultores activos.

[A pegada do minifundio na cultura cívica dos galegos]

► **Mar Blanco Casais**

Licenciada en Ciencias Políticas e Sociais. Máster en Marketing Político, Estratexias e Comunicación Política (2010) e Máster en Xestión Pública (2012) pola USC.

Experiencia Laboral en Consellería de Medio Rural na Xestión de axudas para a aplicación en Galicia da PAC (2006-2009).

Experiencia en Xestión de proxectos de Cooperación e Comunicación da OEI (2010-2011).

Asesoramento de comunicación para diferentes empresas e fundacións.

1. Introducción.

Partindo da idea e da experiencia do minifundio agrario galego, formulamos a hipótese de que esta peculiaridade física da propiedade se teña estendido aos comportamentos sociais dos cidadáns galegos, co foco posto dun xeito máis intensivo na cultura política –que en termos técnicos chamamos cultura cívica- e no comportamento electoral.

O minifundismo en Galicia componse de dous elementos de singular importancia, xa que por un lado as explotacións agrarias teñen unha extensión moi reducida, e por outro a propiedade –analizada co criterio unificado de explotación- está enormemente fragmentada¹. Deste xeito confórmase unha estrutura agraria integrada por unha multitude de explotacións familiares que, precisamente por ser de pequena dimensión, resultan inviables ou moi pouco adecuadas para unha agricultura mecanizada e ben comercializada, e sofren aínda, con trazos ben visibles, a orientación do autoconsumo. E de aí se derivan tamén as dificultades que presentan os proxectos de ordenación que se foron impondo noutras áreas agrícolas do Estado e da UE, e que nós fomos aceptando –sen especiais e necesarias precisións- como sinónimo de modernidade.

Neste sentido podemos considerar que o minifundismo foi un atranco na modernización económica e social de Galicia, sempre que a este concepto de modernización lle deamos o significado co que adoita usarse na UE e no resto de España. Compre dicir, sen embargo, que o sistema minifundista foi altamente racional para unha economía illada e condenada ao autoconsumo, que entre nos perdurou dende a Idade Media ata a primeira metade do século XX, e non só porque a terra propia se tivera convertido no sustento principal ou case exclusivo da maioría da poboación, senón tamén porque, no marco da agricultura tradicional, o sistema minifundista conseguía explotar máis e mellor as terras que o latifundismo explotaba de xeito extensivo e con moitos baldíos.

Xa que logo, dándolle unha volta voluntaria á interpretación da realidade minifundista, ben podemos considerar esta estrutura da propiedade como un modelo específico de racionalidade agraria, perfectamente adaptado ao tipo de poboamento de Galicia e á súa estrutura social, aínda que para elo teñamos que acudir a incardinalo nas novas formas de produción e consumo que, conectadas co ecoloxismo, a calidade e a sostibilidade, agroman con toda evidencia na sociedade postmoderna. O minifundismo tamén foi coherente cos demais elementos do sistema social galego, especialmente coa elevada densidade da poboación e man de obra e coa simplicidade das ferramentas. Pero na medida que estes elementos se alteran case que todos –e de modo substancial- nas sociedades modernas, o minifundismo tamén se pode ver como un lastre, cada vez máis grave, para o desenvolvemento dunha economía agraria, ao dificultar a introdución e uso rendible das técnicas modernas e competitivas que se usan noutros lugares.

¹ López Iglesias, E. (1994): *Demografía e estruturas agrarias. Análise da dinámica demográfica e das mudanzas das estruturas fundiarias da agricultura galega: 1950-1993*. Tese de Doutoramento. Universidade de Santiago.

A finais del S.XIX, o enxeñeiro segoviano Marcelino Álvarez definía esta fragmentación do terreo en Galicia como un *“Babel de Ferrados”*, e con esta frase chea de simbolismos e profundas intuicións sobre o fondo do problema, iniciaba tamén a crítica científica ao modelo tradicional e a proposta de solucións estruturais para unha terra que por si mesma non tiña a capacidades de cambiar. Facendo uso dunha perspectiva semellante á do enxeñeiro Álvarez, tamén o xurista Colmeiro puxo o dedo na chaga do modelo de transmisión hereditaria da propiedade, que conformado no seo dunha agricultura minifundista e de autoconsumo, segue hoxe alimentando o modelo das explotacións fragmentadas, e convertendo en utopías carísimas moitos dos programas que se foron habilitando para poñerlle freo á esta fragmentación e para reverter en parte os seus efectos tan perniciosos para a actualidade. Lonxe de establecer normas contra a fragmentación, como se fixo por exemplo no espazo catalán e balear, o dereito civil galego acomodouse á cultura de transmitir o minifundio en forma de minifundios sucesivos, ata o punto de transformar o mecanismo da herdanza nunha aceleración extraordinaria do proceso de desestruturación da propiedade.

Na súa tese doutoral dedicada ao *“vello complexo agrario galego”*, o catedrático de xeografía Abel Bouhier xa establecera como característica determinante do campo galego o modelo de transmisión hereditaria, que multiplica a fragmentación da propiedade ata facer imposible tanto a aparición dunha economía agraria modernizada como o simple sostemento da poboación necesaria para atender e manter en actividade rendible unha estrutura de produción tan irracional e arcaica.

Tamén o denantes citado profesor Colmeiro, o primeiro en diagnosticar o divorcio esencial entre o modelo galego de produción e o mercado, insistiu unha e outra vez en que a desestruturación comercial é o problema esencial do campo galego, e en que, se non se resolve esa eiva, tódolos demais problemas serían complicados de resolver. E por iso advertía da inadecuación substancial entre un modelo produtivo orientado ao autoconsumo, e as novas exixencias da incipiente modernización urbana, comercial e produtiva que se estaba xerando en España –e en parte tamén en Galicia– dende finais do século XVIII.

Nalgúns sitios con historia e sistemas xurídicos diferentes do noso non se dou o minifundismo, ou polo menos non se dou coa mesma intensidade que se advirte entre nós. Noutros lugares, especialmente ao Sur de Despeñaperros, o sistema de conquista xerou grandes e numerosos latifundios que en boa parte sobreviviron as desamortizacións e reformas agrarias sen pagar as consecuencias dun modelo de herdanzas fragmentador da propiedade. E incluso podemos facer referencias a terceiras situacións nas que funcionaron os mercados de terras para construír explotacións racionais, cousa que entre nós fracasou –e fracasa– de xeito estrepitoso a causa do apego cultural que lle temos á terra propia, que lle outorga un prezo inasequible para as inversións de natureza empresarial, ao converter as explotacións resultantes da merca

de terras en algo esencialmente non rendible. Xa que logo podemos dicir que si en Galicia non funcionou un mecanismo racionalizador das herdanzas, nin a formación de latifundios nin o mercado de terras, todo o proceso de cambio estrutural quedou encomendado aos procesos administrativos de concentración parcelaria e ordenación rural, que, tanto pola lentitude da súa programación e execución, como pola falta de controles que impidiran o efecto fragmentador das herdanzas e da pseudourbanización, deu resultados globalmente escasos e pouco operativos.

E así chegamos aos nosos días metidos neste problema, nos que o cambio esencial dos modelos de agricultura operados dende o século XIX, e moi especialmente os que se puxeron en marcha na segunda metade do XX, fixo devir o sistema minifundista en absolutamente irracional e irrendible, que, ademais de meter o rural galego nun grave problema económico, tamén afecta a todo o sistema social que estivo tradicionalmente sostido pola economía agraria.

Os problemas do rural galego agudízanse sobre todo a partir dos anos 50 do pasado século, cando a xente empeza a ter outras alternativas laborais, a veces tan duras e estrañas ao medio como a emigración, e cando os agricultores empezan a marchar cara as cidades para alimentar de man de obra á industria e aos servizos e lle asestan un golpe mortal ao campo galego, que, ademais da súa crise económica, entra nunha crise ecolóxica e paisaxística, e nun abandono de modelos e infraestruturas que lle deran a súa condición de tesouro cultural e de fonte de identificación do ser galego. Sufrimos pois, una desagrarización tardía pero abrupta, na que en só cinco décadas perdemos amesma cantidade de emprego agrario que outros Estados igual ou mais avanzados tardaron un século en perder.

2. Situación actual do rural galego.

A lóxica dunha produción agraria e gandeira basicamente orientada ao autoconsumo dou paso á lóxica da produción orientada ao mercado, alterando o funcionamento das explotacións e aumentando a contía da produción comercializada e destinada ás industrias transformadoras. E, xa na década dos 60, a especialización gandeira (producións bovinas e leiteiras) reorientouse cara unha gandería intensiva (granxas sen terra e sen relación ca agricultura tradicional) que eivaron en boa parte as vantaxes comparativas do agro do Norte peninsular para competir neste sector. Deste xeito comézase a substituír o traballo polo capital, provocando que a man de obra experimente unha intensa caída, ata quedar reducida no ano 2000 a 1/6 da que había no 1950. Isto, acompañado da introdución de grandes parques de maquinaria, pensos, fertilizantes e outras innovacións científicas e técnicas, provocou que o noso agro pasara en só 30 anos de carecer case por completo de maquinaria a rexistrar uns índices de mecanización que non só son os maiores do Estado, senón que están entre os máis elevados de Europa occidental.

Pero, a pesar destas transformacións, a nosa agricultura non conseguiu incrementar os resultados económicos, e a renda por ocupado continua sendo moi baixa, e segue a incrementarse esta distancia –con respecto ao resto do Estado e da UE- nas últimas décadas.

A EPA (enquisa de poboación activa) correspondente ao 3ª trimestre do 2012 revelaba que o número de ocupados no campo galego descendera nos últimos 3 anos en case 10.000 persoas (de 68.700 a 59.000) sen que mellorara a eficiencia produtiva e sen que a renda media dos traballadores rurais supere o 65% da renda media de Galicia. E o motivo polo que a pesar dos cambios sinalados non se conseguiron uns mellores resultados é porque estes cambios no se acompañaron das transformacións necesarias para unha reforma profunda na base territorial –incrementar a dimensión física das explotacións e concentrar as fincas- para adaptalas á nova situación.

A base territorial das explotacións segue a ser o minifundismo. Apenas se fixo un redimensionamento efectivo das explotacións que debería ter aproveitado a caída da poboación ocupada e o abandono de gran número de explotacións que deixaron libres un volume crecente de superficies agrarias. E a maioría destas terras quedaron abandonadas ou pasaron a usos non agrarios (urbanos, forestais). E iso significa que a crise agraria do século XX acabouse saldando cun retroceso do espazo agrario, e coa desmobilización produtiva de crecentes extensións de terreo.

Os usos da terra tampouco se melloraron. Historicamente, en Galicia, a SAU –extensión global dedicada a cultivos e pastos- era unha proporción moi pequena (arredor do 25% do territorio), e o restante 75% correspondíalle ao monte. Isto obrigaba, nos sistemas agrarios tradicionais, ao uso racional do espazo, dadas as importantes funcións agrarias cumpridas polo monte como principal produtor de toxo e esterco para abono. Pero as mudanzas no agro –coa chegada de abonos minerais e outros adiantos- provocaron que os montes quedaran sen a súa principal función. E isto, abría a posibilidade de ampliar a SAU e asentarse nas bases sólidas do sector. Pero lonxe de darse este proceso, deuse o fenómeno inverso, e a SAU diminuíu. Así pois, xunto ás enormes deficiencias do sector agrario –os usos da terra, e a pésima base territorial das explotacións- tamén pesa o debilitado desenvolvemento agro-industrial como factor esencial que hipotecou as mudanzas do sector nas últimas décadas.

A agricultura galega integrase na CE (1986) sen desenvolver gran parte do seu teórico potencial produtivo, e sen realizar as transformacións estruturais que as agriculturas europeas máis avanzadas levaran a cabo nas décadas precedentes. De tal modo que nin sequera as sucesivas ampliacións da UE cara os países do Leste, que produce un importante empobrecemento relativo de Europa, conseguiron sacarnos da condición de obxectivo 1 coa que o Goberno de Bruxelas recoñece a nosa pobreza.

A entrada do Estado español na CEE xa era vista –fundamentalmente por parte do sector nacionalista- como unha ameaza, non só por representar unha agresión contra as consideradas bases ideais da nación galega, senón porque se entendía que xa había experiencias sobradas dentro da CEE sobre o desenvolvemento económico contraditorio dunhas zonas e países respecto doutros. Nun primeiro momento as perspectivas de integración na CEE provocaron o peche de numerosas empresas e o desmantelamento de sectores, pero posteriormente viñeron as repercusións máis graves sobre todo no campo galego, que polo seu atraso estrutural non ten posibilidades competitivas nos mercados exteriores. E isto parécenos unha explicación posible do agravamento do problema, aínda que deixemos aberta a pregunta, certamente inquietante, sobre se sería posible e conveniente salvar o proceso de modernización rural, que xa daquela estaba fracasando, a cambio de non entrar na CEE, ou qué tería sido do campo galego hoxe, en termos sociais e produtivos, se España non tivera entrado na UE.

Naqueles anos, a mediados dos 80, o pobo galego xa viña denunciando e mobilizándose contra a situación de dependencia e as nefastas consecuencias que tiña a evolución do rural

nos eidos económico, cultural, político e ecolóxico. E por iso cabe pensar que a falta dunha política autocentrada, que tivese como guía o desenvolvemento autóctono, é a causa de que non se xere unha base económica propia, que nos permita avanzar nun desenvolvemento real e necesario para ter os postos de traballo na nosa propia terra e facer posible o regreso dos emigrantes.

O actuado en Galicia entre 1940 e 2010 –período no que se observan políticas moi diferentes e deseñadas en contextos e réximes tamén diversos- ven a demostrar que a gran maioría dos programas destinados á transformación estrutural do espazo agrario e á modernización da agricultura quedaron moi lonxe do seus obxectivos, e en modo algún serviron para evitar o abandono masivo das explotacións agrarias e o envellecemento e perda da poboación das áreas estritamente agrarias do interior. E iso ven a ser o mesmo que dicir, en expresión tan dramática como expresiva, que ningunha daquelas políticas acertou a evitar colapso do mundo rural.

Actualmente estamos ante un problema agrario de enormes proporcións, que afecta á totalidade dos seus compoñentes e faino de maneira progresiva. Xunto a crise demográfica e social, que está soportando o noso campo, está tamén, a crise económica que vén a agravalo todo aínda máis. E iso fai que o proceso de desestruturación da poboación do campo sexa cada vez maior e provoque un conseguinte empobrecemento social e demográfico sumamente importante.

A crise do mundo rural nótase especialmente na diminución da poboación, no aumento da emigración, no envellecemento da poboación activa e da poboación xeral, e na falta de perspectivas de educación, promoción e emprego. E por iso debemos pensar que, se nos poñemos agora na perspectiva autonómica, cos cambios que se presumen nos modelos de financiamento da igualdade social e dos servizos á poboación nos anos vindeiros, estamos diante dun problema de financiamento xeral da autonomía e dos servizos que ela presta, no que pesa dun xeito especialmente importante –e con características estruturais- a situación sociolaboral do mundo rural:

- Só o 15,8% dos galegos (433.049 h) teñen menos de 20 anos.
- O 28% (766.277) están entre 20 e 40 anos.
- O 34,1% (933.550) teñen máis de 40 anos.
- E o 22% (603.761) habitantes teñen máis de 65 anos.

Estes datos, que nos falan dunha pirámide de poboación co cumio anormalmente ensanchado, fan prever grandes dificultades para financiar os servizos públicos, a asistencia sanitaria e as infraestruturas, e poden converter a dotación de servizos nas áreas rurais nun luxo inalcanzable para a economía de Galicia².

² Barreiro Rivas, X. L., e Blanco Casais, M. (2013): "La Recesión económica y cultural del rural gallego: causas, formas y perspectivas". En: Rodríguez González, R., dir (2013): *Galicia un mundo rural vivo*. Lalín e Coruña: UIMP, pp. 14-36.

Tamén a dispersión da poboación —que está en proceso de vertixinoso agravamento—, xunto coas dinámicas migratorias internamente desequilibradas, constitúen un agravante excepcional dos problemas demográficos e financeiros de Galicia, xa que si o envellecemento multiplica os custes do sistema de servizos sociais e sanitarios, a dispersión volve a incidir con taxas moi notables sobre o encarecemento das infraestruturas e o mantemento dos mesmos servizos. E se ambas cousas se dan á vez, a perspectiva financeira é, incluso a curto prazo, moi alarmante.

A clave da actual dispersión da poboación, que nada ten que ver cos asentamentos rurais da Galicia tradicional, está na construción, á marxe dunha plena racionalidade urbanística, de vivendas e locais que se está producindo en toda a franxa costeira e nos entornos das cidades e vilas intermedias do interior. Este crecemento, en modo progresivamente disperso, está matando os ricos espazos rurais que se crearan nos entornos urbanos, e sen que iso implique o correlativo crecemento das cidades. E o resultado deste proceso de rururbanización é que estamos destruíndo a racionalidade rural sen cambiala por unha racionalidade urbana, e que, como consecuencia dun proceso pouco estudado de transformación do hábitat, estamos xerando un modelo intermedio —o “espazo rururbano”— cuxa insostibilidade esencial pode pasarnos, nos anos vindeiros, moi gravosas facturas.

A realidade do país está marcada polas diferenzas na prestación e dotacións de servizos entre os ámbitos rurais e urbanos. E no actual contexto de crise é reestruturación dos servizos, estas diferenzas tenden a agrandarse. Por iso os poderes públicos deberían compatibilizar os posibles avances na organización territorial de Galicia coa racionalidade estrutural dos servizos e dotacións, para alcanzar unha sociedade rural moderna e igualitaria.

2.1. Unha hipótese explicativa.

A miña hipótese de traballo apunta a que os modelos de xestión e administración e os compoñentes básicos da cultura cívica fóronse conformando a imaxe e semellanza das estruturas rurais e parroquiais, e non á inversa, e iso fai que unha parte importante do poder político, especialmente o poder local, en vez de comportarse como un axente transformador e modernizador das sociedades rurais, se teña convertido nunha inercia conservadora, que aumenta a ineficiencia e o custe dos servizos, e contribúe á disfuncionalidade crecente do espazo rural.

Por iso é necesario que os poderes públicos adopten un criterio modernizador e coherente para actuar de xeito integral no medio rural, e que non se limiten a paliar os inconvenientes estruturais que impiden o desenvolvemento dunha vida social avanzada e de unha actividade económica rendible. E para isto é inevitable, entre outras cousas, remodelar a planta municipal, que, dende a súa ineficiencia estrutural e xeneralizada, actúa como un acelerador do clientelismo político e das inercias conservadoras do sistema.

3. Qué se pode facer para cambiar a situación do rural

Neste intre hai importantes correntes científicas que defenden que se pode facer unha reestruturación do modelo de produción sen unha alteración radical do modelo de propiedade, e que hai modelos agrarios que poden asentarse con vantaxe competitiva no terreo tradicional minifundista. Existen agriculturas especializadas de moi alto valor engadido e pouca terra, como son os invernadoiros con flores, a froita, o viño ou a agricultura ecolóxica que poderían encaixar perfectamente neste modelo. Esta tendencia científica defende que a cultura tradicional de Galicia é perfectamente sostible e adaptable ás necesidades da xente moderna, incluídas as necesidades produtivas e os procesos de comercialización competitiva, e que dende esta específica concepción do agro se poden transmitir certos valores culturais de Galicia que, entendidos como valores de identidade –o valor do pequeno, do territorio, da costume, dos usos sociais– permiten adaptar o mundo rural ás necesidades da modernidade sen destruílo. Pero estas correntes seguen a ser vangardistas e minoritarias, e, cando falamos do problema estrutural do campo galego, seguen sen agromar perspectivas de solución correctas e realistas por parte dos poderes públicos.

Mentres non abordemos con realismo e decisión a situación do rural galego e afrontemos os cambios que sexan necesarios no eido da produción agrogandeira, seguiremos tendo enormes dificultades para programar, modelos de gasto público e privado insostibles, e unha enorme ineficiencia nos resultados.

A crise do mundo rural de Galicia é unha experiencia xeral e xa continuada, que ninguén nega, aínda que a súas lecturas e prognósticos sigan xerando polémica e posicións encontradas. O que para uns é un signo incuestionable de progreso, e un paso necesario cara a modernización das estruturas produtivas e cara a xeneralización do benestar, presentase para outros, no extremo contrario, como unha catástrofe social, patrimonial e ecolóxica de gravísimas consecuencias, e o principio dunha crise cultural que pode ter efectos demoledores sobre a identidade de Galicia e sobre os fundamentos políticos e sociais do autogoberno propio dunha nacionalidade histórica³.

Entre estas dúas percepcións extremas, e que afectan directa ou indirectamente a unha serie de temas relacionados coa xestión pública e cun determinado concepto de país que, tamén está en eterna construción, vaíse asentando a idea intermedia de que a evolución cara modelos sociais máis universais e modernos é inexorable e positiva, aínda que tamén se recoñece a enorme perda de capital social, cultural, económico e ecolóxico que dita transformación impón. E por iso está crescendo o número de técnicos, sociólogos, antropólogos, economistas e politólogos que creen que a única intervención que cabe neste proceso é a que trata de paliar as inmediatas consecuencias económicas e sociais dun abandono traumático do hábitat rural e de ordenar o nacemento eficiente dunha alternativa modernizada, mentres se

³ Barreiro Rivas, X.L. (2005-3ª ed): *A terra-quere pobo*. Vigo: Editorial Galaxia, pp. 133-171.

vai descartando cada vez máis a hipótese dunha intervención masiva dos poderes públicos –con todos os medios que fosen precisos- que, por medio de incentivos oportunistas e remedios sintomáticos, tivese por obxecto evitar a perda dun mundo que en certos ambientes culturais se segue considerando imprescindible para coñecer interpretar e gañar o futuro da sociedade na que vivimos.

O envellecemento demográfico no rural iniciouse, nun primeiro momento, coa emigración masiva, derivada da necesidade individual de modernizarse e progresar, nunha época onde as oportunidades, tanto no estranxeiro como noutras CCAA e incluso nas cidades galegas, garantía unha mellora na calidade de vida e no desenvolvemento da economía familiar. O rural galego non permitía avanzar nin nos salarios nin na mellora das condicións de vida que se adquirían nas cidades galegas e noutros territorios de fora do país. Pero esta realidade inicial, propia da segunda metade do século pasado, serviu despois para ir fixando progresivamente a idea de que a vida urbana é máis próspera –con maiores facilidades de acceso á educación, cultura e ocio-, e garante unhas comodidades propias da vida moderna –acceso a servizos, melloras laborais e condicións de vida- que non serían posibles no rural. E por iso pasou a formar parte do imaxinario dos habitantes galegos que a vida urbana é sinónimo de progreso e modernidade, mentres que a vida no rural é sinónimo de atraso, decadencia e falta de oportunidades.

Claro que esta visión do problema rural non condiciona para nada a decisión de xente asentada nas cidades –onde ten a vivenda, o traballo e a educación dos fillos- á hora de decidir mercar unha casa no rural para ir de fin de semana; nin tampouco ten nada que ver coa xente que decide vivir nos espazos rururbanos atraída por certas condición de vida –silencio, natureza e serenidade- que se consideran de alta calidade. Ambas decisións responden a outros razoamentos, que poden ir dende a moda de ter unha casa no campo, como sinónimo de estatus ou distinción social, ou por unha simple cuestión económica, de ser prohibitivos os prezos das vivendas en moitos núcleos urbanos, o que converte estes espazos rururbanos nunha solución viable para, sen impoñer a renuncia ás formas de vida urbana, facilitar o acceso á unha vivenda en propiedade.

A violencia coa que a crise económica está a golpear á inmensa maioría dos cidadáns, ben sexan da cidade ou do rural, agravando os problemas que xa se viñan producindo neste ámbito dende as últimas décadas, obriga, por unha banda, a afrontar as graves consecuencias desencadeadas pola situación do rural e, por outra banda, a formular o rural como a alternativa sustentable para paliar as consecuencias derivadas da crise. A oportunidade de ver que a recuperación económica e o progreso do país pasa en parte polo rural debe levarnos a reflexionar sobre os erros cometidos ata agora –sobre como temos orientado a produción, transformación e comercialización dos recursos agrogandeiros-, e a ser conscientes dos cambios a formular para que os traballos propios do rural garantan aos seus habitantes os

mesmos dereitos e servizos que ao común dos traballadores, para que o agro sexa unha opción real e apetecible para fixar a poboación de tódalas idades.

É posible que unha saída á actual situación –condicionada principalmente polo desemprego, a emigración e despoboamento do rural– sexa a de recuperar e adaptar os valores culturais e as prácticas económicas positivas do minifundio tradicional de autoconsumo ao mundo actual, para convertelo en sostible, a partir da modernización e cualificación das explotacións agrarias familiares, ata asegurar a calidade de vida das persoas e dos núcleos familiares asentados no rural. E neste sentido tamén é necesario introducir unha serie de pautas e ideas encamiñadas a fomentar un novo estilo de vida, que inclúa o tempo de ocio e a participación social adaptados ás necesidades das familias agrarias, á vez que se fomenta á visión empresarial e emprendedora entre a xente nova.

A posta en valor dunha agricultura ecolóxica respectuosa co medio, que rexeite a agricultura capitalista industrial de produción masiva ao menor custe, xa deu algún exemplo exitoso no agro galego, como é o caso de FEIRACO, sociedade cooperativa de pequenos produtores de leite. FEIRACO conforma un modelo empresarial de agricultura cooperativa de pequenos propietarios de gran valor social, económico e cultural para Galicia, e demostra que o esforzo conxunto de tódalas familias rurais de pequenos propietarios pode resultar empresarialmente rendible e ecolóxica e culturalmente sostible⁴.

A única maneira de que desaparezan os anhelos do pasado de ir vivir ás cidades e á emigración é conseguir que os habitantes do rural estean satisfeitos de vivir nun medio agrario, e que incluso os habitantes urbanos vexan no rural unha oportunidade de vida. E para iso é preciso mellorar a situación económica do rural, as comunicacións, o transporte –que deberá permitir os movementos diarios de ida e retorno ás cidades e vilas para estudar, traballar, comprar e xestionar- e demais servizos. En definitiva, a sustentabilidade do minifundio, definido coma un sistema de agricultura familiar de pequenos propietarios, debe ser entendida coma un estilo de vida de características culturais propias que debemos respectar e valorar no contexto da uniformización cultural que promove a globalización, que asegura a súa viabilidade económica, frea a emigración do campo cara a cidade, e harmoniza o tradicional equilibrio do campesiño e da súa familia co medio xeográfico natural no que se atopa.

4. Incidencia do minifundio nos comportamentos sociais.

Polo xeral a maioría dos agricultores e gandeiros galegos están profundamente condicionados por moitos elementos da vida moderna (elementos non só materiais senón tamén pola idealización da vida urbana). Durante décadas estendeuse na sociedade galega a idea de que a vida no espazo urbano proporcionaba un incremento notable da calidade de vida dos cidadáns, tanto pola facilidade ao acceso a determinados servizos e bens públicos, como o acceso a determinados servizos e recursos no ámbito privado. Ademais, o tipo de emprego no ámbito urbano (sector secundario; terciario; cuaternario) permiten unhas vantaxes nas condicións laborais (horario laboral, vacacións...) que non son fáciles de garantir no mundo rural tal e como está organizado o seu tipo de emprego (sector primario). Esta idealización da vida no ámbito urbano fixo que moita xente dera o paso cara as cidades e vilas aproveitando os anos de maior expansión económica. Actualmente, a causa da crise económica, comézase a falar da corrente xustamente inversa, e, aínda que sexa de forma circunstancial, empézase a ver a vida no rural como unha alternativa ao desemprego no mundo urbano.

Pero a poboación rural tamén é unha actor concreto da vida política, na que posúe unha importancia moi grande e reflexa. Chamámoslle “grande” porque son uns centos de miles de

⁴ Ferrás, C., Macía, X.C., García, M.Y., Armas, F.X. (2004): “El minifundio sostenible como un nuevo escenario para la economía gallega”. Grupo de investigación socio territorial (GIS-T), Instituto de Estudios y desarrollo de (IDEGA), Universidad de Santiago de Compostela. Revista Galega de Economía, vol. 13, núm. 1-2 (2004), pp. 1-25.

votos que inciden de xeito determinante na composición das institucións. E dicimos “reflexa” porque domina nun ámbito social específico que logo repercute nunha estrutura de poder, a través da composición secundaria de certas institucións –nomeadamente as Deputacións–, con máis importancia da que terían eses mesmos votos computados no ámbito urbano. E iso é unha parte importante na determinación dos comportamentos políticos e na definición das políticas públicas que se fan no o país, en función do aproveitamento que fan os partidos da estrutura política e electoral do rural.

Fronte a idea tradicional de que a poboación rural emitía o seu voto condicionada por un menor coñecemento da realidade política e polos controis sociais automáticos propios dunha sociedade pequena, dispersa e altamente exposta á pescuda allea, temos a convicción cientificamente descrita de que a poboación instalada no medio rural emite o seu voto cunha racionalidade propia do seu entorno e da súa economía, que, como tal racionalidade, énos perfectamente describable en termos de causalidade, compoñentes, incentivos e obxectivos.

O criterio que diferenza a racionalidade urbana da rural é o da perspectiva colectiva e unitaria dos problemas e solucións, que respondendo no medio urbano a unha cultura estritamente política –na que os problemas persoais teñen case sempre unha expresión e unha conseguinte solución colectiva–, responden no medio rural a unha visión política máis *clientelar*, na que moitos problemas só teñen expresión persoal e solución singularizada. A dispersión do rural galego obriga aos individuos a buscar solucións particulares para resolver problemas que lle afectan individualmente (un punto público de luz, o arranxo de pistas, a parada do autobús escolar, as formas de abastecerse de augas e resolver a eliminación residual das mesmas, etc). Pola contra, nas zonas urbanas, os problemas afectan ao conxunto de veciños, que máis que necesitar un punto de luz, demandarán alumeadado público; ou máis que un pozo requiren un abastecemento de augas. E por iso pode dicirse que mentres a idea do político é percibida no espazo urbano ou na dispersión vertebrada como algo primario e natural, o habitante illado dun mundo rural necesita facer constantes metáforas que o trasladen ao mundo político, xa que a visión dos beneficios comunitarios logrados a base de aportes individuais diferenciados non sempre resulta fácil de ver nin moito menos de realización automática.

Aínda que o que vive en territorios illados –fragmentados en canto á poboación– sexa unha persoa formada, e queira ter formulacións de política pública no sentido estrito da palabra, é dicir, pensando dende a colectividade, non ten a experiencia da colectividade que lle faga doado este proceso. A escasa experiencia da colectividade política que ten o habitante disperso –con unha percepción automática do ben común– é a parroquial, pero, debido tamén aos cambios e mesturas operados no sistema parroquial rural, que leva sufrido fortes impactos modificadores nas últimas décadas, fai preciso un grande esforzo cultural

e económico para ser transformado no que en termos actuais consideramos unha cultura cívica interiorizada e espontaneamente operativa.

Xa que logo, a pesar do forte progreso cultural que o cidadán rural ten experimentado nas últimas décadas, o tipo de poboamento disperso exprésase nun modelo electoral que o politólogo italiano Pasquino denominou “voto invisible”, que ao noso xuízo serve de marco teórico para explicar cientificamente os diferentes comportamentos electorais que se perciben entre o rural e o urbano.

Se ben é certo que a sociedade galega ten un baixo perfil de politización, en comparación co que se considera normal nas modernas sociedades de benestar (moi participativas e autoorganizadas), sorprende que, polo menos dende principios dos 90 veña mostrando un alto e crecente nivel de mobilización e participación electoral, que fai que as áreas rurais, que durante a transición servía de explicación para a baixísima participación electoral dos galegos, sexan hoxe a explicación dunha participación electoral dos galegos moi por enriba da media española, e por enriba incluso de certas áreas urbanas de economía industrial.

A explicación máis razoable deste fenómeno atópase nas técnicas de mobilización electoral despregadas polos partidos, especialmente polos partidos conservadores, que mentres teñen unha forza relativa nos ambientes urbanos, que dependen de incentivos máis complexos e dispersos, resultan enormemente eficaces cando se dirixen directamente a persoas concretas espalladas no medio rural. E por elo, tratando de dotarse dun marco teórico-explicativo, o xa citado Pasquino diferencia a *implicación política* (que actúa de abaixo cara arriba, e con intención de conseguir o poder político ou de influir decisivamente nel), da *mobilización política* (que ven inducida de arriba cara abaixo e coa soa intención de establecer relacións persoais –de influencia- entre o votante e o político que exerce un determinado poder)⁵. E iso xera dous tipos de voto: o *voto visible*, que responde ao modelo participativo, e o *voto invisible*, que determina a preeminencia da mobilización política.

A sociedade galega rural evidencia un modelo de participación invisible, consecuencia da mobilización inducida desde o poder, e máis orientada a producir a ratificación de consenso político e de apoio ás estruturas reais do poder que a impulsar unha renovación das elites e unha aplicación do poder ao servizo de transformación económica e social de Galicia. Unha forma de comportamento que queda evidenciada, na Táboa 1 e no gráfico 1, na que é posible apreciar a maior participación de Galicia respecto de España –antítese do que sucedía durante a Transición-.

Na táboa 2 tamén se pode ver o estraño feito de que a participación elevada se asentan hoxe na Galicia interior e nos electorados rurais, envellecidos, dispersos e illados.

⁵ Pasquino, G. (1993) “Participación política, grupo y movimientos”. En: Pasquino, G., Bartolini, S., Cotta, M., Morlino, L., Panebianco, A.: *Manual de ciencia política*. Madrid. Alianza Editorial, p. 117 e ss. [Edición italiana (1986): *Manuale di scienze politiche*. Bologna. Società Editrice Il Mulino].

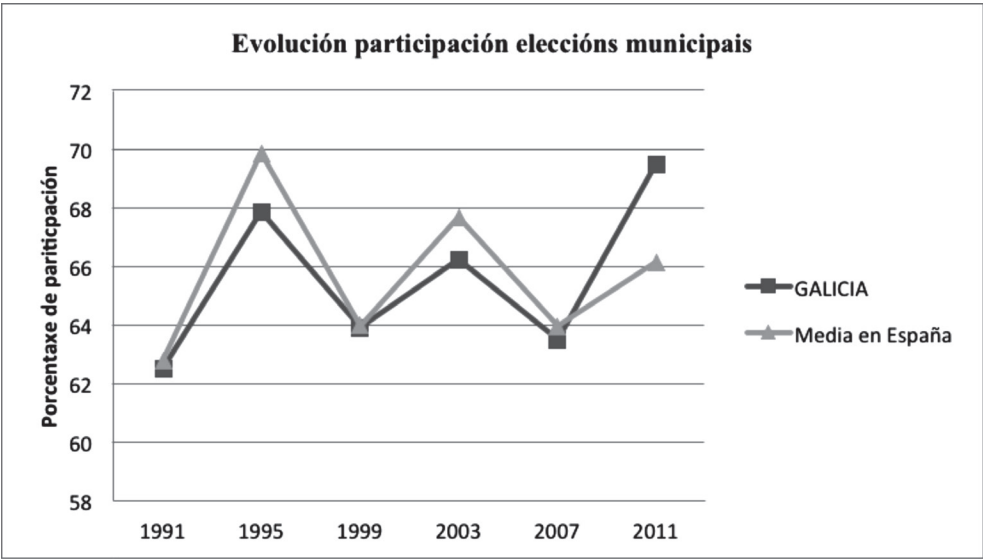
MUNICIPAIS	may-91	may-95	jun-99	may-03	may-07	may-11
GALICIA	62,51	67,86	63,90	66,24	63,48	69,49
ASTURIAS	58,72	69,31	64,11	62,88	61,10	67,15
CASTILLA Y LEÓN	67,77	73,67	68,17	72,51	70,58	71,39
CANTABRIA	72,30	74,33	70,69	72,96	71,63	73,14
PAÍS VASCO	59,19	64,15	65,01	70,33	60,29	63,61
NAVARRA	65,77	68,86	66,49	70,84	73,20	69,72
ARAGON	64,36	71,15	65,01	70,68	66,28	69,34
CATALUNYA	57,84	64,75	55,87	61,48	53,86	55,01
LA RIOJA	69,25	76,02	69,08	75,01	72,71	72,71
MADRID	58,74	70,02	60,86	69,03	66,61	67,88
CASTILLA LA MANCHA	72,83	79,02	75,17	75,24	73,41	75,23
COMUNITAT VALENCIANA	69,27	76,06	68,35	71,55	69,78	70,52
MURCIA	67,22	75,48	68,19	69,86	67,69	67,58
EXTREMADURA	70,83	78,70	74,66	75,38	74,93	76,27
ANDALUCIA	61,15	68,81	64,64	65,57	61,62	65,83
ILLES BALEARS	60,36	64,19	57,41	62,85	59,79	59,22
CANARIAS	61,95	64,72	61,29	63,82	61,42	62,74
MELILLA	57,39	61,73	60,44	57,39	57,63	58,19
CEUTA	58,87	56,65	61,35	59,23	60,29	51,37
Media estatal	62,78	69,87	63,99	67,67	63,97	66,16

► Táboa 1: Evolución da participación nas eleccións municipais no Estado Español⁶.

Fronte á idea de que a peculiaridade electoral do rural galego se explicase a partir das corruptelas do sistema electoral ou da escasa capacidade de recibir e asimilar a información electoral, os datos acumulados ata agora apuntan a un problema de cultura política, que, ancorada nunha poboación dispersano rural e moi invertebrada nas áreas suburbanas, provoca unha relación co poder fortemente individualista, que determina unha racionalidade político-electoral moi diferente. Esta relación, coñecida como *clientelar*, non é unha actitude cualificable de ignorante ou desinformada, senón unha pauta de comportamento que expresa a problemática dos contextos rurais, e que se manifesta a través dun actor individual que, lonxe de soñar con ser a panca dun cambio do poder ou das formas coas que actúa o poder, so trata de maximizar unha relación operativa entre votante e poder que resulta necesariamente desigual. E esa desigualdade estrutural é a base do clientelismo.

⁶ Elaboración propia a partir dos datos proporcionados polo Ministerio do Interior.

Gráfico 1⁷: Comparación da evolución da participación de Galicia e a media do Estado respecto das eleccións municipais celebradas dende o 1991 ata o 2011.

Táboa 2⁸: Porcentaxe de mobilización nas eleccións municipais do 2011. Comparación entre as provincias atlánticas e interiores

% de participación municipais 2011	
A CORUÑA	66,83%
LUGO	76,01%
OURENSE	74,48%
PONTEVEDRA	68,42%

⁷ Elaboración propia a partir dos datos obtidos da táboa 1.

⁸ Elaboración propia a partir dos datos obtidos do Ministerio do Interior. A maior porcentaxe de mobilización electoral nas provincias máis rurais –Lugo e Ourense– evidencia o modelo de participación invisible, consecuencia da mobilización inducida desde o poder.

A política democrática basease na relación de certa igualdade entre a sociedade e as institucións, e isto rompe cando a relación se establece, en vez de entre os políticos e a colectividade, entre os individuos e o poder. Neste caso a posición de poder institucionalizado é exorbitante, e produce no votante unha reacción máis orientada a propiciar unha acción benéfica –dun poder considerado discrecional e externo ás motivacións de acción social-, que a controlar ou condicionar ese poder.

A política visible –a que se fai para condicionar unha acción de goberno, ou directamente para conquistar o poder a través dos partidos ou grupos de acción social- ten pleno sentido e racionalidade –apunta Pasquino- nun espazo urbano, onde xogamos todos con intereses colectivos. Pero o cidadán disperso, que basicamente é o cidadán rural, non ten esa necesidade nin esa posibilidade, porque vive nun espazo político con débil sentimento de comunidade e do ben público. E por iso non pretende influír no poder. Só quere que o poder lle sexa

propicio, estar reconciliado con el, telo da súa man, e que o poder teña a vontade de axudalo. E iso determina os votos inerciais a favor do poder debidamente asentado. Os galegos somos máis conservadores, ou como tales votamos, non tanto por termos construído un universo ideolóxico distinto, senón porque apreciamos que hai un partido –neste intre o PP- que funciona con unha racionalidade invisible mellor entendida e articulada que os outros, como se pode apreciar na taboa 3.

Pero moitas destas reflexións son tan aplicables a un partido da dereita como da esquerda, na medida en que ao dicirmos que un cidadán é conservador facémolo na acepción de “adoptar unha inercia favorable ao poder”, que tanto pode visualizarse nun partido de dereita como de esquerda.

% de voto eleccións municipais 2011			
	P.P.	PSdeG-PSOE	B.N.G.
A CORUÑA	41,81%	24,20%	16,40%
LUGO	46,97%	31,45%	14,09%
OURENSE	49,49%	28,48%	14,27%
PONTEVEDRA	45,74%	24,83%	18,59%

Compre subliñar que a acelerada urbanización de Galicia vai eliminando pouquiño a pouco a cultura *clientelar*. Por exemplo, na provincia de Ourense o 40% da poboación urbana xa está nunha soa cidade. E en Lugo hai 4 concellos que aglutinan a maioría da poboación da provincia. De tal xeito que, o cambio comeza a producirse. Hai que ter en conta, sen embargo, que o cidadán que se traslada do campo á cidade non cambia da mentalidade rural á urbana inmediatamente e nun só chanzo, senón que vai cambiando progresivamente. A xente nova urbana, os que xa naceron na cidade, son os verdadeiros protagonistas do cambio de cultura electoral en Galicia, porque teñen na cidade ou na vila os referentes de valor social e político. Pero é unha adaptación que en termos históricos é relativamente lenta.

E esa é a razón pola que en Galicia temos menos cultura urbana, e pola que ás veces dicimos que non é tan clara –pola remanente influencia do mundo rural- a diferenza entre o voto rural e o urbano. As cidades, dende a perspectiva da cultura cívica, aínda están cheas de rurais. Empezamos a ter urbanos, pero só agora. E iso vai cambiar paseniño o modelo electoral, porque mentres o cidadán de cultura urbana que se dispersa nun entorno suburbano ou rural mantén intacta a súa cultura cívica urbana, os que fan o movemento do rural ao urbano conservan durante moito tempo, a veces de por vida, as formas de socialización, os intereses e os valores que adquiriron na súa xuventude, e seguen mantendo moitos referentes, incluso os estritamente políticos, que inflúen nos eu comportamento electoral.

► Táboa 3º: Porcentaxe de votos que recibiron os tres principais partidos políticos de Galicia nas eleccións municipais do ano 2011.

⁹ Elaboración propia a partir datos facilitados polo Ministerio do Interior. Os datos mostran como o PP funciona cunha racionalidade máis clientelar que os outros partidos. E esta racionalidade exprésase en maior medida nas provincias que teñen maiores unhas taxas de poboación rural.

O profesor J.L. Sequeiros dicía que o comportamento político dos galegos explícase en función dun interéso obxectivo que se contextualiza nunha cultura política, que él definía como *parroquial*, é dicir, condicionado por un modelo produtivo moi próximo ás estruturas de autoconsumo, forxado nun contexto histórico de dispersión social, minifundio agrario, fragmentación industrial e debilidade institucional, que tanto se aprecia dende a perspectiva do poder como dende o máis discutible concepto de articulación da sociedade civil. Para Sequeiros era preciso romper coa explicación institucionalizada dos comportamentos políticos dos galegos, e defendía que non ten sentido insistir na dobre personalidade dos galegos (é dicir, que queiran un novo modelo de poder e de sociedade, mentres se manteñen apegados ao voto tradicionalista e inercial), coma se o galego votase controlado e o resultado das eleccións contradixera abertamente a vontade dos votantes.

Sequeiros, que faleceu prematuramente en 1999, auguraba que a finais do S. XX os cambios sociais e económicos derivados da crecente transnacionalización económica e da contextualización no marco amplo da UE provocarían un cambio político que sería tan amplo e inexorable coma o propio cambio social. Evidentemente isto non foi de todo así. E nesta mesma liña, o profesor X.L. Barreiro sostén que non é o comportamento electoral dos galegos o que explica a súa realidade política, social e económica, senón que é esta, cos seus contextos históricos e xeográficos a que explica a específica racionalidade das eleccións galegas.

Ambas teorías seguen a estar en vigor, aínda que cómpre engadir que, en vista de que Galicia segue ancorada nunha crise permanente e sen ter aínda definidas as liñas estratéxicas de cara onde avanzar, é o momento de que tanto os partidos políticos coma a sociedade se fagan responsables da situación. É dicir, os partidos políticos —e os poderes públicos— deben mudar o obxectivo que determina as súas estratexias de relación coa sociedade, e, en vez de pensar só en cómo gañar eleccións, afrontar unha diagnose real do país, e deseñar as medidas e actuacións precisas para superar o atraso xa endémico en Galicia, entre as que debería ter especial incidencia a vertebración social e política da sociedade rural e o cambio das institucións que a gobernan e representan. Porque, se ben é certo que o minifundismo acerta a explicar a formación da nosa cultura cívica tradicional, non é de recibo que siga sendo, a día de hoxe, un determinante esencial dos nosos comportamentos e da estrutura de poder das nosas institucións.

Por outra banda, tamén é hora de que a sociedade adquira cotas de responsabilidade política, e, en vez de limitarse a ratificar e apoiar as estruturas reais do poder, comece a impulsar a renovación das elites e unha aplicación do poder ao servizo da transformación económica e social de Galicia¹⁰.

¹⁰ Blanco Casais, M. (2013): “Alternativa Galega de Esquerdas: Un actor diferencia en las elecciones gallegas de 2012”. Revista de Investigaciones Políticas y Sociológicas (RIPS), vol. 12, núm. 3. Pps 143-164.

Bibliografía:

Barreiro Rivas, X.L. (2005-3ª ed): A terra quere pobo. Vigo: Editorial Galaxia.

Barreiro Rivas, X. L., e Blanco Casais, M. (2013): "La Recesión económica y cultural del rural gallego: causas, formas y perspectivas". En: Rodríguez Gonzalez, R., dir. (2013): Galicia un mundo rural vivo. Lalín e Coruña: UIMP, pp. 14-36.

Blanco Casais, M. (2013): "Alternativa Galega de Esquerdas: Un actor diferencial en las elecciones gallegas de 2012". Revista de Investigaciones Políticas y Sociológicas (RIPS), vol. 12, núm. 3, pp. 143-164.

Bohigas, O. (2004): Contra la incontinencia urbana. Barcelona: Electa.

Bouhier, A., (1979): La Galice. Essaigéographiqued´analyse et d´interpretation d´un vieux compl exeagraire. La Roche-Sur-Yon, Imprimerie Yonnaise, 2 vols.

Estévez, X. (2001): "Educación e urbanismo. A cidade como proxecto cívico". En: Santos Rego, M. A., e Lorenzo Moledo, M.M., eds. (2001): A construción educativa da cidade: unha perspectiva transversal. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago e Concello de Santiago, pp. 121-132.

Fernández Leiceaga, X., e López Iglesias, E. (2000): Estrutura económica de Galiza. Santiago: Edicións Laiovento.

Ferrás Sexto, C., Macía Arce, X. C., García Vázquez, M. Y., e Armas Quintá, F. X. (2004): "El minifundio sostenible como un nuevo escenario para la economía gallega". Grupo de investigación socio territorial (GIS-T), Instituto de Estudios y desarrollo de (IDEGA), Universidad de Santiago de Compostela. Revista Galega de Economía, vol. 13, núm. 1-2 (2004), pp. 1-25.

Giddens, A. (1998-2ª): Modernidad e identidad del yo. El yo y la sociedad en la época contemporánea. Barcelona: Península. (Edic. Original: 1991:

Modernity and Self-identify, Self and Society in the Late Modern Age. Polity Press en asociación con Basil Blackwell).

López Iglesias, E. (1994): Demografía e estruturas agrarias. Análise da dinámica demográfica e das mudanzas das estruturas fundiarias da agricultura galega, 1950-1993. Tese de Doutoramento. Universidade de Santiago.

López Iglesias, E.; Pérez Fra, M. (2004): "Axuste agrario e despoboamento rural". Grial, nº 162, pp. 36- 43.

López Iglesias, E. (2005): "O papel actual da concentración parcelaria na política de estruturas agrarias e desenvolvemento rural: reflexións a partir da experiencia da Galiza". En: Oliveira Baptista, F., org. (2005): Terra e tecnologia: século e meio de debates e políticas de emparcelamento. Oeiras (Portugal): Celta Editora, pp. 85-114.

López Iglesias, E. (2006): "Axuste agrario e despoblamiento rural en Galiza: Análise das tendencias recentes e reflexións cara o futuro". Congreso técnico-científico sobre Desagrarización e Sostenibilidade Rural na Euro-Rexión Galicia-Norte de Portugal. Lugo: Foro Rural Galego, 2006.

Pereiro Pérez, X. (2004): "Para uma antropología das relações entre os mundos rurais e os mundos urbanos" Vila Real (Portugal): Revista Tellus.

Ribas Álvarez, A. (2004): O Impacto da concentración parcelaria na dinámica das explotacións agrarias, estudo para as explotacións bovinas da provincia de A Coruña. Tese de doutoramento realizada por Alfonso Ribas Alvarez ; dirixida por Edelmiro López Iglesias. Universidade de Santiago.

Rivera Otero, X.M., Barreiro Rivas, X.L., Jiménez Sánchez F., Lagares Diez, N. (2003): Os partidos políticos en Galicia. Xerais.

Sartori, G. (2001): La sociedad multiétnica. Pluralismo, multiculturalismo y extranjeros.

Madrid: Taurus (Edición original: (2001): Pluralismo, multiculturalismo e estranel).

Soto Fernández, D. (2003): Transformacións productivas na agricultura galega contemporánea. Da Agricultura Orgánica á Revolución Verde (1752-1986). Unha aproximación a partir das macromagnitudes. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago.

Balboa López, X., Besteiro Rodríguez, B., Fernández Leiceaga, X., Fernández Prieto, L., Jordán Rodríguez, M., López Iglesias, E., Soto Fernández, D., e Viso

Outeriño, P. (2006): Os Montes Veciñais en man Común: O patrimonio silente. Natureza, economía, identidade e democracia na Galicia rural. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.

Soto Fernández, D. (2006): Historia dunha agricultura sustentábel. Transformacións productivas na agricultura galega contemporánea. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.

Villares, R. (1982): La propiedad de la tierra en Galicia, 1500-1936. Madrid: Siglo XXI Editores.

[Unha historia de desencontros entre Estado e veciñanza. A conflitividade arredor dos montes en man común]

Ana Cabana Iglesia

Doutora en Historia pola Universidade de Santiago de Compostela, onde exerce como profesora no Departamento de Historia Contemporánea e de América. Realizou estancias de investigación en diferentes centros internacionais como o Instituto de Historia Contemporánea da Universidade Nova de Lisboa ou o Cañada Blanch Centre da London School of Economics & Political Science (LSE). Leva a cabo o seu labor investigador no marco do Grupo de Referencia Competitiva Histagra (Historia Agraria e Política non mundo rural. Séculos XIX e XX). Entre as súas últimas publicacións poden destacarse as monografías Xente de Orde. O consentimento cara ao franquismo en Galicia, A Coruña, tresCtres (2009) e La derrota de lo épico, Valencia, Prensas de la Universidad de Valencia (2013) e varios artigos en revistas científicas de prestixio.

1. A conflitividade forestal en Galicia: respostas ao intervencionismo estatal¹

Normalmente ó referirnos ó monte comunal, entendido en xenérico como ben colectivo, hai dous tipos de postura entre os investigadores². Por unha banda aqueles que o asocian con aspectos claramente negativos (subexplotación económica, degradación medioambiental, etc.) e que asumen e anuncian a súa deriva inevitable cara a unha individualización, en liña coas teses de Hardin (1968) e, pola outra banda, os que inciden nas connotacións de corte positivo, na liña de pensamento iniciada por E. Ostrom (1991). Neste caso o estudo do monte comunal adoita ser o relato dunha institución épica, supervivente ata os nosos días ou obrigada á individualización, que demostrou a súa capacidade para adaptarse a todos os contextos sociais e económicos habidos na Historia dende o seu xurdimento no Medievo, mesmo naqueles onde o seu desmantelamento parecía o “moderno” porque era visto como un “residuo”, como un elemento asociado co atraso dunha institución que garantiu a produción de alimentos e materias primas e fortaleceu a cohesión social, e se non a igualdade, si a reciprocidade e o equilibrio e a equidade social (Iriarte, 2002, Beltrán, 2014).

Pero ningunha das dúas ópticas deixan de evidenciar que o monte foi historicamente, ao mesmo tempo –e na mesma medida– que unha fonte de recursos e un referente comunitario –e na mesma medida que foi isto– un foco de conflitividade. Confírmase que as comunidades protexen os seus montes canto máis precisan deles. A maior dependencia, maior implicación (Serrano, 2014b; Agrawal e Chharte, 2006). A xa abondosa bibliografía sobre a historia dos montes galegos demostra que sen importar a etapa histórica concreta e independentemente da súa titularidade, fórmula de xestión ou usos, o monte concitou múltiples desacordos. Foron sobre todo os montes veciñais os que se amosaron como un espazo privilexiado para o estudo da conflitividade ó longo da historia (Rey Castelao, 1995; Saavedra, 1982; Balboa, 1990; Pereira, 1999; Rico, 1999 e 2000; Freire, 2011).

Estas confrontacións permiten analizar tanto as resistencias do mundo rural galego ás imposicións de corte político, administrativo, ecolóxico ou económico que trocaban as lóxicas e normas polas que a relación entre veciñanza e monte común se rexía, como as desavinzas nas propias comunidades que ostentaban propiedade e/ou uso. Nós fixarémonos sobre o primeiro dos ámbitos ó longo do texto. Prestaremos atención nestas liñas a unha conflitividade concreta, aquela que se suscita a partir dunha actuación do Estado ou doutra administración e que é considerada polas comunidades como unha inxerencia. Isto é, centrarémonos primordialmente na conflitividade derivada da intervención política nos montes veciñais, en cando o Estado se converte no “inimigo” (Serrano, 2014a).

Pero a conflitividade nos montes de veciños non é unha realidade histórica superada. Lonxe diso, segue sendo a razón de base dunha intensa conflitividade para unha sociedade contemporánea, como é a galega nos nosos días, cada vez máis complexa, cunha nova situación

¹ A autora pertence ó Grupo de Investigación de Referencia Competitiva GI-1657 “Historia agraria y política del mundo rural” (HISTAGRA). IP: Lourenzo Fernández Prieto. Este traballo enmárcase dentro dos proxectos de investigación financiados polo Plan Nacional I+D “Políticas agrarias en un contexto autoritario. De la autarquía a la revolución verde: consecuencias en el agroecosistema, la economía y la sociedad rural (1940-1980)” (HAR: 2010-18668; IP: Lourenzo Fernández Prieto) e “Cooperación, conflictos y equilibrios en el manejo colectivo de recursos naturales, siglos XV-XXI” (HAR: 2012-30732; IP: José Miguel Lana Berasain).

² Seguimos a definición neste caso de Iriarte (2002) que identifica comunal como aquelas terras que foron manexadas de forma colectiva a un nivel local, independentemente de que a súa propiedade fora colectiva (caso galego), municipal ou pública (caso dos comunais do resto do estado Español).

socioeconómica e novos valores ambientais. Neste senso, cremos que convén realizar unha análise no longo tempo que nos permita ver a evolución das protestas que se desenvolveron por mor deste tipo de propiedade privada colectiva, subliñando as continuidades e rupturas que se albiscan nesta loita bicentenaria das comunidades propietarias.

Certamente o gran número de conflitos existente na etapa contemporánea (sec. XIX e XX) posibilita o establecemento de diferentes tipoloxías en función do ángulo dende o que estes se analicen. Empezaremos por aplicar unha mirada máis clásica cara ós conflitos analizándoos dende o punto de vista dos seus actores, dos protagonistas do desacordo, para logo estudalos atendendo á óptica ambiental. Quizais a fórmula máis recente e innovadora de catalogación dos conflitos sexa a ofrecida dende a Historia Ambiental que, como o seu propio nome indica, pon o acento nas diferentes lóxicas ambientais que poden conter as desavinzas.

A hora de falar de protagonistas e antagonistas dos conflitos que xurdiron dende o século XIX arredor do monte veciñal galego, cómpre establecer categorías que nos permitan analizar os conflitos e ir alén da súa simple enumeración e a descrición dalgunha casuística puntual. Gómez-Vázquez et al. (2009) xa teñen ofrecido unha moi relevante proposta para o estudo desa conflitividade atendendo a desatada na primeira década do segundo milenio e que tivo eco nos medios de comunicación escritos. No caso destes autores habería que distinguir entre: 1) conflitos socioeconómicos internos, que se corresponderían cos desacordos a nivel interno que acontecen nunha mesma comunidade; 2) conflitos socioeconómicos externos, que englobarían os desencontros que se dan entre comunidades veciñas polo control da terra; 3) conflitos socioeconómicos externos coas institución, debidos á falta de coincidencia no modo de percibir o que debe ser o uso e os modos de aproveitamento e xestión do monte; 4) conflitos económicos externos con empresas, categoría na que se daría cabida á problemática xerada pola cesión de dereitos sobre os recursos e usos do monte a corporacións económicas; 5) conflitos socioeconómicos e ecolóxicos externos con organizacións ou grupos que interactúan coas comunidades de montes (organizacións ecoloxistas, organizacións de cazadores, de labregos, etc.); e 6) conflitos ecolóxicos externos coa administración e empresas, que xorden da desconformidade con respecto a comportamentos ambientais.

Se miramos en perspectiva histórica a categorización proposta parece igualmente válida. En aras dunha maior operatividade e tendo como elemento de análise primixenio ós actores que protagonizan a conflitividade, na nosa opinión, poderíamos falar de conflitos internos e externos atendendo a se os suxeitos en liza son das comunidades ou se ben un deles é un ente esóxeno ás mesmas. Dentro dos conflitos protagonizados polas comunidades poderíamos aínda establecer dous subgrupos e falar de conflitos intracomunitarios e intercomunitarios.

Os primeiros serían os conflitos que se dan entre aqueles que conforman unha mesma comunidade de propietarios ou individuos que dunha maneira ou doutra teñen unha

vinculación con un determinado monte³. Un repaso á prensa periódica ou ás sentenzas xudiciais, dúas fontes que nos informan deste tipo de problemáticas, así como estudos de tipo microterritorial permítenos sinalar algunha das razóns que as motivan e que van máis alá das puntuais friccións persoais que en todo agrupamento humano se dan. Nun estudo realizado sobre os montes veciñais do concello de Folgoso do Courel (Cabana et al., 2013) puidemos comprobar como a conflitividade entre os propietarios, que na actualidade son asociacións (vinculacións entre individuos) estables (gozan de regularidade) que non responden á vontade asociativa do individuo, centrábanse en dous aspectos: a inclusión dentro da comunidade e o desacordo nos usos do monte veciñal. O segundo dos elementos está presente en boa parte das comunidades e vén dado polas diferentes posturas dos comuneiros, que, en virtude dos seus intereses individuais (ou de casa) defenden ou rebaten a viabilidade de distintas opcións económicas (vocación forestal, industrial, gandeira, agraria, etc.). Normalmente as diverxencias son emendadas se se atopa un equilibrio entre a taxa de beneficio privada e a taxa de beneficio social (North, 1993). Pero certamente noutras ocasións as diferentes posturas sobre o uso do monte dos membros das comunidades dificulta e mesmo chega a imposibilitar a xestión do mesmo. O relativo á inclusión/exclusión de membros dentro da comunidade é un asunto cada vez máis conflitivo. A estabilidade histórica das comunidades

³ Neste caso atendemos ó concepto de “comunidade anidada” (Lana e Laborda 2013), que serían comunidades dentro doutras entre as que pode haber xerarquías ou non (por exemplo individuos que son membros dunha comunidade de montes poden á vez estar en comunidades veciñais máis amplas ou en comunidades de regantes, etc.)

viuse truncada dende os anos sesenta do século XX coas emigracións de longo radio, pero sobre todo, décadas despois, co alto nivel de mobilidade da poboación que deu lugar a residencias menos estables en tempo nun lugar determinado e ó fenómeno dos neorrurais, isto é, persoas que deciden vivir no rural (espazo no que se atopan a maioría dos montes veciñais) sen ter tido ningunha relación ou vinculación previa con dito lugar. Neorrurais e residentes “non a tempo completo” (entendido este como o imprescindible para acadar a condición de comuneiro pola lexislación vixente) operan en moitos casos como xeradores de conflitos nas comunidades, tanto polo descoñecemento da lexislación como polo non cumprimento da mesma en virtude doutras lóxicas relacionais. Así atopámonos con casos onde o monte veciñal é malentendido como un espazo de libre acceso en vez de como un ben colectivo de uso limitado e excluínste. Neste marco xorden tensións dos veciños con residentes novos (neorrurais normalmente) aos que, aínda cumprindo os requisitos marcados pola lei, se lles nega a condición de comuneiros, ou con persoas non residentes o tempo estipulado na lexislación no lugar onde está sito o monte (e polo tanto, que non deberan formar parte da comunidade) que si teñen presenza nela e mesmo son elementos decisivos na toma de decisións sobre os manexos e usos dese espazo.

A outra tipoloxía referida, a intercomunitaria, sería a que aglutina os desacordos que xorden entre dúas comunidades propietarias ou entre unha comunidade e outro grupo ou colectivo social co que poden interactuar en réxime de “iguais” (non institucións nin empresas). O tema dos deslindes aparece como o tema estrela dos desacordos deste tipo. Dende a primeira lei de Montes de 1868 quedaba fixado que sería a Administración forestal a que deslindara os montes que o Xurado Provincial declarara como veciñais en man común, pero a falta de celo daquela neste asunto tivo como consecuencia que os temas de límites sexan aínda hoxe un aspecto problemático. De feito, como se sabe, na Lei de Montes de Galicia actualmente vixente (7/2012) estableceuse a revisión de esbozos de montes veciñais en man común e a elaboración de cartografías actualizadas dos montes veciñais que se coñecese que son susceptibles de tal adecuación por mor da conflitividade desatada e/ou previsible. Para ilustrar este tipo de conflito podemos dar conta do que tivo como protagonistas á comunidade do Monte Veciñal en Man Común de Vilar de Mouros (O Incio, Lugo) e á Comunidade do Monte Veciñal en Man Común de San Saturnino de Froián (Sarria, Lugo). Unha conflitividade arredor do monte veciñal que se mesturaba coa indefinición dos lindes das parroquias nas que estaban sitos os montes e, aínda por riba, dos propios concellos das que aquelas formaban parte, O Incio e Sarria respectivamente. O punto álxido desta conflitividade concreouse nun longo enfrontamento xudicial que parte do expediente de clasificación do monte veciñal en man común de Vilar de Mouros en 1977 e que comeza en 1993 no Xulgado de Primeira Instancia, pasa pola Audiencia Provincial de Lugo (1995) e remata coa sentenza do Tribunal Superior de Xustiza de Galicia en 1996, que ratificaba a sentenza do Xulgado de Sarria que daba a razón as demarcacións defendidas polos veciños de Vilar de Mouros⁴.

⁴ Mesmo no propio concello de O Incio poderíamos dar conta de máis desacordos (por exemplo o acontecido por mor das distintas lindes dos montes que defendía a Comunidade de Montes de Trascastro e a Comunidade de Montes de Santa Mariña. Con distintos nomes, os conflitos repítese por toda a xeografía galega: Comunidade de Montes da Magdalena contra a Comunidade de Montes de Zobra sobre a propiedade dos montes de Trascoco e Devesa, que igual que o caso lucense comentado tamén se complica cos lindes dos concellos, neste caso o de Lalín e o de Forcarei (Pontevedra); mesmo caso que no dos comuneiros das parroquias luguesas de de Bretoña (A Pastoriza) e Sta. María Maior (Mondoñedo) Comunidade de Montes de Rubián e de Baión nos montes de Peteira e Grande (concello de Vilagarcía de Arousa, Pontevedra) ou a Comunidade de Montes de O Soño-Bemposta (Viladevós, Ourense) contra a Comunidade de Montes de Fumaces (Riós, Ourense). Fontes: Arquivos familiares de Vilar de Mouros (O Incio). *La Voz de Galicia* (17/03/2009; 16/04/2009); *Faro de Vigo*, (27/06/2003); *La Región* (16/12/2004)

No referente aos conflitos externos, que son os que concitan o noso interese - e son os que dedicaremos as restantes páxinas-, tanto ó longo da historia como na actualidade mantense un antagonista por excelencia, a Administración. O Estado inicialmente e, xa en democracia, xunta a el outras institucións de goberno (locais, provinciais, autonómicas), como encargadas de redactar e facer cumprir leis que mudaban ou redefinían a relación establecida entre comunidades e a súa propiedade, xa na titularidade, xa na xestión, terán un papel chave para comprender a conflitividade forestal⁵.

2. Conflitividade social: comunidades de montes vs. Administración

Numerosas investigacións históricas se teñen debuzado sobre a problemática xurdida arredor do monte veciñal galego contra lexislacións que mudaban os usos e costumes que rexían o seu uso e o seu sistema de propiedade. De feito, o monte adoita ser un dos exemplos paradigmáticos que se usan dende a Historiografía para demostrar como a inserción do campesiñado galego nas pautas xurídicas, económicas e ambientais dos modelos de propiedade e xestión do común impostos polo liberalismo no século XIX e polo franquismo no século XX non se consumou sen a súa dose de conflito (Balboa, 1990; Rico, 1995; Soto e Fernández, 2004). Non é unha condición singular dos montes galegos posuídos en común nin das comunidades rurais galegas. Exemplos de loita polos comunais –independentemente da súa titularidade (pública ou privada) e fórmulas de uso e aproveitamento (igualitarias, por cotas, gratuíto, oneroso, etc.)- repítense por toda a xeografía española e europea no século XIX, cando os réximes liberais impuxeron xenericamente a súa individualización en aras da modernidade que entendían aseguraba a propiedade privada e a liberdade de mercado (Artiaga e Balboa, 1992; Cobo et al., 1992; Van Zanden, 1999; Ortega, 2002; De Moor et al., 2002). E tamén no século XX, cando o franquismo ou outros réximes autoritarios (como o portugués) optaron por prohibir os usos tradicionais de montes comúns e baldíos e impoñer o uso exclusivamente forestal deses espazos (Rico, 2000; Fonseca e Freire, 1990).

Malia que o período de maior conflitividade sobre a propiedade veciñal se dá en Galicia co franquismo, non é menos certo que coa lexislación do Estado liberal librouse unha batalla iniciática. O liberalismo de maneira crecente invocou de xeito despectivo as verbas “costume” e “tradición” arredor do comunalismo en xustificación a unha ideoloxía individualista e letrada que pretendía impor. De entrada, a lexislación converte a célula social e territorial de Galicia, a parroquia, nunha entidade carente de calquera recoñecemento legal. Este paso previo permitiu que os montes que estaban adscritos a parroquias e lugares se asimilaran cos montes de propiedade municipal característicos doutras rexións de España, o que de feito supoñía que a propiedade “real” e a “legal” deixaran de ser unívocas. Este paso, o da municipalización, é un proceso previo sobre o que se superpoñerá a lexislación sobre os montes veciñais en Galicia, que se conforma a partir de varios eixos: unha lexislación sobre as formas de propiedade non admisibles, un novo modelo de fiscalidade, a organización dunha administración agraria,

⁵ A finais do século XX engadiuse un novo antagonista que, como vemos na proposta de Gómez-Vázquez et al. (2009), acada carta de natureza na última década, as empresas que establecen algún tipo de acordo económico sobre a xestión dos recursos.

a tipificación de novos delitos no código civil e a activación dun aparato informativo e coercitivo, a garda civil e a gardería forestal (Fernández Leiceaga, 1990). Os montes veciñais, definibles desde un punto de vista xurídico ata aquel momento como propiedade privada colectiva (dos veciños) como deixaron de poder ser administrados por parroquias ou aldeas por non estar estas entidades recoñecidas legalmente e así foron equiparados polo Estado liberal aos montes municipais doutras rexións de España pasando a ser administrados polos concellos. Como é ben sabido este cambio legal non significou que os veciños deixasen de realizar nos seus montes os tradicionais aproveitamentos (pastoreo, recollida de leña e madeira, de forraxe e abono orgánico, sementeira de cereais, etc.) (Balboa, 1990).

A este primeiro chanzo no desposuímento seguiu no século seguinte unha política governamental específica e estratéxica: a repoboación forestal. Tratouse dunha das políticas públicas que mellor se adaptou aos principios teóricos da fase de autarquía económica pola que pasou o réxime nas décadas de 1940 e 1950. O obxectivo era alcanzar uns niveis de produción autóctona de madeiras que permitisen o abastecemento das industrias estatais de produción de celulosa e pasta de papel. Para iso reorganizouse en 1941 un organismo específico, o Patrimonio Forestal do Estado (PFE), dotado dunha importante autonomía tanto económica como en canto ao seu funcionamento. Para lograr incrementos significativos na produción estatal de madeira recorreuse sistematicamente á repoboación con especies de crecemento rápido, sobre todo piñeiro e eucalipto, cuxos rendementos eran moi significativos en zonas –como todo o Noroeste de España– cunhas condicións climáticas e edafolóxicas apropiadas. A escaseza de montes propiedade do Estado en Galicia, obrigou ao PFE a chegar a acordos, os consorcios, con institucións políticas locais (concellos) ou provinciais (Deputacións) para poder garantir o éxito da súa misión repoboadora. Xa que logo, os concellos e as Deputacións provinciais asinaron acordos (consorcios) de explotación co PFE sobre unhas propiedades que non eran súas realmente, aínda que si segundo a lexislación. As peculiares condicións políticas do primeiro franquismo, coa represión e destrución do armazón asociativa campesiño (Fernández Prieto, 1993; Cabana e Cabo, 2006) e o poder omnímodo das institucións do réxime, posibilitaron esta auténtica usurpación da propiedade veciñal.

A política de repoboación implicou un inevitable choque entre dúas lóxicas opostas de uso do monte (Soto e Fernández, 2004). A campesiña, que o entendía como un espazo agrario, fundamental para explicar a propia viabilidade ou equilibrio do sistema agro-gandeiro galego, e a do PFE, para quen só era un espazo forestal, destinado á produción masiva de madeira, e xa que logo, calquera outro modo de uso diferente do industrial (forestal) que puidese supoñer unha ameaza para este debía ser imposibilitado por todos os medios. Así, os campesiños viron non só como se lles expropiaban as súas propiedades, senón tamén como se lles impedían prácticas económicas imprescindibles para a súa reprodución, en especial a dos grupos máis desfavorecidos de entre o campesiñado. A aparición dunha intensa conflitividade en torno á repoboación forestal era inevitable (Rico, 1995; 1999; 2000).

A disputa durou ata que os montes volveron ás mans dos seus propietarios lexítimos, un proceso que se inicia coa Lei de Montes Veciñais en Man Común de 1968 e que non remata ata os anos oitenta, coa primeira Lei de Montes autonómica (1980), momento no que o groso dos montes veciñais que perderan esa condición pasando a titularidade do concello, inverten o proceso (por petición das comunidades, de oficio ou por parte dalgunha institución –Hermandades, etc.). Neste proceso de devolución (Grupo de Estudio de la Propiedad Comunal, 2004; Grupo dos Comúns, 2006; Freire, 2013), un papel fundamental foi o xogado polos Xurados Provinciais de Montes, a quen compete a clasificación do monte como veciñal en man común. Os Xurados Provinciais de Montes son unha entidade que aglutina boa parte da conflitividade existente arredor dos montes veciñais en man común dende a década dos setenta do século XX, cando comeza a súa actuación. Como se sabe, dita institución, que se constitúe a razón de unha por provincia, foi creada ao abeiro da Lei 52/1968 do 27 de xullo en 1968 sobre montes veciñais en man común, o mesmo texto lexislativo que recoñecía por primeira vez dita categoría de monte⁶. A conflitividade inicial debida á clasificación, que debe ser relacionada coa efervescencia política dos anos da transición cara a democracia, concentrouse nas provincias de A Coruña e Pontevedra, onde se crea a Coordinadora de Montes Veciñais en Man Común (Freire, 2013; Lanero, 2013).

⁶ BOE núm. 181, de 29 de xullo de 1968.

Pero a conflitividade continuou, aínda que con menor intensidade, a partir dos anos oitenta e mantense latexando ata a actualidade por varios motivos⁷. O primeiro e máis importante porque o proceso de clasificación está inacabado⁸. Unha boa parte dos montes de veciños están aínda formando parte dos catálogos de Bens Públicos adscritos ós concellos. O Grupo dos Comúns (2006) cifraba en aproximadamente 140.000 ha. a superficie de monte veciñal que aínda está baixo a tutela pública. Así, moitas comunidades seguen en trámites de recuperar o que consideran seu e seguen a loitar e en trámites de recuperar o que consideran seu. Como é evidente neste punto, os concellos son a outra institución que concita a conflitividade arredor do monte, pois actúa, como o fai o Xurado en moitos casos, como antagonista das reclamacións das comunidades, defendendo a súa condición de propietario e xestor, isto é, posicionándose contra a súa clasificación como monte veciñal e a prol da súa condición de público.

Por outra banda, a conflitividade derivouse do feito de que o proceso de clasificación se fixo en moitos casos de maneira apresurada, mesmo caótica, polo que moitas comunidades seguen denunciando defectos da mesma que eivan ou mesmo imposibilitan a súa acción xestora. Esta problemática é unha das que máis repercute na conflitividade de tipo intracomunitario, por mor dunha definición clara dos límites de parcelas particulares que están sitas no monte veciñal ou no seu perímetro, e tamén na conflitividade intercomunitaria, a causa do tema dos lindes entre montes veciñais limítrofes.

Tampouco debemos esquecer, alén da falla de clasificacións por realizar e dos defectos da mesma, a conflitividade xerada polo que poderíamos chamar clasificacións erróneas. Neste aspecto queremos chamar a atención sobre un asunto en particular, a clasificación como montes veciñais en man común de montes de varas (tamén chamados abertais, de fabeo ou de voces, segundo a zona) porque arrastra una teimada conflitividade alí onde territorialmente estes últimos teñen unha destacada presenza, parte oriental da provincia de Lugo especialmente. No caso do concello lugués de A Fonsagrada, por exemplo, tan só no período 2010-2013 un total de seis montes clasificados nos anos setenta como montes veciñais en man común foron desclasificados mediante sentenza do Xulgado de Primeira Instancia para volver á súa condición de montes de varas⁹.

O repertorio das formas de protesta activado polas comunidades contra a Administración mudou ó longo de todo o período contemporáneo (Cabana et al., 2014). Na inmediata posguerra (anos corenta do século XX) observamos a reactivación de fórmulas que indican a persistencia nos usos tradicionais do monte. Pastoreo, cultivo de cereais e outras prácticas antes comúns convértese en desafío ó réxime que os convertera en delitos. Podemos achegarnos a unha visión relativamente acabada da conflitividade silenciosa na primeira posguerra grazas a un vasto e detallado conxunto de fontes documentais que aínda conserva a administración forestal do Estado. Os expedientes de denuncia motivados pola persecución

⁷ Casos concretos que teñen dado lugar a protestas e ó uso da vía xudicial na páxina web da Organización galega de Comunidades de Montes <http://www.orgacmm.org/>

⁸ Sirva un caso ben recente como mostra. A altura do 17 de decembro de 2013, o Xurado Provincial de Clasificación de Montes Veciñais en Man Común de Lugo iniciou a tramitación de dous expedientes de clasificación de montes desta provincia (expedientes 4/2013 e 5/2013) no concello de O Incio. DOG nº 4 (8 xaneiro de 2014).

⁹ Arquivo do Xulgado de Primeira Instancia de A Fonsagrada.

de aproveitamentos comunais do monte permiten trazar un esquema xeral do proceso de desposuímento e as respostas conseguíntes das comunidades: a súa transcendencia social, a modalidade das resistencias, o seu ritmo, as modalidades represivas, etc. No caso concreto da comarca de Sarria, estudada en detalle por Antón Santos (2003), constatouse que máis de mil veciños aparecen denunciados e sancionados con penas diversas no curto período de tempo que vai desde finais da década de 40 –momento no que se inician as repoboacións na zona- ata 1959. David Soto e Lourenzo Fernández Prieto (2004) nun intento por sistematizar ditas mostras de oposición, sinalaron, ademais desas mostras de resistencia cotiá, as reclamacións administrativas, os preitos xudiciais, a continuación do proceso de individualización do monte veciñal (que mudaba a configuración e natureza do monte converténdoo legalmente en particular) e os incendios.

Nas últimas décadas do franquismo pónense en marcha outras actuacións aproveitando as vías legais, mais tamén se recorre ó conflito aberto, que se suma ás fórmulas iniciais. Obsérvanse pois cambios no repertorio cunha tendencia á coexistencia de métodos de protesta, se ben nos anos finais do réxime e durante a Transición cara a democracia, o contexto deixa máis marxe para o desafío aberto e a protesta máis organizada e institucionalizada, de aí que as formas de protesta se modulen. Esta última será a que caracterice as discordancias xa no período democrático. Apelacións ó propio Xurado de Montes ou preitos ante os Xulgados do Contencioso Administrativo contra as disposicións do organismo encargado das clasificacións son os modos nos que se tratan de solucionar as disputas.

3. Conflitividade ambiental: comunidades de montes vs. Administración

Vincenc Fisas ofrécenos unha definición de conflito coa que nós operaremos neste texto: un conflito é unha situación na que un actor (persoa, comunidade ou Estado) se atopa en contradición consciente con outro actor a partir do momento no que os dous perseguen obxectivos incompatibles, o que os conduce a unha oposición, enfrontamento ou loita. O elemento crucial desta formulación radica nos “obxectivos incompatibles”, que poden ser de dous tipos: a) de intereses: que encadran todo o que se vincula coa posesión e o intercambio de bens; b) de valores: que supón actuar en nome de cosmovisións. Segundo isto, a particularidade do conflito ecolóxico é que agrupa as dúas tipoloxías. Normalmente o conflito xurde dunha pugna de intereses do que emerxe un conflito de valores (relixiosos, de protección, etc.) (Aldunate, 2001).

O conflito ambiental, como atinadamente indican Soto et al. (2007) non se debe reducir a unha disputa por un recurso natural. Un conflito ambiental ten a súa orixe no acceso, manexo e distribución dos recursos naturais e servizos ambientais que son ou se perciben como esenciais para a reprodución dun grupo humano ou nos efectos benéficos ou prexudiciais que tal manexo produce. Debería haber poucas dúbidas sobre a importancia dos conflitos

ambientais na marcha da nosa sociedade actual. Estes supoñen o enfrontamento entre dúas visións radicalmente diferentes en pugna sobre o que debe ser a convivencia social. Estas confrontacións demostrouse que non poden ser abordadas só cos instrumentos políticos habituais, para controlalas tiveron que deseñarse métodos de xestión cada vez máis técnicos, cuxos resultados non acaban de convencer. Pero, para os investigadores da historia ambiental, tampouco cabe dúbida sobre o feito de que ó longo da historia tamén estivo presente, en mestura coas temáticas económicas e sociais, a loita polos recursos naturais¹⁰. Ben é certo que grazas ó movemento ecoloxista, nado nos anos sesenta do século XX, os conflitos ambientais son máis visibles na actualidade, sobre todo polo seu impacto na prensa¹¹.

Resulta moi útil para analizar os conflitos en perspectiva histórica a distinción que estableceron Guha e Gadgil (1993) entre conflitos “intramodais” e conflitos “intermodais” en función dos “modos de uso dos recursos”. Ó longo da historia é posible atopar un sen número de configuracións sociais (definidos como civilizacións ou etapas históricas ou modos de produción, etc.), pero ata os nosos días só houbo tres “modos de uso dos recursos”, que son os que se corresponden coas sociedades de pastores-recolectores, coas sociedades campesiñas e coas sociedades industriais. Nesta lóxica, os conflitos intramodais danse cando se rexistran desacordos entre suxeitos que comparten o mesmo “modo de apropiación da natureza” (Toledo, 1997) mentres que os conflitos intermodais xorden do choque de dous modos de transformación dos recursos naturais distintos. Así, por exemplo, cando un modo de uso campesiño dos recursos entra en contacto co modo de uso industrial, organizado sobre principios económicos, ecolóxicos e sociais moi diferentes estaríamos ante conflitos intermodais. O obxectivo da protesta campesiña nestas condicións acostuma a ser a defensa do seu peculiar modo de uso fronte aos intentos de subordinación ou transformación propiciados polo modo de uso industrial. Nesta clave pode entenderse, como veremos, que a defensa dos montes veciñais que protagonizou boa parte da sociedade campesiña no século XX contra a imposición da política forestal franquista de converter os montes veciñais en superficies forestais de modo rápido e exclusivo é un exemplo paradigmático deste tipo de protesta intermodal.

Dende este mesmo prisma da historia ambiental, e seguindo de novo a proposta teórica xeral de Soto et al. (2007), poderíase falar tamén de cando menos tres tipos de conflitos no monte galego: os conflitos ambientais, os conflitos ambientalistas e os conflitos ecoloxistas. O concepto de “conflito ambiental” define todo aquel conflito cuxo centro estea na disputa por un recurso natural ou polas externalidades que produce o seu uso. Se os conflitos ambientais superan o seu carácter distributivo, isto é, o non acordo no reparto dos beneficios ou menoscabos xerados polo uso do recurso natural, e pasan a ter un índole reprodutivo en función de se está en xogo a modificación das formas de manexo dos recursos ou a xeración de danos ambientais que supoñan un avance/retroceso/conservación das condicións de sustentabilidade dos ecosistemas, é cando podemos falar dun conflito ambientalista. Así, o

¹⁰ Esta teorización que asume o medio ambiente como elemento en liza nas disputas históricas sobre os recursos naturais choca con aquelas interpretacións que entenden que os conflitos arredor daqueles non van máis alá de ser un conflito de intereses no que o medio natural está de por medio (Folchi, 2001). En palabras de José Serrano, gran coñecedor da realidade do monte leonés, “ningún dos involucrados asume, necesariamente a postura ética de defender o medio ambiente porque iso sexa xusto, nobre ou bo. O que se reivindica é o benestar material obxectivo (ou conveniencia) de cada parte” (Serrano, 2014b:19).

¹¹ Case a única vía para coñecer a conflitividade é a información fragmentada que ofrecen os medios de comunicación, innumerables disputas desenvólvense na esfera do privado.

concepto de “conflicto ambientalista” queda adscrito só os conflitos de índole ambiental nos que houbera unha intención explícita de conservar os recursos, aqueles nos que unha das partes do conflito defende un manexo sostible dos recursos e, polo tanto, existe pretensión de sustentabilidade. Os conflitos ambientalistas serían, pois, unha variante dos conflitos ambientais, onde a intención dunha das partes pola conservación dos recursos nunha dirección sostible estaría explícita e, polo tanto, sería expresión dunha decisión consciente. As súas razóns para a conservación dos recursos poden ser motivadas pola subsistencia, a relixión (“bosque sagrado”, etc.) ou calquera outro argumentario (“calidade de vida”, etc.). Por último, o “conflicto ecoloxista” sería aquel enfrontamento no que está presente a ideoloxía ecoloxista de maneira explícita. O propósito de conservar os recursos ou eliminar un dano ambiental producido por unha determinada actividade debe ser evidente nos conflitos para que podan acomodarse a esta categoría. Así queda evidenciado que non todos os conflitos de contido ambiental son conflitos ecoloxistas. Nos primeiros existe unha disputa por un recurso ou polo impacto que xeran un determinado uso do mesmo, pero non se cuestiona a forma en que se explota, ou non hai propósitos explícitos de conservar ou facer un uso sostible do recurso. Non hai, polo tanto, un elemento ideolóxico de corte ecoloxista.

Seguindo esta teorización, poderíase considerar que nos conflitos arredor do monte veciñal dende o Antigo Réxime ata a actualidade en Galicia conviven, por un lado, os de carácter intramodal de carácter distributivo, o que se dan entre membros das comunidades polo uso dos montes, tipoloxía na que non afectaría a sustentabilidade do recurso, por tanto un conflito de corte ambiental, e conflitos intramodais derivados da intervención Estado, nos que o poder trata de impoñer ou impón un cambio na titularidade ou no uso de ditos montes e que afectaría á sustentabilidade do recurso. Neste caso estaríamos ante conflitos ambientalistas ou mesmo ecoloxistas a partir dos anos sesenta do século XX cando os ideais e asociacións ecoloxistas comezan a facer acto de presenza nalgunha destas disputas.

Se no apartado anterior líamos a conflitividade en termos de protagonistas dos mesmos, dende unha perspectiva social se se quere, agora propoñemos unha mirada a esa mesma conflitividade pero dende o punto de vista ambiental. O conflito ambiental arredor do monte veciñal parte de dous xeitos de entender o espazo a monte. Unha visión, a das comunidades, baseada no modo de uso campesiño, que teñen no monte un espazo agrícola complemento do labradío no policultivo agrícola. É dicir, o monte sen árbores que non quixeron ou non puideron encaixar no seu labor os enxeñeiros forestais non era, como a primeira ollada parecía, un espazo natural, senón un ecosistema altamente humanizado que ocupaba, efectivamente, boa parte das terras (o monte o 70% e o labradío o 30%), pero non por desaproveitamento do espazo, nin por emprego de prácticas deforestadoras, nin moito menos por causa da ignorancia tantas veces aducida da poboación rural. Que o monte ocupase a maior parte da superficie do país, como ben soubo ver e interpretar o xeógrafo francés Abel Bohuier (1991), explícase polo uso intensivo do factor terra no marco de explotacións pequenas tremendamente parceladas como eran as galegas. A relación entre monte e espazo cultivado débese ás funcións produtivas do primeiro dentro do sistema agrario: fonte de abono, de pasto e de cultivo complementario.

Outro enfoque, o oposto, era o mantido polos enxeñeiros de montes. Estes proxectan no monte español en xeral, e galego en particular, a imaxe do que en Alemaña aprendera sobre como debía ser o monte, un espazo forestal¹². Conflúen, pois, en España por primeira vez na segunda metade do século XIX, dúas interpretacións antagónicas, monte *versus* forestal.

A difusión do termo forestal non ten que ver unicamente cunha precisión conceptual desde o punto de vista técnico, senón que reflicte un novo modo de uso, un cambio no tipo de relacións entre sociedade e explotación de recursos. Imbuídos dos principios da ciencia forestal, os enxeñeiros de montes españois do século XIX estableceron que eran a propiedade estatal e a conservación e xeración de recursos forestais as liñas mestras que debían seguir a xestión do monte español. Principios reitores que ían en contra das características básicas do monte comunal galego: propiedade colectiva privada e espazo agrogandeiro. A preocupación pola conservación dos recursos forestais fixo que os enxeñeiros cualificansen

¹² Os primeiros enxeñeiros forestais españois habían cursado estudos en “ciencia forestal” en Alemaña baixo o influxo de Georg Luwding Hartig e Heinrich Cotta, o pai da Dasometría e fundador da archifamosa Academia de Tharandt, e, á súa volta, ocuparon os postos da Administración e influiron na formación das novas xeracións de enxeñeiros a través do seu maxisterio na Escola de Montes.

como “prácticas degradantes” ou “causas de deforestación” usos campesiños intemporais como eran o pastoreo, a realización de estivadas ou a recolleita de leña. Como xa temos dito, os usos tradicionais foron mal vistos e en moitos casos tipificados e condenados como delitos. Un modelo de xestión evidentemente pensado para e desde os bosques xermánicos, coas súas peculiaridades edáficas, climáticas e botánicas e que non foi matizado en nada na súa aplicación a outra realidade boscosa diferente como era a española.

Ao cambio de titularidade que xa comentamos que se realizara no século XIX no que os montes veciñais galegos pasan a ser montes públicos seguiu, sempre coa finalidade de alcanzar o “ideal” marcado pola realidade boscosa alemá, a transformación dos usos comunais en aproveitamentos ordinarios, é dicir, prohibiuse a autoxestión e a liberdade de acción que sempre tiveran as comunidades (necesidade de pedir permisos, cantidades taxadas, regulación do número de accesos, etc.). Na mesma liña, púxose prezo aos devanditos aproveitamentos, que sempre foran gratuítos e, polo tanto, e a maiores, cambiouse radicalmente a orientación produtiva seguindo a máxima de incrementar no posible a superficie de arborado e deixando moi en segundo plano a, moito máis alardeada que real postura conservacionista (Grupo de Estudios de Historia Rural, 1999). A consecuencia principal da implantación da “ciencia forestal” importada foi a ruptura do equilibrio ecolóxico que aseguraba a existencia de vexetación ben adaptada e os usos das comunidades rurais, que aínda que non partían de razoamentos que hoxe puidésemos denominar ecoloxistas nin moito menos, si que o facían con criterios de racionalidade ambiental. Non defendemos aquí a teoría do “ecoloxismo dos pobres” de Martínez Alier (2005). Estamos lonxe de pensar que as comunidades rurais fosen “ecoloxicamente inocentes”, pero si consideramos que están máis próximas á “eficiencia ecolóxica”, á unha “economía ecolóxica”, se se prefire, ao adaptar o mercado aos recursos naturais e ao depender, dentro do marco dunha agricultura orgánica, a súa supervivencia e reprodución doméstica da realización de aproveitamentos sostibles (Sabio, 2002).

As resistencias campesiñas xurdiron ante a creba da plena liberdade de xestión dos montes privados e contra a nova ordenación do espazo rural que se estableceu a raíz das disposicións liberais e que o franquismo se encargou de profundar¹³. As comunidades galegas, dispostas no seu interior en casas, organizábanse espacial e economicamente en torno a unha estrutura ben definida do terreo: terras cultivadas, prados e espazos de monte. Esta división estaba establecida pola ordenación natural e ecolóxica do espazo no marco dunha agricultura orgánica, é dicir, as comunidades escollían o terreo que mellor se adaptase a cada tipo de produción. O cambio imposto pola lexislación forestal, inicialmente a liberal e logo a franquista, o paso dun modo de uso campesiño a un modo de uso industrial nun deses espazos, desarticulou o equilibrio existente. Desarmou o hábitat que aseguraba o sustento e ofrecía as condicións ambientais necesarias para garantir a supervivencia e a reprodución da casa. A ruptura dos vínculos das comunidades campesiñas co seu “espazo socioambiental” (Folchi, 2001), co seu monte, provocou a denodada conflitividade medioambiental.

¹³ Un equilibrio que no estaba exento de “conflitividade intramodal” segundo a disquisición de Guha e Gadgil (1993), é dicir, de disputas entre os campesiños entre si ou contra outros grupos sociais pola atribución de recursos naturais, pero dentro do modo de uso campesiño. Sobre este tipo de conflitividade intramodal, vd. tamén Guitián (2001).

A resistencia das comunidades contra as políticas forestais, á que poderíamos definir como “conflitividade ambientalista” se seguimos o esquema proposto por Soto et al. (2007), supuxo a resposta a un choque entre dúas consideracións distintas, dúas lóxicas, sobre o medio ambiente e dous modos de uso entendidos como formas de acceso, xestión e distribución de recursos. As comunidades trataron de garantir a conservación do seu agroecosistema e da súa lóxica de uso plurifuncional dun monte veciñal inxerido no complexo agrario.

Anteriormente dabamos conta da ampliación da protesta e das súas formas ó longo da contemporaneidade, pero ese non é o único cambio que observamos ó longo destas décadas de disputa entre Administración e comunidades (Cabana et al., 2014). A segunda das transformacións que nos gustaría comentar ten que ver co contido e significado desa conflitividade porque implica tamén un cambio total nas lóxicas ambientais defendidas. As protestas contra as disposicións liberais e contra a repoboación do réxime franquista tiñan como causa principal a conservación dun modo de uso agrosilvopastoral. As comunidades inicialmente loitaban por manter o seu monte comunal porque era un recurso esencial para a supervivencia do seu modo de vida. O comunal garantía asegurar a reprodución social. Co avance da repoboación e, máis en xeral, cos cambios económicos e sociais acontecidos en Galicia nas décadas finais do réxime franquista, a propia resistencia contra a política forestal muda de significado. Aínda que se mantén a reclamación da propiedade, a partir dos anos sesenta o que se demanda non é a garantía ou protección dun modo de uso xa perdido, senón a participación dos beneficios da repoboación, isto é a conflitividade transita de intermodal a intramodal. A lóxica ambiental propia das sociedades industriais deixou de poñerse en dúbida. Prodúcese unha nova lectura dos bens comunais xa inscrita noutras relacións co mercado, cunha maior especialización económica. Mudan os usos do monte e con eles, a racionalidade que lles dá sentido. De acordo coa función do monte na posguerra, as comunidades loitaron por protexer o seu papel integrado nunha agricultura orgánica, unha vez reforestado e alleado daquela función, loitaron por participar dos réditos da reorientación produtiva do espazo a monte, convertido en forestal. Así se entende que, xa recoñecida a propiedade veciñal do monte, moitas comunidades optaron pola reforestación do mesmo ou por outros usos industriais (canteiras, louseiras, antenas de telefonía, instalación de fábricas, gandería ou agricultura intensiva, etc.), por entender este uso máis racional no contexto económico e ambiental en que se situaban.

4. A modo de coda.

Dúas liñas para rematar. Coidamos que podemos aseverar que moita da problemática existente hoxe en día arredor dos montes veciñais en man común non é máis que a consecuencia do proceso de usurpación dos mesmos por parte do Estado en diferentes momentos históricos e dun imperfecto proceso de devolución dos mesmos. Causas históricas que avalan unha conflitividade actual que remite tanto a loita pola propiedade como, unha vez asegurada

esta, a defensa da xestión autónoma dos bens. Pero tamén hai elementos *ex novo* na conflitividade que mantén a Administración cos donos do monte veciñal que remiten a lóxicas ambientais distintas que repercuten na xestión desas terras colectivas. Na actualidade teríamos os exemplos máis clarificadores na creación de espazos protexidos (Lugares de Intereses Comunitarios, Parques Naturais, etc.), nos que as diferentes figuras ideadas pola administración chocan cos intereses e usos que os comuneiros implantaron nos seus montes. Un desencontro que se pode medir en termos de conflito social, pero que para ser analizado en toda a súa dimensión require dunha mirada que contemple o aspecto ambiental.

Bibliografía:

Agrawal, A. e Chhantre, A. (2006): "Explaining success on the Commons: Community Foresta Governance in the Indian Himalaya", *World Development*, vol 34, nº 1, pp. 149-166.

Aldunate Balestra, C. (2001): *El factor ecológico. Las mil caras del pensamiento verde*. LOM Ediciones, Santiago de Chile.

Artiaga Rego, A.; Balboa López, X.L. (1992): "La individualización de la propiedad colectiva: aproximación e interpretación del proceso en los montes vecinales de Galicia", *Agricultura y Sociedad*, 65, pp. 101-120.

Balboa López, X.L. (1990): *O monte en Galicia*. Ed. Xerais, Vigo.

Beltrán Tapia, F.J. (2014): "Social and Environmental Filters to Market Incentives: The Persistence of Common Land in Nineteenth-Century Spain", *Journal of Agrarian Change*.

Bouhier, A. (2001): *Galicia. Ensaio xeográfico de análise e interpretación dun vello complexo agrario*. Xunta de Galicia, Santiago de Compostela (Orixinal en francés de 1971).

Cabana Iglesia, A. et al. (2014): "Resistindo polo común: as comunidades rurais galegas contra as políticas forestais do franquismo", *Lisboa* (en prensa).

Cabana Iglesia, A., García Arias, A.I., Pérez Fra, M., Rodríguez López, A. (2013): "El común de unos pocos. La infrutilización del monte vecinal en la montaña oriental gallega", *Ager*, 15, pp. 75-114.

Cabana Iglesia, A. e Cabo Villaverde, M. (2006): "Cuando lo viejo muere y lo nuevo no acaba de nacer". La represión del asociacionismo agrario en Galicia (1936-1945)", *Juana, J. de e Prada, X.J.* (coords.): *Lo que han hecho en Galicia. Violencia política, represión y exilio (1936-1939)*. Crítica, Barcelona, pp. 165-185.

Cabana Iglesia, A. e Santos Pérez, A. (2004): "Everyday resistance of the Spanish Peasantry to Francoism in the 40s. The rural Galicia case", *European Social Science History Conference*, Berlin.

Cobo Romero, F. et al. (1992): "Privatización del monte y protesta social. Una primera aproximación a los delitos forestales (1836-1920)", *Agricultura y Sociedad*, 65, pp. 253-302.

Fernández Prieto, L. (2003): "Represión franquista y desarticulación social en Galicia. La destrucción de la organización societaria campesina, 1936-1942", *Historia Social*, 15, pp. 49-65.

Fernández Leiceaga, X. (1990): *Economía (política) do monte galego*, Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela.

Folchi, M., (2001): "Conflictos sociales de contenido ambiental: la experiencia histórica y el debate chileno", *Ecología Política*, 22, pp. 79-100.

Fonseca, I. e Freire, D. (1990): "Bárbaros sin libertad. Resistencia y agitación en las comunidades de montaña contra la acción de los Servicios Forestales (1926-1974)", *IX Congreso de Historia Agraria*, Bilbao, pp. 195-222.

Freire Cedeira, A. (2013): "El proceso de devolución de los montes vecinales en mano común: unha historia de lucha social (1968-1989)", en *Lanero Táboas, D.* (ed.): *Por surcos y calles. Movilización social e identidades en Galicia y el País Vasco (1968-1980)*. La Catarata, Madrid, pp. 66-107.

Freire Cedeira, A. (2011): *En defensa de lo suyo. Propiedad forestal y conflictividad social durante el franquismo: los montes vecinales de Cerceda* (A Coruña). Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela.

Gómez-Vázquez I., Álvarez-Álvarez P., Marey-Pérez M.F. (2009): "Conflicts as enhancers or barriers to

the management of privately owned common land: A method to analyze the role of conflicts on a regional basis", *Forest Policy and Economics*, vol. 11,8, pp. 617-627.

Grupo de Estudio de la Propiedad Comunal (2004): "La devolución de la propiedad vecinal en Galicia (1960-1985). Modos de uso y conflicto de propiedad", *Historia Agraria*, 33, pp. 105-130.

Grupo de Estudios de Historia Rural (1999): "Diversidad dentro de un orden. Privatización, producción forestal y represión en los montes públicos españoles, 1859-1926", *Historia Agraria*, 18, pp. 129-178.

Grupo de Estudos da Propiedade Comunal-IDEGA (2006): Os montes veciñais en man común: o patrimonio silente. Natureza, economía, identidade e democracia na Galicia Rural, Vigo, Xerais.

Guha, R.; Gadgil, M., (1993): "Los hábitats en la historia de la humanidad", *Ayer*, 11, pp. 49-110.

Gutián Rivera, L., (2001): "La destrucción histórica del bosque en Galicia", *Semata*, 13, pp. 105-106.

Hardin, G. (1968): "The tragedy of the commons", *Science*, vol. 162, nº 3859, pp. 1243-1248.

Lana Berasain, J.M. e Laborda Pemán, M. (2013): "El anidamiento institucional y su dinámica histórica en comunidades rurales complejas. Dos estudios de caso (Navarra, siglos XIV-XX)", XIV Congreso de Historia Agraria, Badajoz.

Lana Berasain, J.M. (2012): "Forgotten Commons: The Struggle for Recognition and Property Rights in a Spanish Village, 1509-1957", *Rural History*, vol. 23, nº 2, pp 137-159.

Lanero Táboas, D. (2013): "Entre dictadura y democracia: la conflictividad socioambiental en las Rías Baixas (1959-1980)", en Lanero Táboas, D. (ed.), *Por surcos y calles. Movilización social e identidades en Galicia y el País Vasco (1968-1980)*. La Catarata. Madrid, pp. 139-172.

Martínez Alier, J., (2005), *El ecologismo de los pobres: conflictos ambientales y lenguajes de valoración*. Icaria, Barcelona.

North, D. (1993): *Instituciones, cambio institucional y desempeño económico*. Fondo de Cultura Económica. México DF.

Omstrom, E. (1991): *Governing the Commons. The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge University Press, Cambridge.

Ortega Santos, A., (2002), *La tragedia de los cercamientos. Desarticulación de la comunalidad en la provincia de Granada*. Fundación Historia Social/UNED, Valencia.

Pereira, D. et al. (ed.), (1999): *O monte comunal na Galicia contemporánea. Unha historia de resistencia*. A Fouce, A Estrada.

Rey Castelao, O. (1995): *Montes e política forestal en la Galicia del Antiguo Régimen* Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela.

Rico Boquete, E. (1995): *Política forestal e repoboacións en Galicia 1941-1971*. Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela.

Rico Boquete, E. (2000): "Política forestal y conflictividad social en el Noroeste de España durante el primer franquismo 1939-1959", *Historia Social*, nº 38, pp.117-140.

Rico Boquete, E. (1999): "Política forestal y conflictividad social en Galicia durante el primer franquismo, 1939-1959", en Sigalat, M.J. et al., (coord.), *Tiempos de Silencio. Actas del IV Encuentro de Investigadores del Franquismo*, Fundació d'Estudis i Iniciatives Sociolaborals, Valencia, pp. 374-381.

Saavedra Fernández, P. (1982): "Los montes abiertos y los concejos rurales en Galicia en los siglos XVI-XVIII: aproximación a un problema", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, T. 33, Fasc. 98, pp. 179-236.

Sabio Alcutén, A.: “Introducción”, en Sabio Alcutén, A (ed.): *Naturaleza y conflicto social* conflicto social, Ayer, 46, 2002, pp.123-153.

Santos Pérez, A. (2003): *Conflictos Sócio-ambientais e monte comunal. A comarca de Sarria no primeiro franquismo (1939-1959)*, Trballo de Investigación do Departamento de Historia Contemporánea e de América, Facultade de Xeografía e Historia, Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela.

Serrano, J. (2014a): “When the Enemy is the State: Common Lands Management in 19th-Century Northwest Spain”, *The International Journal of the Commons*, Vol 8, 1, pp. 107-133.

Serrano, J. (2014b): “Campesinos, Estado y mercado. La conflictividad forestal en el Noroeste de España, León (1870-1936)”, *Documento de Trabajo de la Sociedad Española de Historia Agraria (SEHA)*, 14-02, pp. 1-33.

Soto Fernández, D. et al. (2007): “La protesta campesina como protesta ambiental, siglos XVIII-XX”, *Historia Agraria*, 42, pp. 277-301.

Soto Fernández, D. e Fernández Prieto, L. (2004): “Política forestal e conflitividade nas terras comunais de Galiza durante o franquismo (1939-1975)”, en Freire, D., (et. al.), *Mundo Rural. Transformação e Resistência na Península Ibérica (século XX)*. Ed. Colibrí, Lisboa, pp. 225-249.

Toledo, V. (1997): “Economía y modos de apropiación: una tipología ecológico-económica de productores rurales”, *Economía Informa*, 253, pp. 56-64.

Van Zanden, J.L. (1999): “The paradox of the Marks. The exploitation of commons in the eastern Netherlands, 1250-1850”, *Agrarian History Review*, II, pp. 125-144.

[Psicología del desasosiego rural y conflictos rurales psicológicamente abrasivos]

Luis Fernández Ríos

Profesor Titular de Psicología na USC.

Tutor da UNED en Centro Asociado de A Coruña.

Coordinador da Aula UNED de Lalín, UNED Pontevedra.

“La geografía ha dirigido mi atención hacia el mundo, en donde he encontrado, entre otras estupideces y horrores, mucha belleza y alegría”
(Tuan, 1999/2004, p. 186)

1. Introducción

Los gallegos del rural son pocos, y, lamentablemente, en demasiadas ocasiones, desunidos, individualistas, y con una falsa humildad interesada. Si ellos no defienden y ni valoran lo suyo, nadie lo va a hacer. Esperar que alguien solucione los problemas constituye uno de los errores más graves de la historia de cualquier individuo y pueblo. La población del rural gallego ha padecido y todavía sufre un déficit de dignidad, de valoración y de lucha por su reconocimiento. El mundo agrario gallego se ha quejado, tal vez en exceso, pero con una lamentación silenciosamente inútil. Los propios gallegos, con la compañía de otros, los miembros de las élites históricamente dominantes, han construido una autolimitación individual y colectiva. Esto constituye, como se expondrá más adelante, una de las peores patologías o enfermedades de una cultura y de un pueblo. El futuro de las gentes del rural no se le concede, sino que lo tienen que conquistar. Por tanto, la situación sociocultural, psicológica y socio-material del mundo agrícola gallego es manifiestamente mejorable. En muchos aspectos, que no hay espacio para desarrollar aquí, la psicología cultural gallega tiene mucho de antropología psicológica de la decepción.

La Universidad Internacional Menéndez Pelayo (UIMP) ya ha celebrado un curso titulado *“Galicia, un mundo rural vivo”* (Rodríguez-González, 2013). Por tanto, el nuevo tema, *“A terra en Galicia. Pasado, presente e futuro”*, constituye una interesante oportunidad para reflexionar acerca de sus posibilidades. Se busca proponer horizontes de explicación y expectativas de futuro para el campo gallego, en unos tiempos inciertos. Se entiende aquí por rural, todo lo relativo exclusivamente al contexto histórico de la producción agrícola, forestal y ganadera. En el presente trabajo se van a utilizar *los conceptos de rural, aldea y sus derivados (p. e. ruralidad, aldeano) como sinónimos*, aunque realmente no lo sean. Esta decisión es polémica, pero es una forma de buscar un discurso unificador e integrador. Por tanto, aquí hablar de la aldea es hacer referencia al rural; rural, que incluye a la aldea.

La ruralidad, como constructo psicológico, constituye un concepto muy interesante, pero psicológicamente poco investigado en el contexto rural gallego. No puede haber una psicología cultural del rural sin: una antropología cultural del estilo de vida rural; una sociología de los que viven en el rural; una historia para comprender el pasado y el presente del rural; una geografía física y cultural de la distribución de la tierra y de los modos de producción en el rural; una ciencia política para intuir la mentalidad de la desmovilización política del rural; un derecho tradicional para evidenciar como los ‘ricos’ del rural ha expoliado recursos materiales y psicológicos de los ‘pobres’; un análisis acerca de cómo las élites ejercen el

poder político, el control ideológico, y el dominio económico; etc. Los problemas del campo gallego (por ejemplo, despoblación, minifundio, envejecimiento, etc.), son conocidos. De lo que se trata ahora, es de buscar y conquistar alternativas positivas. La solución a estos problemas no se regala, sino que se busca, se exige y se lucha por ella.

No se debe hacer ninguna acción transformadora del rural, que no tenga seriamente en cuenta la mentalidad de los lugareños. Es decir, su representación mental: a) de la tierra, la aldea, la parroquia, el municipio; b) de los irrelevantes afectos doloridos, e inútiles emociones llenas de nostalgia y *saudade*; c) y, por último, de las esperanzas, las decepciones y las desilusiones con los gestores de la *res publica*. No se puede hacer política (por ejemplo, mucha de la política medioambiental) contra la gente, sino que hay que llevarla a cabo *para, con y desde la gente*. Cuando hay *conflicto de mentalidades* (como pasa con la conservación de la naturaleza, la protección de la fauna, los montes, etc.) y de *intereses*, siempre gana el que está constantemente en el terreno. Se podrá multar o imponer sanciones, pero al final toda política naufragará. Cuando la gente se siente controlada y ‘maltratada’ por cuestiones políticas absurdas y sin sentido, toda política acabará en conflicto, desencanto y frustración. Si no hay alguna clase de “beneficios”, principalmente de carácter económico, para los propietarios de las tierras, y sus herederos, en muchos casos ausentes, todo fracasará.

Un conflicto, sea en el rural o en cualquier otro contexto, es, por lo menos en un primer momento: (1) el fracaso para (2) encontrar una solución; (3) siempre relativa y temporal; (4) a una situación, real o imaginaria; (5) que, a) entorpece la superación de una situación problema; b) inhibe la mejora de las condiciones materiales y ecológicas de existencia; y, por último, c) puede deteriorar tanto el bienestar social y afectivo, como el sentido psicológico de comunidad.

El presente trabajo tiene como objetivo hacer una serie de consideraciones generales e interdisciplinares acerca del conflicto en el contexto de vida de la aldea. Para ello, en primer lugar, se centra en la microhistoria la memoria de los conflictos intra-aldea, y entre la aldea y la administración. En segundo lugar, se señalan una serie de alternativas positivas para la superación de la situación actual.

2. La microhistoria de la memoria: la aldea

Según Gondar (1993), “a vida na aldea só é sosegada e bucólica para o ollo do visitante” (p. 60). Existe una memoria histórica de lo tradicional y de la invención de costumbres y tradiciones. Pensar en un pueblo y en unas gentes significa identificar e individualizar sus ilusiones, sueños, esperanzas, desengaños, desalientos y frustraciones. La aldea es una organización, en ciertas ocasiones, claramente patológica. Su memoria organizacional está llena de alegrías, rencillas y venganzas. La tradición o pasado ‘vivenciado’, que también se puede denominar memoria

histórica, memoria social, o costumbres en común, solo es útil cuando contribuye a construir futuro. En demasiadas ocasiones, mirar al pasado puede ser doloroso.

La historia de los muertos tiene un efecto real sobre los vivos. La cultura popular del mundo rural gallego es lo que la gente hace, imagina y piensa qué es. La historia de un pueblo es el registro de sus hechos, sentimientos, aspiraciones, frustraciones e ilusiones. Lo que la ciudadanía considera como cierto, tiene consecuencias reales. Casi todo lo que digan los sociólogos, los psicólogos, los antropólogos, los políticos, los historiadores, etc., tenga, tal vez, valor “académico”; pero, para los habitantes del rural, resulta completamente irrelevante e inútil. Los ‘urbanitas’, y los que idealizan o ‘poetizan’ el rural, muy difícilmente comprenden la vida cotidiana de sus gentes. Hablan de la aldea, pero ni la ‘sienten’, ni la ‘entienden’. La microhistoria es lo que hacen las personas en su contexto de conducta próximo o microsistema. La aldea, y el rural gallego, no son siempre un paisaje de desesperanza.

3. Memoria social, la geografía de lo imaginario y conflicto vivenciado y corrosivo

Como bien señala Saavedra-Fernández (2013): “En pequenos anacos de terra...(está)... resumida a historia de casas, liñaxes, estirpes, familias, vidas e traballos” (p. 83). El paisaje psicológico del rural, es mucho más devastador que el físico. La despoblación es un problema real; pero es mucho más decepcionante la despoblación mental de colectividades y gentes sin esperanza e iniciativa. En el horizonte emocional y psicológico de los paisanos hay mucho de desilusión y desencanto. Las expectativas en el rural son, excepto en ciertas comarcas, zozobrantas, ambiguas, negativas y desalentadoras. Existe, por un lado, una memoria social prospectiva, u horizonte de futuro, llena de incertidumbres; y, por otro, un imaginario geográfico saturado de desencuentros. Todo esto genera una vivencia negativa de los corrosivos conflictos en rural.

Aquí se juzga pertinente poner de manifiesto las siguientes cuestiones:

El concepto de ‘costumbre’ o de ‘cultura’ se refiere a algo ‘común’, que desaparece. En las costumbres en común de la aldea, los conflictos, y también en muchas ocasiones la cooperación, están por doquier. En nombre de la ‘ruralidad’ han existido escritores, y ‘urbanitas’ varios, de buen vivir y mejor comer. Nadie ha tenido en cuenta las gentes del campo, a no ser para conseguir su voto y su adhesión inquebrantable. Hoy en día, el rural agoniza y decae en numerosas zonas del paisaje gallego como recuerdo de un tiempo ya pasado.

Problemas con los intelectuales, si no ‘orgánicos’, sí, por lo menos, ‘urbanitas’. El estilo de vida de los habitantes de montañas y valles ha sido mitificado, idealizado, imaginado, pero no comprendido. Con las gentes del campo se ha estado solo poética y líricamente. Los supuestos intelectuales, andaban ‘*arredor de sí*’, eran unos ‘*inadaptados*’, hablaban de ‘*xente de aquí e dacolá*’, y filosofaba sobre la ‘*malla*’. Se trata de un discurso del desahogo o ventilación de

sentimientos. En muchas ocasiones, parte de la literatura gallega constituía un falso realismo literario. El rural no ha tenido, y, salvo excepciones, todavía no dispone de ‘intelectuales’ y ‘élites pensantes’. Hoy continúa estando huérfano de una filosofía ‘liberadora’. Donde no hay pensamiento, no hay acción. Pensar críticamente, es actuar positivamente.

La inutilidad para la vida práctica de los labriegos del melifluo discurso literario de una falsa nostalgia, una inútil morriña, y un evasivo lirismo. La literatura gallega acerca de mundo campesino podría resultar psicológicamente saludable para sus autores. Para muchos escritores ha sido una forma cómoda de pensar acerca de la ruralidad galaica. Sin embargo, es irrelevante para transformar la realidad de la vida de sus habitantes. La psicología, antropología o la filosofía de la *morriña*, *saudade* y la nostalgia es inútil para modificar la realidad de las condiciones materiales de existencia. Para el desarrollo de los pueblos y comunidades no hay mayor empobrecimiento, que el de la autolimitación personal y colectiva. Mucha de la literatura gallega ha sido psicológicamente pernicioso; es decir, ha contribuido a construir una psicología del desencanto y de la decepción que corroe esperanzas e ilusiones. Lo que es literaria y filológicamente útil, tal vez se convierta en psicológicamente nocivo, inútil e irrelevante. Es más, puede constituir la manifestación de una patológica melancolía colectiva. “Adobar” las historias narradas en un realismo mágico, sólo es bueno para el imaginario del ‘buen vivir’ de literatos y poetas cultural y políticamente acomodados; pero, es inútil o nostálgico para los habitantes del rural.

Exageración de un pasado negativo. Tradicionalmente se ha hecho, tal vez, demasiado énfasis en el pasado negativo de la historia del rural gallego. Cuando se realza tanto un pasado calamitoso, el presente se percibe como desastroso; lo cual es la mejor forma de esperar un futuro decepcionante. Esto evidencia que la historia de la Galicia de montañas y valles se ha descrito, explicado o comprendido mal. En ocasiones, los historiadores conocen muy bien el pasado, pero se les paraliza la mente y se les obnubila la imaginación histórica para transformar el presente. Cuando la historia no aporta alternativas positivas, el conocimiento del pasado se transforma en inútil, irrelevante y fracasado. Una historia del paisano gallego, sin aportaciones prácticas y plausibles para el presente y futuro, es insulsa e irrelevante; por tanto, claramente estéril, infructuosa e incompetente.

¿Son los habitantes del rural un “público débil”? (Fraser, 1002). Según Habermas (1992/1998) el “público débil” también es el “portador de la ‘opinión pública’” (p. 385). Se trata de una ciudadanía que en el entramado de la estructura social tiene un “débil peso funcional” (Bourdieu, 1966/2002, p. 129). Efectivamente, los habitantes del rural gallego no han sido reconocidos con el necesario respeto y la indispensable dignidad. Iturra (1988) habla de que los labradores tenían, y en parte todavía tienen, una “carencia de poder social, económico y político” (p. 145). Históricamente, la población agraria gallega puso demasiadas expectativas en quienes le traicionaron y olvidaron. Han sido unas gentes ‘débiles’ y sin poder; además,

las ‘armas del débil’ siempre han sido también frágiles. Por tanto, el ‘débil’ con sus ‘armas’ siempre termina, de una forma u otra, vencido.

Problema o crisis de legitimación. El mundo-de-vida-de-la-aldea de un pasado todavía próximo ya no rige el estilo de vida del presente. Las nuevas formas de organizar el territorio chocan con el sentimiento de identidad. La pretensión de validez de nuevas legalidades (entiéndase, política medioambiental, sostenibilidad, protección de la naturaleza, *Red natura*, etc.) producen una nueva imagen del rural, que sus habitantes a duras penas entienden. Cuando la ecología se impone ‘injustamente’, el resultado es el fracaso, la chapuza y el provocar situaciones en los aledaños de lo legal. La ecología hay que pagarla, no forzarla. Además, los desastres ecológicos lo son en función de lo que interese en cada contexto y momento histórico. La institucionalización de una nueva legislación por sí misma no crea legitimidad, sino más desconfianza, rumores y choque de mentalidades.

Geografías de lo imaginario (Lindón y Hiernaux, 2012), *construcción social de la intencionalidad colectiva* (Searle, 2010) y *discurso de la política medioambiental de la sospecha*. Las mentalidades, representaciones sociales o intencionalidades colectivas que del rural tiene el mundo de la política y de los funcionarios, están en conflicto con las gentes del rural. Psicológicamente, son las espacialidades y los territorios imaginados lo que son reales. El espacio y su dimensión política y psicológica se construye (Lefebvre, 1974/2013). Existen representaciones mentales individuales del paisaje agrícola, que no siempre coinciden con las de los gestores de la *res publica*. Si no se tiene esto en cuenta, toda disposición legislativa se transformará en ‘norma perversa’. Es decir, se legisla, pero la disposición legislativa no se va a cumplir; o se cumplirá según convenga. Algo funciona muy mal cuando trae más problemas e inconvenientes cumplir la ley, que estar en los aledaños de la legalidad.

Culpables sin culpa, o la desgracias de los habitantes del rural. Los enemigos del rural no están sólo en las aldeas, sino en otro lugar. En estos tiempos, a los aldeanos se les convierte en enemigos públicos de su contexto de vida. Se les acusa de todos los males, reales e irreales, del rural. Parece que son ellos los que causan todos los desastres ecológicos. La paradoja es absurda, los que valoraron y mimaron el paisaje ecológico del campo, no lo pueden utilizar libre y responsablemente para su beneficio. Es un gravísimo error pensar que la ciudadanía configura una pandilla una ‘bárbaros’ que lo destrozan todo. No son los legisladores quienes van salvar y cuidar el rural, sino los que viven en las montañas y valles. El mensaje es claro: los ‘urbanitas’ legislan y disfrutan del verde campo; los paisanos deben cuidarlo gratuitamente. Y, siempre, por supuesto, bajo la desgraciada amenaza de multas y castigos varios.

Olvido del mundo de la vida cotidiana e imaginario geográfico (Lindón y Hiernaux, 2012). El desconocimiento del imaginario rural conduce al fracaso de toda política. Cuando la ciudadanía no confía en la ‘élite política’, todo se viene abajo. Para el paisano, el mundo de

la vida cotidiana de la aldea es el *suyo*; forma parte de *su* identidad individual y colectiva; configura *su* historia familiar e individual. Si no se tiene esto en cuenta, se intentarán hacer cosas; pero, si los paisanos no las comprenden, todo será inútil. No se puede hacer política rural, sin poner un ‘refuerzo’ como beneficio. El ‘refuerzo’ es una ventaja competitiva. Los *aldeanos* no son ni incultos, ni unos destructores sistemáticos del medio ambiente. Sencillamente exigen un claro beneficio, llámese ‘refuerzo’ o ‘compensación’, por vivir y cuidar su nicho ecológico.

Insensatez de la política y ciudadanía. La insensatez es independiente de toda época o localidad. Lo contrario a la sensatez es la ‘estupidez’; que en este caso significa acción opuesta a ‘juiciosa’. En demasiadas ocasiones, los responsables de la *res publica* y los ‘urbanitas’ dan la sensación de poco ‘conocimiento táctico’ o sentido común. La ciudadanía del rural percibe como real que se protege y cuida más cierta flora y fauna, que a sí misma. El ‘ecologismo de los pobres’ siempre ha favorecido a ‘urbanitas’, ‘señoritos’ y, por supuesto, a la fauna salvaje. Hay demasiados ‘funcionarios’, ‘expertos’, y ‘técnicos’ de la *res publica*, que hablan o legislan demasiado acerca de lo que tienen qué hacer los que viven en montañas y valles. Desde ‘fuera’ del mundo de la aldea, no viene más que una política del desatino y un intento de controlarlo todo.

¿Ha sido la cultura gallega del rural una cultura fracasada? Desde siempre se ha escuchado, como discurso de una pasión inútil, que el campo gallego tiene grandes potencialidades. Tal vez sea verdad, pero el problema real está en la *mente* individual y colectiva de los gallegos. Por ejemplo, según Piñeiro (1975), entre otros muchos autores, existe una “patoloxía” que durante siglos se manifiesta en una “atonía social”, “pasivade sumisa” (pp. 8-9) en el paisaje psicológico de la motivación de los habitantes del rural. Es como si, históricamente, se hubiese establecido un mecanismo psicológico de autolimitación individual y colectiva. Los problemas están, en parte, en las mentes y las decisiones de paisanos y políticos; de hecho, todos somos responsables, pero no de igual manera.

¿Una psicología cultural de la raposería o sencillamente psicología de la zorrería? Vilar-Ponte (1971), en un artículo titulado “La llamada raposería gallega”, afirma: “El ruralismo siempre propende a la cazurrería, a la maliciosidad, a la desconfianza y al recelo....El “raposismo”, verdadero disfraz del pensamiento...” (p. 263). La pillería individual y colectiva generalizada es una patología cultural. Hay que desterrarla de la mente de las personas y organizaciones de todo tipo. Crea corrupción, deshonestidad, recelo, traición, engaño y una sospecha crónica sobre todo lo que haga cualquier persona. Se trata, sencillamente, de la psicología de la zorrería; o, sencillamente, de la ‘raposería’.

Crear una ciudadanía servil, desmotivada para tomar la iniciativa, y que los problemas se los resuelvan otros. El estado del bienestar, mal entendido, puede hacer mucho daño.

Especialmente, cuando la ciudadanía busca que *otros* le solucionen sus problemas, personalmente solubles y controlables. Algo funciona muy mal cuando los individuos son libres para meterse en problemas, y se carga la solución de los mismos a los demás. Hay que hacer a los ciudadanos, excepto en cuestiones incontrolables, responsables de sus conductas y de las consecuencias de las mismas. Cuando la política intenta solucionar todos los problemas de los ciudadanos, independientemente de la responsabilidad de estos, aparece una patología. Surge, entonces, la patología política, que es una versión reducida de la patología cultural.

4. Conflictos en el rural

Son muchos y diversos los conflictos, reales o imaginarios, que existen en la dinámica social cotidiana de la aldea. En muchas situaciones, constituyen una rémora para el progreso y la mejora de la calidad de vida. En el presente trabajo se va a diferenciar entre conflictos intra-aldea, y entre la aldea y la administración pública.

4.1. Conflictos intra-aldea

El poder de los mapas y el conflicto histórico en el rural. La memoria histórica de muchos habitantes de las aldeas, especialmente los pobres de antaño, yace sobre el dolor de los antepasados. La historia del mapa de las aldeas está llena de opresiones, sinsabores y expropiaciones en un pasado no tan lejano. Los *balados* no han sido contruidos al azar. Los ‘ricos’ de la aldea han controlado la apropiación y el cierre de las fincas; la marca psicológica de propiedad era el *balado*. Muchas de las propiedades de hoy han sido usurpaciones injustas en el pasado. A las personas mayores no se olvida. El perdón y el olvido no anulan la injusticia, ni reponen litros de sudor y lágrimas para favorecer a los usurpadores de la ajeno. El actual mapa del rural ‘trabaja’ en favor de unos, históricamente ‘ricos’, y en contra de otros, los pobres. Los mapas, por tanto, tienen una autoridad y ‘poder’ taxonómico y político (Wood, 2010), que estructura territorios y mentes.

La dolorida memoria histórica familiar, y, posiblemente, el recuerdo de conflictivas relaciones con el vecino. No existe en la aldea una amnesia cultural. La historia de la aldea configura, en demasiadas ocasiones, un paisaje de desesperanza, rencillas, silencios dolorosos, y lucha por la justicia. Casi todo se recuerda; pero lo malo es más fuerte que lo bueno. Es la lucha por la dignidad y respeto por los que ya no están, y sus descendientes. La geografía emocional de la opresión y el abuso histórico del vecino establece una geografía emocional de protección del terruño y de lo ‘mío’. En la aldea existe lo que Foucault (1997/2003) denomina, un “saber histórico de las luchas” (p. 17).

Ausencia de olvido. El olvido es psicológicamente saludable, pero deja mucha injusticia sin reconocimiento y visibilidad. La experiencia de abusos y humillaciones constituyen un acervo

histórico que forma parte del *self*. En la memoria, la experiencia del ‘yo’ está constantemente presente. En las aldeas existe una memoria dolorida, que configura una psicología de la humillación. Esto constituye algo que hay que tener en cuenta en las actuaciones en el rural. En demasiadas ocasiones, es psicológicamente muy costoso solucionar y superar los corrosivos conflictos entre vecinos. Donde no hay olvido y perdón ‘justo’, surge la venganza, y de la búsqueda de lo peor para todos.

¿Comparación social e envidia? Ya argumentaba Quevedo (1635/1985), que la envidia hace que la memoria se acuerde “sólo de lo que quiere”; y, se olvide de lo que “no quiere acordarse” (p. 85; fol. 8v, 268-269). Pero, mientras la comparación social tiene o puede tener algún aspecto positivo, la envidia no tiene ninguno. La comparación de una mente envidiosa sólo lleva a hacer y tener lo mismo que el vecino. Da igual que sea pernicioso para todos. Dicha mente viene a ser una forma de estupidez, mala fe, y empobrecimiento psicológico, mental y material.

4.2.- Conflictos aldea - administración

Políticas del ‘poder’ de los mapas o la incoherencia entre el ‘mapa mental’ de los habitantes del rural y el ‘mapa político’. Sobre el mapa del rural se hace un discurso de política ambiental, tal vez incluso con buenas intenciones. Sin embargo, los habitantes rurales, en muchísimas ocasiones, no la comprenden. Una cuestión está clara, lo que no se entiende no se hace, o se efectúa regañadientes; con lo cual, se asegura el fracaso. Los mapas “trabajan” y facilitan la posibilidad de hacer un “discurso” (Wood, 2010) entre: vigilantes y vigilados; los que imponen multas y los multados; y, por último, los que cuidan el rural y los que castigan por casi todo. El auge de los ‘nuevos’ e ‘ilógicos’ mapas del rural, es el principio del fin de la implicación de los habitantes por su nicho ecológico. Cuando casi todo está prohibido, el no hacer nada es adaptativo; evita problemas.

Incompatibilidad entre mentalidad del rural y la política de medio ambiente (incluida flora y fauna). Protección del medio, desarrollo sostenible, conservación de la naturaleza, sensibilización ambiental, etc., constituyen palabras mágicas para algunos, y un grave problema para otros. A los paisanos de buena fe, que son la mayoría, no le hacen falta servicios de protección de la naturaleza. O, por lo menos, que no le multe y castigue tanto. Es el habitante que conoce su contexto de vida, el que va a cuidar de su medio ambiente. Sencillamente, lo hace porque le interesa. Es egoísmo personal. Lo que no hagan los que viven en el campo, no lo va a hacer nadie. No se van a limpiar o rozar todas las fincas. Sencillamente, no hay quien lo haga, ni tampoco hay dinero para pagar dicho trabajo. Lo imposible no se va a hacer, independientemente, de lo que diga la legislación.

La desconfianza, y en muchas ocasiones, bien fundamentada, contra las autoridades y, por supuesto, el vecino. En la presentación de la persona en la vida cotidiana, las primeras

impresiones son importantes. La ciudadanía duda y recela de la política relacionada con el rural. Intuye demasiada falta de sinceridad y de sentido común. Sospecha que vive en una mentira colectiva. Como argumentaba Kant (1785/1988), “la mentira incapacita al hombre para sacar nada bueno del diálogo con su prójimo” (& 444-445). La falta de confianza en la política quiebra la empatía interpersonal. La psicología de la desconfianza es una de las peores patologías de un clima cultural y político. La suspicacia crónica contribuye a corroer la motivación y la esperanza. El desengaño de promesas incumplidas socava cualquier posibilidad de cooperación.

Oscuridad burocrática, recurso al portal virtual, papeleo infinito, y falta crónica de responsables. El discurso que intenta acercar la administración pública a los ciudadanos no es siempre creíble. Lo comprueban todos los días muchos ciudadanos, los cuales también son creíbles y sinceros, a su manera. Parece imposible que sea tan difícil sobrevivir a la administración burocrática. Cuando se recurre a lo virtual, en muchos contextos y para ciertas personas, la interacción con la administración se complica. En el mundo virtual, ya no hay nadie responsable. La responsabilidad está ahí fuera, en otra parte; en la red, o en el

ordenador. La patología de todo está en el discurso; por ejemplo, en expresiones tales como: “el ordenador no me lo admite”; “ha caído la red”; “hay un problema informático”; etc. Por tanto, “vuelva usted mañana”. Es la disculpa perfecta. Es absurdo hacer peticiones indefinidas de papeleo, cuando la administración ya tiene la información.

5. Consecuencias

Históricamente, el estilo de producción agrícola y forestal del rural gallego, se fundamenta, principalmente, sobre “un gran gasto de trabajo humano” (Bouhier, 1977/2001, p. 15). La situación actual del campo gallego no se halla ni en el destino, ni en el carácter de los pueblos. El problema radica: en la mente de los paisanos; en la patología de la cultura política; en la conflictividad rural inútil; en la falta de motivación de logro; en la ausencia de objetivos colectivos; en el desencantamiento con la historia; en la anestesia de toda idea de cambio y transformación de la realidad; en la ‘pillería’ de una cultura de la ‘retranca’; etc. ¿Hay alguna clase de solución? Sí. Algunas son las que se menciona a continuación.

6. Soluciones

A pesar de las peculiaridades geográficas gallegas, no existe, para utilizar la expresión de Kaplan (2012/2013), una “venganza de la geografía”. El nicho ecológico gallego se halla enmarcado en un paisaje que Van de Vliert (2013) denomina “hábitat confortable”. La ‘nueva’ disciplina de “psicología geográfica” (Rentfrow, 2014) puede efectuar, si se tienen una mentalidad crítica, aportaciones interesantes a la interacción persona-ambiente. Desde muchos aspectos, la situación geográfica del territorio gallego es un privilegio, pero no se ha aprovechado de forma adecuada. Algunas estrategias positivas para la superación del desasosiego de la situación actual, son las que se van a enumerar a continuación.

Reconocimiento del valor y mérito de los que cuidaron y trabajaron en el rural. Si el contexto del rural está actualmente todavía vivo, es porque ha habido unos ‘paisanos’ que lo cuidaron y lo valoraron. Abuelos y bisabuelos, por no ir genealógicamente más atrás, cuidaron *carballeiras*, *soutos*, y fragas varias. Ellos fueron los que preservaron los enclaves naturales para sus descendientes, y no con la intención de que ahora sean ‘usurpados’. *Solución: hay que comenzar por reconocer el mérito, utilidad y dignidad de los habitantes del rural y sus antepasados.*

Cada parroquia y aldea, o, incluso, comarca, tiene su ‘personalidad’. Posiblemente no existan dos aldeas iguales. Los aspectos positivos y negativos de cada una son, a la vez, peculiares, y generales. Cada aldea tiene su atmósfera afectiva que, muy probablemente, genera emociones conflictivas, historias de rencillas crónicas, y frustraciones individuales y colectivas. La aldea es un lugar de y para la memoria, real o imaginaria, que conspira contra

la cultura de la amnesia social. Por eso, todo, lo positivo y lo negativo, se recuerda. Este recuerdo nunca será eliminado por ninguna disposición legislativa, medio de comunicación y sistema educativo. *Solución: no existen reglas generales para todas las aldeas, pues cada una tiene su personalidad histórica y presente.*

Desterrar el ‘miedo paralizante’ del paisaje psíquico rural. Los habitantes del rural tienen ‘miedo’ para hacer algo con sentido común, socialmente sostenible y ambientalmente útil. La gente tiene que ver los beneficios de una legislación ‘normal’ acerca del nicho ecológico rural. Las disposiciones legislativas deben ser éticas, justas, comprensibles y equilibradas. El ‘miedo legal’ paraliza la imaginación, socava la motivación, corroe la ilusión, e inutiliza la esperanza. La política coercitiva, y, además, percibida como injusta, es la muerte de la legitimación del poder político y judicial. *Solución: establecer una legislación que sea percibida como ética, democrática, justa, equilibrada y con ‘sentidío’; el objetivo es que sea interiorizada y genere una intención, y una voluntad de cumplirla.*

Jugar siempre con la verdad. La verdad siempre es útil y provechosa para todos. Reduce la cultura de la sospecha. Si la gente percibiese que el discurso político y decisiones judiciales emiten “señales honestas” (Pentland, 2008/2010), se facilitaría el trabajo de empoderamiento, *empowerment*, del rural. La mentira no sólo genera desconfianza, sino también carcome la emoción de cuidar y promover el rural. Hoy por hoy, en la ciudadanía impera la desconfianza hacia el discurso político, el establecimiento de leyes, e, incluso, todo el sistema político. Esta creencia, real o ilusoria, tiene consecuencias prácticas. *Solución: la ciudadanía debe percibir que: hay una preocupación sincera por ella; se le escucha y respeta; se establecen reglas de juego fundamentadas en la democracia ética y la verdad; existe una implicación sincera en la búsqueda de lo mejor para todos; y, por último, tiene alguien en quien confiar y esperar.*

Claridad discursiva. Según Ariely (2012): “Somos proclives a “contraer” el virus del engaño de otras personas” (p. 219). Además, en tiempos de crisis económica, “el templo de la racionalidad ha sido zarandeado” (p. 219). Todas las personas se autoengañan con demasiada facilidad. Según Trivers (2011/2013), “nos mentimos a nosotros mismos para mentir mejor a los demás” (p. 11). La ciudadanía rechaza la inseguridad y la ambivalencia. En general, las gentes del campo son inteligentes, piensan y reflexionan positiva y constructivamente acerca de sus intereses. *Solución: utilizar un discurso breve, elegante, fácil de comprender, claro, y, por supuesto, que sea convincente y consecuente con lo que se argumenta.*

Buena utilización del poder, y empoderamiento individual y colectivo. Poder es la capacidad de influenciar sobre los demás. Según Saavedra-Fernández (2007), teniendo en cuenta la participación de los paisanos en los trabajos comunitarios, se puede hablar de “la fortaleza de las comunidades de la aldea” (p. 376). Existían unos factores objetivos que estimulaban, en ocasiones, la cohesión y colaboración en el ámbito de la comunidad. En la actualidad, tal vez

el conflicto sea tan frecuente, como la cooperación interesada. *Solución: el empoderamiento implica control de las personas, tanto individual como colectivamente, sobre el proceso de gobernarse y vivir de personas, grupos, comunidades, y organizaciones.*

Creer en la necesidad de hacer algo, y considerar a las personas responsables de sus actos y sus consecuencias. Como bien argumenta Skinner (1969/1979): “Cuando a la gente se le da según sus necesidades, *independientemente de lo que haga*, se queda inactiva” (p. 45). (Cursivas en el original). Esta inactividad o psicología de no preocuparse por el propio futuro e, incluso, la cultura de la subvención injustificada, hace mucho daño psicológico individual y social. Provoca que cierta gente se vuelva ociosa, y que no se preocupe de su propio proceso de vivir. Ya ‘alguien’ arreglará ‘mi’ problema. *Solución: las personas, individuos y ciudadanos, tienen que hacerse responsables de sus estilos de vida, decisiones y consecuencias, dentro de un marco legislativo justo, honesto, realista, equilibrado y con sentido común.*

Tener en cuenta los afectos, emociones y sentimiento de identidad; incluida la identidad con la tierra. Según Bentham (1821-1822/1981): “El legislador no es dueño de las disposiciones del corazón humano” (p. 147). La gente estaría dispuesta a aceptar y cumplir legislación, si la percibiera como ‘próxima’, útil, justa, simple, ética y democrática. En toda situación de negociación, incluidos los habitantes del rural gallego, se hallan implicados sentimientos de dignidad personal y familiar, comparaciones personales, memorias individuales y colectivas, afectos familiares, expectativas individuales, percepción subjetiva de la justicia, sentimientos de identidad con la aldea y la tierra, etc. *Solución: tan importante como el conocimiento y la legislación para solucionar los conflictos en la aldea, o entre la ciudadanía y la administración, lo son las emociones, los afectos y las expectativa de futuro.*

Cuidar el imaginario social de la legislación. El imaginario social es la concepción colectiva que genera prácticas comunes y un sentimiento legitimidad y legalidad. Es más importante la memoria social que forja la ley, que la disposición legislativa en sí misma. Las leyes sólo son interiorizadas, creando una intención de cumplirlas, en la medida en que se perciben como comprensibles, sencillas y equilibradas. Por tanto, no consiguen sus objetivos de promocionar ciertos estilos de conducta, que se consideran individual y socialmente pertinentes y saludables. *Solución: las leyes pueden y deben incluir un sistema sancionador, pero, generalmente, es más práctico y útil el refuerzo que el castigo, para cambiar y perpetuar estilos de vida.*

Rumor, chismorreio, y habladuría, como imaginario social. Argumenta DiFonzo (2008/2009): “Los rumores son poderosos. Influyen en actitudes, pensamientos, emociones y juicios” (p. 32). Forman parte de lo que Goffman (1974/2006) denomina “fabricación” de creencias falsas (p. 88), que afectan al sentimiento grupal y al sentido psicológico de comunidad. Los rumores en el rural, por un lado, facilitan la reducción de la ansiedad y la incertidumbre; y, por tanto,

fomentan el realzamiento del yo, y el sentimiento de control y confianza. *Solución: Considerar, según convenga, al 'sentido común' (p. e., 'inteligencia social', 'inteligencia práctica'), los rumores como 'reales' y, generalmente, psicológicamente útiles.*

Controlar las decepciones individuales y colectivas (Triandis, 2009). Considerar que las atribuciones individuales y sociales de los éxitos y los fracasos tienen responsables. La cultura establece el andamiaje de los estilos atribucionales. Hay que tenerlos en cuenta, pues, si no se cambian o mejoran las atribuciones individuales y colectivas, todo va a continuar igual. *Solución: utilizar la memoria histórica, real o ilusoria, como recurso o palanca legislativa 'justa', 'equilibrada' y 'ética' para: crear esperanza; superar conflictos crónicos; restablecer una sensación de justicia; fomentar la lucha por la dignidad; conquistar respeto y dignidad; interaccionar de forma constructiva; etc.*

Crear inteligencia colectiva y sabiduría de las multitudes (Landemore y Elster, 2012). La sabiduría colectiva es más que la suma de las sabidurías individuales. Se habla entonces, de sabiduría de grupos y colectividades (Surowiecki, 2004/2005). Es un grave error olvidarse de la sabiduría tradicional y del conocimiento de los mayores. Tal vez, a ciertas aldeas gallegas, se le podría aplicar la teoría y práctica de la *swarm intelligence*, o inteligencia del enjambre (Fisher, 2010). Se trataría de considerar la aldea como una población de elementos

individuales, es decir personas, interactuantes. Se supone que los ciudadanos son capaces de optimizar un objetivo global a través de la búsqueda de colaboración positiva. *Solución: contar con las motivaciones, esperanzas, ilusiones, y horizontes individuales y colectivos de los habitantes del rural. Hay que ganarse el apoyo de la ciudadanía, y esto se hace creando expectativas de éxito, de confianza, de beneficios, y de refuerzos.*

Buscar un estilo de afrontamiento colectivo, y un elevado nivel de logro. Conseguir que los habitantes del rural dispongan de 'estrategias de afrontamiento colectivo'; es decir, que movilicen recursos positivos, individuales y colectivos, para el reconocimiento y la solución de problemas. Un elevado nivel de logro (es decir, imagen positiva del logro, necesidad de superación, anticipo de un objetivo positivo, acciones positivas, superación de obstáculos, etc.) es positivo para el afrontamiento y superación de situaciones conflictivas. Tan importante para el desarrollo de los pueblos, como las instituciones culturales y políticas, lo son "las preocupaciones psicológicas 'internas'" de la población" (McClelland, 1961/1968, p. 220). *Solución: las preocupaciones psicológicas 'internas' son: valor de la historia; tener en cuenta el sentimiento de justicia; considerar los beneficios de la cooperación; controlar a los gorriones y litigantes crónicos; disponer de un horizonte de futuro; establecer objetivos comunes; crear colaboración y cooperación; etc.*

Crear, por un lado, una cultura del esfuerzo y del compromiso; y, por otro, una ética de la responsabilidad de la propia conducta y de sus consecuencias. La sostenibilidad ambiental hay que pagarla. No se puede estar castigando siempre a los mismos: los habitantes del rural que 'hacen algo'. Las zonas especiales de conservación deben tener unos beneficios reales y contables para los propietarios de las tierras; en caso contrario, ¿cómo van a cooperar? Es más, incluso habría que hacer una *política de la reparación* de las injusticias, maltratos culturales, desprecios, y olvidos políticos, que se han cometido y se están realizando con los habitantes del campo. *Solución: reparación de las injusticias históricas, y consecución de alguna clase de 'beneficio' por la conservación histórica y actual del contexto ecológico rural.*

Esforzarse por buscar un sentimiento subjetivo de justicia. La justicia es un proceso de evaluación cognitiva. La cognición relevante para la justicia puede crear afectos. Cuando los ciudadanos perciben que se les trata con justicia: por un lado, aumentan la sensación psicológica de control, y la autoestima; y, por otro, mantienen la autoimagen positiva, y se favorece el sentimiento de ser respetado y valorado. *Solución: establecer un poco de sensatez, que es equivalente a sentido común y racionalidad comprensiva, en la justicia cultural, social y política. Por tanto, no enfatizar única y exclusivamente la razón legislativa o 'verdad legal', sino también, el valor subjetivo de la justicia.*

Búsqueda de libertad, de decisión, de elección, y de confianza. Existe una situación de desconfianza general actual hacia los gestores de la *res publica*; por tanto, es necesario

generar cordialidad. Parte de la ciudadanía ha perdido la confianza en las instituciones, las personas e, incluso, en sí mismo. *Solución: generar una confianza interpersonal; lo cual favorece: la búsqueda de objetivos comunes, la cooperación, la solidaridad, el compromiso, la libertad, etc.*

‘Sencillez’ burocrática. La burocracia organizacional puede ser mucho más sencilla de lo que actualmente es. La dinámica administrativa debe ser clara y útil. Dentro de la ‘sencillez’ burocrática se halla la necesidad de una legislación que no sea ambigua, farragosa y voluminosa. La sensatez política y legislativa implica una *racionalidad estratégica*. Ésta tiene en cuenta el contexto y la “verdad cultural” (Lisón-Tolosana, 2012, p. 53) y el “*pathos*” (Lisón-Tolosana, 2010, 11) de las gentes del campo. *Solución: se puede hablar de una ‘verdad política’, pero se debe tener en cuenta la ‘verdad cultural’. Ésta aquí es equivalente a ‘verdad cotidiana’, sentido común o, simplemente, cosmovisión cultural.*

Más allá de ‘qué se lle vai facer’, ‘seica’, al ‘maloserá’. Las expresiones ‘*que se vai facer*’ y ‘*seica*’ hay que eliminarlas sus connotaciones psicológicas en el discurso lingüístico popular y político. ‘*Seica*’, en muy pocas ocasiones, hay algo positivo más allá del ‘*que se lle vai facer*’. El ‘*maloserá*’, en su vertiente positiva, puede implicar algo con esperanza de solución, superación, y futuro. Se impone, por tanto, un discurso proactivo, que genere ilusión, esperanza, y voluntad de superación. No puede existir siempre una cultura de justificación del sistema y del *status quo* (Jost, Kay y Thorisdottir, 2009). Son necesarias *minorías activas* que contribuyan a transformar las condiciones sociomateriales de existencia. *Solución: utilizar un discurso sencillo y práctico, que genere minorías activas que construyan ilusión, motivación de superación, identidad colectiva y crítica constructiva de la dinámica política, cultural y social.*

7. Conclusiones

Hay en rural gallego algo que falla entre los académicos, los políticos y los ‘aldeanos’. Lo que se quiebra es la comprensión y la confianza mutua. Mucha ciudadanía se siente ‘realmente’ decepcionada. Las personas que viven en montes y valles están hartas y agobiadas de leyes, y promesas incumplidas. Los discursos acerca de lo que hay que hacer en la aldea, no sólo parecen irrelevantes, sino que incluso pueden ser perniciosos. En demasiadas ocasiones, la ciudadanía percibe que algo anda mal en la política del campo gallego. Es como si hubiese demasiada pasión inútil, esperanza frustrada e ilusión carcomida.

De las gentes de rural se habla; se legisla para ellas; se escuchan sus ilusiones, y, en ocasiones, su frustraciones. Pero, ante todo, se las debe comprender y entender. En el ‘paisano’ ha habido mucha honradez, y se le ha engañado; ha trabajado mucho, y se le han esquilado los beneficios; ha contribuido mucho para la mejorar de la calidad de vida rural, pero se le

ha quemado la esperanza; ha cuidado ríos, valles y montes, pero hoy en día se le considera enemigo de su nicho ecológico; se ha preocupado 'inteligentemente' del medio ambiente, y actualmente se le percibe como extraño de su hábitat; etc. En definitiva, ser habitante del campo es casi una maldición. Sobre él recaen todas las plagas administrativas. Su único inconveniente es 'estar-en-su-mundo-de-siempre', en unos tiempos inadecuados.

La conclusión del presente trabajo debería ser positiva, pero cuesta mucho esfuerzo aceptarla. Sin embargo, uno está condenado a generar esperanza. Ser moderadamente pesimista, no está de moda. Se prefiere el optimismo, pero tiene mucho de autoengaño. Una niebla fría invade la ilusión y la esperanza. El rural gallego, en general, agoniza en el desaliento de los que todavía viven en él, a la espera de tiempos mejores. Sólo quedan unas pocas comarcas con futuro, todo lo demás caerá en el olvido y despoblación. Esto contribuye a establecer una "geografía emocional" (Davidson, Bondi y Smith, 2005) del desencantamiento con el mundo de la vida rural. Los días están contados para muchas aldeas. Un sentimiento de tristeza conlleva esta conclusión. Sencillamente, es la desesperanza con lo que el rural pudo ser; y, ya no es.

Está muy claro por qué la gente abandona el rural. En general, se considera que hacen bien. Hoy en el rural, salvo excepciones, no hay futuro para la juventud. Donde no hay personas, vendrán nuevos 'ocupas', que serán jabalíes, corzos, zorros, cuervos, etc. Estos 'nuevos' habitantes, sí dispondrán de un adecuado hábitat para su calidad de vida. Precisamente, aquella calidad existencial de la que no han disfrutado los 'mágicos' habitantes de montañas, bosques y valles. Son, estas personas, las que deberían constituir una especie a proteger. En muchos lugares, ya ni quedan ciudadanos para 'soñar' el rural. Donde no hay sueños de esperanza, reina la frustración. Aparecen, entonces, la nostalgia patológica y el desasosiego inútil. Es el caldo de cultivo perfecto, para que muchos habitantes del rural tengan unas expectativas de futuro llenas de zozobras e incertidumbres. Así, es muy difícil vivir, aunque sea en el rural gallego.

Bibliografía:

- Ariely, D. (2012): Por qué mentimos...en especial a nosotros mismos. Ariel, Barcelona.
- Bentham, J. (1821-1822/1981): Tratados de legislación civil y penal. Editora Nacional, Madrid.
- Bouhier, A. (1977/2001): Galicia. Xunta de Galicia, Santiago de Compostela.
- Bourdieu, P. (1966/2002): Condición de clase y posición de clase. Revista Colombiana de Sociología, VII, 119-141.
- Davidson, J., Bondi, L. y Smith, M. (Eds.) (2005): Emotional geographies. Ashgate Press, Burlington, VT.
- DiFonzo, N. (2008/2009): Rumorología. Ediciones B, Madrid.
- Fisher, L. (2010). The perfect swarm. Basic Books, New York.
- Fraser, N. (1992): Rethinking the public sphere: A contribution to the critique of actually existing democracy. En C. Calhoun (ed.), Habermas and the public sphere (pp. 109-142). MIT Press, Cambridge, MA.
- Goffman, E. (1974/2006): Frame analysis. Centro de Investigaciones Psicológicas, Madrid.
- Gondar, M. (1993). Crítica da razón galega. A Nosa Terra, Vigo.
- Habermas, J. (1992/1998): Facticidad y validez. Trotta, Madrid.
- Iturra, R. (1988): Antropología económica de la Galicia rural. Xunta de Galicia, Santiago de Compostela.
- Jost, J.T., Kay, A.C., y Thorisdottir, H. (Eds.) (2009): Social and psychological bases of ideology and system justification. Oxford University Press, New York.
- Kant, I. (1785/1988): Ethica. Crítica, Barcelona.
- Kaplan, R.D. (2012/2013): La venganza de la geografía. RBA, Barcelona.
- Landemore, H. y Elster, J. (Eds.) (2012): Collective wisdom. Cambridge University Press, New York.
- Lefebvre, L. (1974/2013): La producción del espacio. Capitán Swing, Madrid.
- Lindón, A. y Hiernaux, D. (Eds.) (2012): Geografías de lo imaginario. Anthropos, Barcelona.
- Lisón-Tolosana, L. (2010): Qué es ser hombre. Akal, Madrid.
- Lisón-Tolosana, C. (2012): Teoría etnográfica de Galicia. Akal, Madrid.
- McClelland, D. C. (1961/1968): La sociedad ambiciosa. Guadarrama, Madrid.
- Pentland, A. (2008/2010): Señales honestas. Milrazones, Barcelona.
- Piñeiro, R. (1975): Lembrando a Castela. Sept, Vigo.
- Rentfrow, P.J. (Ed.) (2014): Geographical psychology. APA Press, Washington.
- Rodríguez-González, R. (Ed.) (2013): Galicia, un mundo rural vivo. Universidad Internacional Menéndez Pelayo, A Coruña/Concello de Lalín, Lalín.
- Saavedra-Fernández, P. (2007): Las comunidades campesinas en la Galicia moderna. En A. Rodríguez (Ed.), El lugar del campesino (pp. 359-389). Universidad de València, Valencia.
- Saavedra-Fernández, P. (2013): Demarcación, topónimos, papeis, memoria. Real Academia Galega, A Coruña.

Skinner, B. F. (1969/1979): Contingencias de reforzamiento. Trillas, México.

Surowiecki, J. (2004/2005): Cien mejor que uno. Urano, Barcelona.

Triandis, H.C. (2009): Fooling ourselves. Praeger, Westport.

Trivers, R. (2011/2013): La insensatez de los necios. Katz, Buenos Aires.

Tuan, Y.F. (1999/2004): ¿Quién soy yo? Melusina, Barcelona.

Van de Vliert, E. (2013): Climato-economic habitats support patterns of human needs, stresses, and freedoms. Behavioral and Brain Sciences, 36, 465-521.

Vilar-Ponte, A. (1971): Pensamento e sementeira. Centro Gallego, Buenos Aires,

Wood, D. (2010): Rethinking the power of maps. Guilford Press, New York.

[O campesiñado nos séculos XVI-XIX: sociabilidade e cultura]

► **Pegerto Saavedra Fernández**

Catedrático de Historia Moderna da Universidade de Santiago de Compostela e membro numerario da Real Academia Galega. Principal liña de investigación: Galicia entre fins do século XV e mediados do XIX (sistema agropecuario, industrias rurais, sociedade rural, vida cotiá, fidalguía pacega, economías monásticas). Estadías nas universidades de Bolonia, Toulouse e Caen e na École de Hautes Études en Sciences Sociales de París. Director do Departamento de Historia II (Medieval, Moderna e Contemporánea) desde 1990 a 2001; Vicepresidente da Fundación Española de Historia Moderna (2002-2006); Membro da Comisión de Patrimonio e Bens Culturais do Consello da Cultura Galega e Investigador Titular do “Instituto Padre Feijoo de Estudios del siglo XVIII”.

1. As olladas desde fóra

Dende os séculos centrais da Idade Media até as grandes mudanzas que tiveron lugar na segunda metade do século pasado, Galicia foi, antes de nada, un país de labregos que levaban a terra en réxime de foro deica principios do XX, e en propiedade plena despois, aínda nin o arrendo nin a parcería foron contratos descoñecidos, en particular no centro e norte. A organización do hábitat en milleiros de pequenas aldeas ou lugares espallados, a estrutura económica, a articulación da sociedade e mesmo a cultura nas súas diversas manifestacións, a práctica política e as formas de relixiosidade teñen os seus fundamentos básicos na natureza campesiña de case toda a poboación. E aínda hoxe, cando a chamada “sociedade tradicional” desapareceu e o sector primario tan só ocupa arredor do 7 por cen das xentes traballadoras, no imaxinario colectivo mantén certa forza esa suposta condición labrega dos actuais habitantes de Galicia, en boa medida porque a “desagrarización” súpeta foi cousa de onte e poucos son os que non teñen antepasados no rural. Non é preciso advertir que un campesiño de 1200 tiña pouco que ver con un de 1700, e un de 1700 con outro de 1960, pero é lícito cualificar de campesiños, aínda que esta palabra non apareza na documentación até tempos moi contemporáneos, ás familias que cultivaban a terra neses anos, baixo o dominio señorial ou libres del, pois pode haber labregos sen señores, mais non señores sen labregos, salvo milagres que non parecen terse producido.

O campesiñado ten, polo tanto, un protagonismo fundamental na Historia de Galicia, o que non quere dicir que sexa doado coñecer as súas condicións materiais de vida, a súa vida familiar e comunitaria e as crenzas e prácticas relixiosas, puntos nos que tiveron lugar cambios importantes ó longo dos séculos. A ausencia de fontes directas pode levar a mitificación ou a xeneralización de tópicos contrarios ós matices que todo estudo social debe procurar.

Os tópicos abundan nas páxinas de viaxeiros, autoridades leigas e relixiosas e escritores varios, de dentro e fóra de Galicia. Hai poucas olladas sereas, debido sobre todo á distancia cultural entre o observador e as persoas observadas, e tamén hai prevención e desconfianza naqueles que gobernan parroquias e concellos. Así, o abade don Pedro González de Ulloa recoñecía as graves dificultades coas que se atopaba para entenderse cos fregueses de varias parroquias do sur da provincia de Ourense: *“sus genios son tan varios como sus rostros (...), fáciles de conocer por la vista, difíciles por la imaginación. Conocidos de algún modo, es preciso variar el trato como se varían los guisados al diverso gusto de los paladares (...). Hay gran número de rudos, a quienes no convence la razón más demostrable: de éstos, unos son verdaderamente esultos, pero los más son fingidos, pues en lo que toca a su particular utilidad ninguna hay tonto, y sin conocer letra leen por los codos”*. No caso dos arraianos e daqueles que pasaban uns anos en Lisboa para volver logo ós seus lugares, a visión do crego Ulloa era aínda máis aceda: *“son pocos los parroquianos di, falando de Santiago de Covas que no van a residir, mientras robustos, algunos años a la corte de Lisboa, de donde vuelven tan espadachines que*

esgrimieran contra el mismo cielo, cuanto más contra su cura". Enténdese que "esgrimen" coa lingua, "perdiendo el respeto al sujeto más venerable" (González de Ulloa, 1950).

Para este crego, moi lido, os labregos son rudos "gentes del bronce", indóciles, precavidos e raposeiros, aínda que moi pobres: *"No debe llamarse casa la en que viven, sino choza pajiza. Los muebles que contiene se reducen a un carcomido apero de labranza, un arca poco menos antigua que la de Noé para lo reservado, y todo lo demás común a brutos y racionales, con la diferencia de que la cama de éstos es más dura que la de aquéllos (...). Entenderáse acaso que el pan les llega, aunque no les sobre. Pues sépase que hay muchísimos que estando en afán continuo trabajando todo el año por este precioso y preciso alimento, como los chinos de Cantón por un puñado de arroz, después de recoger por agosto el fruto de su sudor, llega el tiempo de sembrar y no tienen un celemin de grano"*.

A distancia cultural queda claramente de manifesto nas páxinas do cura Juan Antonio Posse, cando lembra as condicións nas que se criou na aldea de Soesto, na que nacera en 1766: *"mi lugar se compone de solas siete casas; no hay libros, no hay maestros, ni una cosa que pueda dar idea de lo bello u honesto y contribuir a la buena educación. Unos curas de presentación ignorantes o criados de servicio, clérigos mercenarios ebriosos y conjuradores, y todo un clero cuya sabiduría era un poco de mal latín y unos casos del padre Lárraga, componían todo lo que por las cercanías había de más ilustrado. El país, ciego en la más grosera superstición, siempre en romerías y peregrinaciones muy largas, buscando exorcistas afamados; la lascivia más impúdica en todas las clases y aun desde la más tierna edad. Un país así constituido no podía menos de ser propio para depravar al hombre más bien nacido"*. Neste parágrafo, que se parece a outro moi coñecido que uns cen anos antes escribira o padre Feijoo *"En estas tierras no hay gente más hambrienta ni más desabrigada que los labradores..."*, Posse representa ao tipo de home que acadara unha notable formación a pesar de nacer nunha pequena aldea, e considera que debe destacar este mérito persoal na súa autobiografía. Xulga de xeito moi negativo as condicións culturais nas que pasou a nenez, pero ó mesmo tempo dóese da situación material e social dos labregos, que el atribúe á abafante opresión dos señores leigos e eclesiásticos: *"Cualquiera que tenga sentimientos de humanidad debe enternecerse a la vista del triste espectáculo que ofrecen los aldeanos de Galicia. Vestidos de un buriel grosero, descalzos de pie y pierna, después de remar todo un día sin más alimento que un poco de pan de maíz y agua caliente, se van a guarecer con los animales, aun los más inmundos, y a ser pasto de los insectos"* (Posse, 1984).

Con todo, no século XVIII, algúns viaxeiros, á vista da densidade de poboación, do predominio das pequenas explotacións ben traballadas e dunhas formas de posesión da terra cesións forais que daban estabilidade ós cultivadores, compararon vantaxosamente a situación de Galicia, ca do centro e sur peninsular: *"observé en las serranías y montañas [de Galicia] sus cortedades, mas no vi las miserias que en las Andalucías, Mancha y Extremadura, porque en*

ellas todos comen, y los vi también vestidos, aunque con medianía, porque cada uno tiene algo de tierras” escribe contra 1770 un administrador de rendas, mentres o conde de Creutz (1765), despois de afirmar que a vagancia e as supersticións trunfan ó sur dos Pirineos, repara en que “*en las provincias del Norte, tales como Galicia y Asturias, donde se respira un aire menos ardiente, donde las leyes tienen aún alguna autoridad, los hombres algunos privilegios, el cultivo de las tierras está perfeccionado, las minas son explotadas y la costa hormiguea de marineros*”. Unha década despois, en 1774, o barón Dalrympe decatábase en canto empezou a baixar do Cebreiro en dirección a Triacastela que, a diferenza do que vira en Andalucía, onde existían enormes masas de xornaleiros, “*en este país [Galicia], las propiedades, estando muy divididas, cultivando los particulares por sí mismos los pequeños campos, sienten la ventaja y la necesidad de mejorarlos; además, alguien que no está entregado a las disipaciones del mundo se une mucho más a las reflexiones útiles, se muestra casi siempre curioso en ensayos y de nuevos métodos de mejoramiento; por eso en este país cada propietario tiene una disposición particular; cada granja ante la que he pasado me ofrecía un nuevo golpe de vista: casi todas estaban cerradas y plantadas, veía pastos, campos de trigo de Turquía*

[millo americano], otros de centeno; planos de castaños; piaras de cerdos o de otros ganados más o menos considerables” (García Mercadal, 1999). A proba dos adiantos agrarios estaba nas elevadas densidades de poboación que Galicia alcanzara na segunda metade do século XVIII: 1.346.000 habitantes lle outorga o censo de 1787, un 50 por cen máis que a Cataluña, por exemplo. E este viaxeiro estaba no certo, pois é nesta época cando Galicia acadou o seu maior peso demográfico e económico no conxunto do Estado, con un 14 por cen da poboación, unha importante industria téxtil rural, un sector pesqueiro en expansión, e tamén unhas industrias de ferro e de coiros en expansión (Carmona, 2005).

De calquera xeito, as opinións de viaxeiros, de cregos e de outras persoas alleas ó mundo rural deben peneirarse antes de admitilas sen reparos. As olladas dos diversos autores sobre o campesiñado están deformados polos anteollos dos prexuizos: o medio do que proceden os autores de textos (en xeral urbano), a súa relixión (no XVIII os protestantes móstranse moi críticos), os valores de cada época (pois no XVI-XVII aprécianse os recursos naturais, a fertilidade da terra e no XVIII máis ben a industria, o comercio e en xeral o traballo das xentes), son factores que condicionan as opinións mencionadas e outros que poderían citarse. En particular hai que ter en conta a distancia cultural que se vai agrandando desde o século XVI entre o mundo dos labregos e o das elites. Esta distancia ou mesmo oposición explica en boa medida os tópicos que sobre Galicia e os galegos aparecen na literatura do século de ouro e que logo se popularizaron e espallaron moito, até o punto de que, segundo recoñecía en 1816 o crego don Santiago Pastoriza, o “glorioso epíteto de «gallego»” rematara empregándose a xeito de “bufa, burla y escarnio”.

Na realidade, a mencionada distancia cultural que foi aumentando entre os sectores populares da sociedade e os grupos con formación letrada e os prexuizos ideolóxicos que leva aparelados este proceso están detrás dos tópicos que de Galicia e os galegos espallou a literatura do Século de Ouro. Os atributos negativos con que aparecen caracterizados os habitantes de Galicia non nacen só do feito de que fosen naturais deste Reino moitos dos que desempeñaban empregos de criados, lacaios, etc., na corte madrileña, e en outras cidades da península tamén Lisboa e no Porto desde principio do XVIII, e da cada vez maior presenza de segadores nos campos de Castela e Andalucía, senón tamén e penso que sobre todo de que a “constitución” do Reino de Galicia era a antítese dos novos modelos de civilidade, urbana e cortesá, predicados no caso do mundo católico principalmente despois do Concilio de Trento. Fronte a un modelo social e cultural de “home moderno”, caracterizado por ter unha adecuada formación relixiosa, dominar a lectura e a escritura, apreciar a privacidade escapando da promiscuidade e por dominar as paixóns, sen caer na descompostura e nos “retozos lúbricos”, os labregos galegos representan ó largo da Idade Moderna todo o contrario desas virtudes: analfabetos, supersticiosos, rudos, vivindo illados en pequenas aldeas, mal vestidos e cohabitando na promiscuidade, alimentándose con produtos de escaso aprezo (centeo, millo, nabos, graxa de porco...).

Galicia constituía, en resumo, un país de bárbaros e infieis, de “gente sin sociedad”, en versos de Góngora. E un membro da Suprema Inquisición escribía en 1572 que *“si en alguna parte destes reinos se requiere que haya Inquisición es en Galicia (...), por no haber en ella la religión que hay en Castilla la Vieja, por no tener curas, personas de letras ni templos sumptuosos y gente aficionada a oír misa y sermones ni cosas que tocan al culto divino, y llena de supersticiones...”*. A falta de doutrina víase en que os galegos non consideraban que a “simple fornicación” ou fornicio entre persoas solteiras non era pecado: *“la razón por la que se usa poco rigor con los fornicarios escribe un Inquisidor do Tribunal de Santiago en 1585 es que entendemos por experiencia y estamos persuadidos que los más que prendemos de los naturales destes reinos, en donde hay mucha falta de doctrina, especialmente entre labradores y rústicos, dicen a tontas y sin saber lo que se dicen, y por ignorancia, que el tener acceso carnal un soltero y una soltera no es pecado, y no con ánimo de hereticoar”* (Contreras, 1982).

Até os que defendían a antigüidade, nobreza e cristiandade de Galicia recoñecían que a organización do hábitat e as condicións de vida non favorecían que a civilidade, e en concreto os estudos, chegasen ás aldeas: *“que como la gente vive en los campos, retirado un vecino de otro, las casas son malas, el ejercicio andar con el ganado por montes, el niño mama lo que ve y abraça aquello en que se cría. Este, pues, es el tropiezo donde caen y se mancan las habilidades gallegas. Que si vivieran en comunidades donde hay escuelas, hay urbanidad en el vestir, en el hablar, en comer y beber, y en todas las acciones naturales y artificiales (...), corrieran los ingenios por diverso camino”*. Pero aínda con estes inconvenientes, a xente común de Galicia *“llevada con bien y tratada con blandura es blandísima, sencilla, confiada, comedida, caritativa, liberal, dadivosa, amiga de amigos, y sobre todo obedientísima y sujeta a la Iglesia y a la justicia y sus ministros y señores temporales”* (Rodríguez Montederramo, 2002).

É quizabes no século XVIII, época na que se intensificou o reformismo político e relixioso, que levaba consigo o proxecto de impoñer os comportamentos propios da urbanidade e civilidade, cando os costumes dos labregos parecen máis repugnantes as elites: *“se ven allí [en Galicia] gentes que comen como nuestros primeros padres, no solamente por la calidad de los manjares, que son muy groseros y preparados sin arte, como la naturaleza los da (...), sino por las maneras toscas y asquerosas como los comen, como el tomar todo sin cuchara ni tenedor, sino con las manos (...), comer con una avidez glotona, lanzar eructos y regüelos asquerosos y permitirse toda clase de incongruencias...”*. Poderían citarse outros textos da segunda metade do XVIII nos que os bailes populares son condenados porque os diversos movementos redúcense a “descompostura y retazos lúbricos”; os velorios porque non constitúen propiamente actos relixiosos, senón “promiscuas vigilijs” que servían de ocasión para que mozas e mozos se entregasen a “monstruosidades indignas”, como “chistes provocativos”, “palabras obscenas”, “vistas licenciosas”, rematando en “tocamientos torpes”;

en fin, a música de fol e redobante, que soaba nas procesións que se celebraban nos adros das igrexas, foi notada de “ruido atronador”, fronte á beleza do órgano que se escoitaba nas principais igrexas urbanas. Precisamente a prohibición da gaita nas procesións das festas parroquiais deu orixe a verdadeiros motíns dos fregueses, escandalizados de que non se permitise o que constituía un costume inmemorial (Saavedra, 1994; Dubert e Fernández Cortizo, 1994; Dubert, 2007).

Os labregos dos séculos XVI-XVIII podían ser compadecidos, pero a súa cultura, allea á que predicaban as reformas protestante e católica, non era en xeral apreciada, salvo por intelectuais de particular sensibilidade, como o padre Sarmiento no caso de Galicia. Sería no XIX cando os cambios económicos e culturais, relacionados coa urbanización, a industrialización, a descristianización e o movemento romántico, leven a diversos sectores a ver con outros ollos o mundo rural, depósito de loables costumes cristiáns para unhas e de creacións culturais símbolo do “espírito do pobo” ou *volkgeist* para outros. Boa parte da obra historiográfica e literaria de Antonio López Ferreiro está orientada, por exemplo, a defender os valores da “sociedade tradicional” galega, ameazados polo liberalismo e a primeira urbanización.

2. A organización familiar e comunitaria do campesiñado e o seu recurso ás “armas dos febles” ou a “malicia”.

Os labregos eran considerados pobres, ignorantes e brutos, pero tamén maliciosos e perigosos. A fin de contas a pobreza e a ignorancia podían converterse en “armas dos febles” (Scott, 1985; Fernández González, 1995) e o feito de vivir espallados e de falar nunha lingua diferente á que se usaba na administración civil e relixiosa favorecía que nas aldeas e parroquias houbera unha vida comunitaria moi intensa, pero que se desenvolvía á marxe do que pode chamarse “mundo oficial”. Baste dicir que no século XVIII son continuas as prohibicións de esfollas, muiñadas, fiadas, e outra caste de reunións colectivas, nas que se axuntaban mozas e mozos que cantaban, bailaban e tal vez pasaban a maiores. Boa parte do extraordinario cancionero popular galego xurdiu nestas xuntanzas, mostra da intensa sociabilidade e do vigor dunha cultura oral (Blanco, 1992).

Aínda que pareza raro, a pobreza e a ignorancia, no entanto podían mesturarse coa malicia, estaban detrás da fortaleza dos campesiñados, que, aconsellados por escribáns, cregos, emigrantes retornados e outras persoas que “viran mundo”, valíanse do recurso ós tribunais, en particular a Real Audiencia, para defender a súa posición no tocante ós dereitos sobre a terra e as obrigas –o cargas– con respecto ós señores. Así o recoñecía a principios do século XVIII un frade do mosteiro de Oia, comunidade que tivo continuos preitos cos colonos que levaban as terras en foro: *“los labradores andaban con unas alforxas al pescuezo, lleno de piedras lo de adelante: llegan a cualquier parte a tratar su pleito y todo es tirar piedras y*

decir maldades, hasta que se acabe la alforxa. Y si por justicia o con razón (que sería mucho) se les convence, vuelven la alforxa de atrás adelante y dicen: «como somos pobres labradores y no sabemos leer [ni] escribir...». Baptizan con nombre de sencillez lo que es pura malicia y falacia” (Saavedra, 2013). Ángel I. Fernández González (1995) analizou outros textos escritos por frades que poñen de manifesto o coidado que tiñan que poñer os perceptores de rendas á hora de tratar cos labregos: “con la gente desta tierra es menester ver cómo se habla y trata con ellos, porque es maliciosa sobremanera, y las chanzas las tienen por veras, y quitan el crédito con mucha facilidad, sin atender a lo que dicen, como montañeses. Y así encargo que con ellos se trate lo menos que puidere, y esto en cosas necesarias, y en particular le encargo que a los vasallos les haga tener cortesía, y que reconozcan el vasallaje, porque de otra suerte se subirán a las barbas y harán lo que quisieren, /y/ apretarles para que paguen, que de otra suerte no se acuerdan”, escribía en 1688 un monxe de Montederramo destacado no priorado de Castro de Rei de Lemos, co propósito de avisar ó que ía a sucedelo. E o relixioso de Sobrado que administraba en 1759 o priorado de San Martiño do Porto tampouco tiña boa opinión dos foreiros cos que trataba: “no hay que hacer confianza así de los /veciños/ de Ombre y Noguerosa como de los de Socastelo (...); están siempre dispuestos a pegarla; y es necesario darles mayordomos de ciencia y conciencia, aunque se les pague más de lo que se acostumbra (...). De suerte que este priorato está en manos de piratas”.

As dificultades que atopaban as autoridades para saber o que había de verdadeira ignorancia e de malicia nas actitudes dos labregos aparecen, xa que logo, en moitos textos. O intendente de Ferrol describía, por exemplo, en 1758, as trapalladas que inventaban os veciños do litoral para librarse do real servizo: “*aunque parecen estólidos e inadvertidos tienen un natural escondido advertimento con que usan de inimaginables ardidés en todo lo que les conviene, tanto que siempre que solicitan eximirse de embarco o que se les jubile se dexan crecer mucho las barbas, doblan las corvas para andar, y que se crea que no pueden sostener el cuerpo sobre las piernas, y aun se purgan con ciertas hierbas que producen las tierras (...), llegando a tal grado su invención que hasta axos se aplican para mover calentura, y como todo este conjunto de agentes y la influencia de sus padrinos forman un grueso abismo...*” (Vázquez Lijó 2007).

As probas de fortaleza colectiva do campesiñado están, principalmente, nos preitos e loitas que levou adiante para asegurarse na posesión das terras, incluíndo o control do aproveitamento dos comunais. Hai que ter en conta que o propio crecemento demográfico, que implicou que a poboación pasase de unhas 250.000 persoas en 1500 a 1.800.000 en 1860 unha multiplicación por máis de 7, contribuíu a intensificar a vida comunitaria en aldeas ou lugares e parroquias, pois o incremento do número de veciños traía consigo sen dúbida conflitos, por mor da disputa de recursos como augas e montes, por servidumes e por outras causas, pero tamén favorecía os intercambios de toda clase nas comunidades locais, desde as chamadas “axudas mutuas”, até as de tipo matrimonial, concertadas entre veciños.

Tense sostido por parte de diversos historiadores que no decorrer da Idade Moderna se camiña cara a un “individualismo agrario”, ou sexa a supresión de bens e usos comunitarios en beneficio dun aproveitamento particular. En Galicia penso que acontece o contrario: é certo que o crecemento demográfico favoreceu o inzo de labregos pobres, que segundo as comarcas recibían diferentes nomes: camareiros, caseteiros, bodegueiros ou o seu correspondentes feminino, cualificacións que facían referencia ás pequenas e míseras cabanas que habitaban. En 1750-1850 estes bodegueiros podían representar entre un 20 e un 50 por cen dos veciños das aldeas. Pero, malia esas desigualdades materiais, o trazo máis característico das parroquias de Galicia non radicaba en que nelas vivise unha capa de veciños pobres, presentes en todas as sociedades rurais da época, senón que non había propiamente, polo menos até tempos moi contemporáneos un estrato ben definido de labregos ricos, como acontecía en boa parte das rexións e países de Europa occidental. Digamos que nas aldeas de Galicia para ser rico había que pertencer á fidalguía ou ó clero, é dicir, vivir de rendas (Saavedra, 2012).

E a ausencia dun grupo claramente hexemónico de labregos ricos favorecía a cohesión das diversas familias da comunidade local arredor do tocante ós bens, usos e obrigas colectivas.

Había, desde logo, dependencias, pois algúns tiñan gando cedido en aparcería, prestaban cereais e diñeiro e até cedían en arrendo terras, en tanto que os bodegueiros andaban endebedados e traballar a xornal nas labranzas dos veciños máis afortunados, desempeñaban oficios diversos e ían segar a Castela. Pero así e todo, nin sequera á vista destas situacións pode afirmarse que existise unha completa subordinación dunhas explotacións agrarias a outras, pois os chamados “labregos ricos” non pasaban de ser caporais que colleitaban o necesario para manter a familia todo o ano, sen desaproveitar nada. Tiña razón Manuel Colmeiro cando en 1843 escribía que *“en Galicia se llama rico al labrador que coge pan para el año y son muy pocos en cada feligresía”*.

No tocante á xerarquización das comunidades rurais sería preciso introducir matices de tipo comarcal, que teñen que ver co sistema agrario e coa organización familiar, diferente segundo se estilase a mellora larga, a mellora cura (“herdanza preferencial”) ou as partillas igualitarias (pouco frecuentes). Pero agora non hai lugar para deterse nisto. Si cabe engadir que, á relativa homoxeneidade ou pobreza repartida con certa equidade, engadíanse outros factores á hora de reforzar, cara á fora, a cohesión do grupo veciñal: un deles era a posesión polas aldeas e parroquias de dilatados e valiosos montes comunais, imprescindibles para a reprodución das pequenas explotacións, e que eran polo mesmo un elemento básico da identidade local e unha fonte de numerosos, e en ocasións dramáticos conflitos externos e internos; outro a vixencia de servidumes colectivas e axudas mutuas prestadas nun contexto de reciprocidade non entre as persoas a título individual, senón entre as familias ou veciños. Neste aspecto o propio incremento demográfico –xa comentado–, coa multiplicación do número de lumes nos lugares e parroquias; a enorme parcelación do espazo agrario, que facía necesarios acordos para levar adiante os traballos na súa sazón e aumentaba a demanda de recursos como a auga para regar labranzas (nas terras de entre o Tambre e Miño e en vales de Ourense) e prados (na Galicia central e oriental); a práctica de traballos colectivos, como esfollas, fiadas que eran, ó mesmo tempo, traballo e festa, estes diversos factores demográficos e laborais obrigaban ós labregos a aceptar, ben ou mal, os costumes do lugar, que non deixaban de cambiar.

E tampouco hai que esquecer, como factor de cohesión, o que podemos chamar “uniformidade cultural”, ou sexa o feito de compartir unhas crenzas e prácticas e unha cultura de base oral. Xa sei que hoxe se lle da moita importancia a alfabetización, estudada a partir da evolución da porcentaxe de persoas capaces de escribir o seu nome e apelidos. (Rey Castelao, 2003). Desde logo que uns sabían debuxar a súa sinatura e outros non, pero non está demostrado que os primeiros tivesen unha cultura diferente da dos segundos, e que fixeron un uso cotiá das súas supostas capacidades de ler e escribir. En calquera caso, se chegaban a facelo principalmente a ler era nun contexto no que a realidade e a escritura non estaban xebradas, pois a comunicación oral invadía todo e a aprendizaxe consistía nun fatigoso traballo de memoria e repetición, e os textos, as imaxes e as palabras presentábanse mesturadas para os

labregos, acostumados a ver estampas, novenas, calendarios, romances de cego e cartelóns, e a recitar de memoria os textos que lograban aprender (Saavedra, 2007).

De calquera xeito, a uniformidade cultural non só era un elemento de cohesión do campesiñado fronte ó mundo alleo á comunidade local; o mesmo feito de que as xentes falasen unha lingua diferente á utilizada na escritura que case todos descoñecían favorecía que nos lugares e parroquias houbera unha intensa vida comunitaria, á marxe do que podemos chamar “mundo oficial”, ou da administración, e ademais, a ignorancia do castelán, real a miúdo e finxida en ocasións, servía ás estratexias de resistencia dos labregos, que cando eran chamadas a colaborar cos poderes civil ou relixioso atopaban a escusa de que non entendían de contas nin papeis.

A mesma “constitución” do reino, ou sexa, a súa organización política e administrativa, o espallamento do hábitat e a estrutura agraria, dificultaba o control do espazo e das persoas polos diversos poderes, en particular polo poder real, que non tiña unha rede burocrática no ámbito local, coa que si contaba a Igrexa e tamén, aínda que non tan completa, os señores. De modo máis concreto hai que sinalar que a división do territorio en xurisdicións e coutos, partidos fiscais e parroquias, circunscricións que non coincidían unhas coas outras e que revelan a pluralidade de poderes vixentes: o poder real, o poder señorial e o poder eclesiástico; un hábitat formado por unhas trinta mil aldeas mal comunicadas a meirande parte delas; unhas terras de cultivo repartidas en leiras e tallos de cativa extensión e que podían mudar de posesor dun ano para outro, pois, como afirmaba aborrecido un dos comisionados da Única Contribución, as parcelas eran “transeúntes”; o feito de que a única lingua que coñecían e usaban os labregos e os artesáns e pequenos comerciantes non fose a mesma que se empregaba na Administración, cousa que favorecía que houbera unha intensa vida comunitaria á marxe do mundo oficial e ó tempo que os labregos puidesen escusarse de colaborar coas autoridades, dicindo que non entendían de papeis nin de contas... Todas estas realidades, e poida que algunhas máis, constituían parapetos ou foxos que os oficiais ó servizo do poder real non sempre eran quen de salvar. Ben entendido que esas barreiras son levantadas de xeito consciente polas comunidades rurais para dar o alto a determinadas intromisións do poder real, en particular ás de natureza fiscal; fronte a outras institucións periféricas da monarquía a actitude dos veciños é distinta: tal acontece co recurso á Real Audiencia ou “fonte limpa”, practicado habitualmente tanto de modo particular como colectivo, facilitado tamén porque os escribáns relatores e receptores do Tribunal percorrían o Reino para tomar declaración e para dar cumprimento ás sentenzas (Saavedra, 2013).

A capacidade de resistencia dos labregos non só dependía da “constitución” do Reino, tamén derivaba da fortaleza da organización familiar e comunitaria, xa se trate de comunidades de aldea ou de parroquia. As estruturas familiares cambiaban dunhas comarcas a outras, pois na diocese de Lugo predominaban as familias troncais, e á hora de transmitir os bens estilaban

a chamada “mellora larga” en beneficio aínda que non sempre do fillo máis vello (maorazo, vinculeiro). No resto de Galicia o reparto dos patrimonios era menos desigualitario e os fogares tiñan menos persoas (Dubert, 1994, 2012). Deste xeito, nas terras de mellora as comunidades rurais viñan sendo unha especie de “federación de casas”, namentres nas comarcas litorais e prelitorais e na provincia de Ourense a idea de casa estaba menos enraizada e podía existir nun maior sentido da comunidade. Doutra banda, alí onde aldeas ou lugares acadaban certo tamaño e estaban distantes unhas das outras (montañas orientais, provincia de Ourense), a fortaleza da parroquia parece menor que na Galicia occidental, densamente poboada e na que non sempre resultaba doado diferenciar a aldeas co seu territorio.

3. A loita dos campesiños pola posesión da terra

A fortaleza do campesiñado manifestouse principalmente no frecuente recurso á vía xudicial para facer fronte ós “señores da terra”, no emprego simultáneo das chamadas “armas dos febles” (ignorancia aparentada, fraudes, ameazas ...), e en certos casos mediante ó recurso a motíns violentos ou actos violentos, que a miúdo eran o resultado final de preitos longos e “ruidosos”, fallados en contra das comunidades rurais. Non hai que esquecer tampouco que a carón dos conflitos entre labregos e señores, tamén os hai entre aldeas e parroquias, en particular pola titularidade e aproveitamento dos montes. Mediante a consulta do número e materia dos preitos e expedientes de “veciños” ou sexa, interpostos por aldeas, parroquias ou xurisdicións, conservados no arquivo da Real Audiencia entre 1560 e 1807, podemos comprobar que o total ascende a 4.104 (sen dúbida serían máis, pero o arquivo sufriu perdas), dos que 1.234 son por montes e pastos (Rey Castelao, 1995; Quiroga Barro, 2002; Saavedra, 2007).

O monte constituía para aldeas e parroquias un dos soportes fundamentais da cultura comunitaria e un elemento decisivo á hora de afirmar a identidade local. A súa defensa servía para reforzar a unidade dos veciños e non resulta raro atopar na documentación enfrontamentos violentos entre veciños de lugares e freguesías limítrofes, que se achegaban ós lindeiros en disputa seguindo un ritual que podía incluír música de fol e redobranter e acompañamento de mulleres, que axiña se armaban de pedras e con cantazos ben apuntados decidían en ocasións o desenlace da batalla que os homes principiaban a paus. Tamén estaban ritualizadas as prendas de gando, que se levaban a cabo de acordo con normas consuetudinarias, que ó abade ourensán don Pedro González de Ulloa lle parecían abusos de “corsarios terrestres”: *“uno de los asuntos en que suelen ocupar los días festivos estas gentes del bronce di, es el multar a su arbitrio los ganados mayores y menores del contorno que pasan fuera de los límites respectivos. Esto se hace por entre semana; depositase lo que se exige, y en llegando el día festivo el juez pedáneo junta al concejo, vanse a la taberna, y allí... Llegan los dueños del ganado a desempeñar las prendas que se dieron antes para libentar las reses encorraladas; encuentran a los congregantes como convidados a las bodas de Peritoo; empiezan a trabarse de la lengua y luego de las manos... El escandaloso desenfreno que*

motivaba este abuso... me obrigó a pedir despacho del fiscal de la Coruña para contener tales excesos. Logréle, porque no he podido contenerles por la justicia ordinaria... ¡Oh, y lo que hubo cuando se les hizo saber! Si se les reprenden estos abusos dicen que es uso y costumbre..." (González de Ulloa, 1950).

Pola contra, os labregos sostiñan que esas prácticas gardaban as “precisas formalidades”, pois todo se facía, segundo declaraban en 1755 os veciños da xurisdición de Avión, “coa solemnidade acostumada”: *“han estado de uno, diez..., ciento y más años a esta parte, tiempo inmemorial..., en la quieta y pacífica posesión de acorralar y prender cuantos ganados mansos y bravos se hallan y encuentran pastando en los referidos montes del Suido en los tres meses de junio, julio y agosto y conducirlos en las ocasiones que lo disponen por las veredas de Mouriscadas y Rodeiro al Puente de Avelenda y de allí al curro de cendones, torre de audiencia y cárcel de dicha jurisdicción; a donde y ante dicha justicia, luego que son noticiosos los de Soutomaior, concurre el procurador general de este partido con testimonio que identifique a su persona, y previo juramento que se le recibe y a las personas que trae consigo para conocimiento de los ganados de sus pueblos, con intervención del procurador general o algún regidor pasan al curro donde se hallan los ganados y aquellos que afirman conocer suyos o de sus vecinos, no percibiéndose inteligencia o colusión, se les permite sacarlos y llevarlos libremente y sin pagar cosa alguna, haciéndolo dentro del tercer día en que se hace la acorralada; y ejecutándolo después pagan cuatro cuartos de vellón por cabeza y por cada uno de los días contados desde el en que se executa la prendada, por razón de guardería y pasto que se les da, y los efectos que produce la prendada ... se dividen por tres partes entre el juez, el pueblo y escribano de número..."* (Saavedra, 1994).

No decorrer da Idade Moderna, as institucións e familias señoriais perderon boa parte da capacidade de control no tocante á ordenación do espazo agrario, en beneficio da iniciativa das familias e das comunidades campesiñas. No século XVI e parte do XVII, mosteiros, bispos, cabidos e casas nobres son os poderes que autorizan, mediante cartas forais, a labregos a levantar casas e amansar comunais; e inclusive para cortar leña e madeira, facer rozas ou meter o gando nos montes, e aproveitar augas, os campesiños precisan licencia *ad hoc* dos donos do dominio eminente, segundo se pode comprobar nos libros dos mosteiros de Celanova, Melón, Oia ou Penamaior e nos preitos da Real Audiencia, aínda que os privilexios señoriais non sempre se respectaban, e a posteriori os rendistas legalizan en diversas ocasións “tapadas” que as familias fixeran clandestinamente e usufructuaban por anos.

Desde mediados do XVII os monxes queíxanse de que, por descoido deles, os foreiros pasaran a cortar leña, cavar e alindar o gando pola súa conta, e cando na década de 1790 Antonio Raimundo Ibáñez, o fundador de Sargadelos, conseguiu autorización real para acoutar os montes da contorna para abastecer de carbón a nova fábrica siderúrxica (ou pasou sen máis a apropiarse deles), atopouse coa oposición de miles de labregos, que remataron por amotinarse

o 30 de abril de 1790. Para o deputado xeral do Reino as causas do levantamento estaban claras, e mesmo xustificadas: *“Reduciéndose la concesión que se le hizo en punto a leñas, al uso de las del monte común o fraga llamada da Rúa, extendió sus talas al resto de los demás comunes, y aun a los de los particulares, sin consentimiento ni licencia de los dueños. Procedió de poder absoluto al acotamiento, no solo de dicho monte da Rúa, sino también de gran parte de los demás comunes de los pueblos que mejor le parecieron, haciéndose absoluto dueño de ellos, poniendo guardas que denunciasen y arrastrasen a su cárcel de Sargadelos a los vecinos que entrasen en el acotamiento a cortar leña o tomar otra cualquiera cosa para sus urgencias (...). Con cuyos hechos de despotismo se vieron privados de un golpe aquellos moradores de una parte la más esencial de sus subsistencia, y de unos montes cuyo fruto y aprovechamiento recomiendan tan sabiamente las leyes del Reino se miren como una propiedad de los pueblos, de la que no se les puede despojar sin injusticia, y donde antes pastaban todos sus ganados, sacaban el surtido de sus leñas y maderas para el entretenimiento de us aperos de labor, fábrica y reparación de sus edificios y para la construcción de varios artefactos de industria con vivía un número crecido de pobres de solemnidad...”* (Meijide Pardo, 1979). Os xuíces da Real Audiencia primeiro, e logo no século XIX os da Audiencia Territorial, comprenderon ben a importancia dos montes, e coas súas prudentes sentenzas impediron que as comunidades

rurais fosen privadas deles en beneficio primeiro dos señores e despois da revolución liberal dos novos municipios (Balboa López, 1992).

Por máis que as institucións eclesiásticas e as familias da nobreza se resistisen a perder o control directo da ordenación do espazo agropecuario, pouco a pouco foi a iniciativa dos fogares campesiños e das comunidades veciñais a que trunfou á hora de decidir en cuestións fundamentais, caso da creación de novos fogares e do peche e cultivo dos montes abertos. O foro permitía, na práctica, ós patrucios, transmitir ós herdeiros os bens de acordo co que se estilaba en cada comarca (mellora larga, partillas igualitarias ou máis a miúdo desigualitarias), e os montes comunais, como anexos ás casas de morada, remataron por ser aproveitadas segundo as normas establecidas pola comunidade, pois uns eran de varas e outros de man común, con independencia de que polo seu usufruto se pagase un canon foral ou señorial.

De todos os xeitos, o foro aínda sendo unha cesión de longa duración, que autorizaba ós colonos a transmitir os bens ós herdeiros e, na práctica, inclusive a vendelos ou trocalos moitas veces sen autorización, tiña carácter temporal, e rematada a vixencia do contrato, as caserías retornaban ó directo dominio, que dispoñía delas con completa liberdade para facer un novo foro ou cambiar a arrendo. E neste contexto, a loita dos labregos orientouse a impedir que os señores os botasen das terras ó concluír os prazos, ou que os pasasen de foreiros a arrendatarios.

Até principios do XVII a duración dos foros fixábase a miúdo por “voces” ou xeracións, normalmente por tres. Isto obrigaba ós señores a ter un coñecemento preciso da historia das diversas familias, para saber en que xeración ía cada dos centos ou miles de foros en que estaba repartido o patrimonio; mediante os libros tombos e os de nomeamento de voces algo conseguían, pero en ocasións os labregos lograban ocultar a morte dalgunha voz, de xeito que alargaban a duración do contrato. Para facilitar o control, os señores recorreron a establecer a duración dos foros por vidas de tres reis, de xeito que a morte dun determinado monarca sabían que caducaran –“vacaran” todas as cesións feitas no reinado do antepenúltimo; ou sexa, que cando falece en 1700 Carlos II remataba a vixencia de todos os foros feitos con Felipe III (1598-1621); cando morre Felipe V (1746) caducan os correspondentes ó reinado de Felipe IV (1621-1665), e cando desaparece Fernando VI (1759), “vacan” os foros do tempo de Carlos II (1665-1700). Unha das consecuencias desta situación é que a conflitividade se foi agravando á morte de cada rei, porque de súpeto víanse afectados pola caducidade das cesións moitas familias, circunstancia que incrementaba a resistencia fronte ós chamados “despoxos” (Villares, 1982, 1988 e 1997).

Ademais, os señores, en particular os mosteiros bieitos e cistercienses, titulares de grandes dominios, e algunhas familias de alta nobreza, como a casa de Altamira, fóronse convencendo que non había outra forma de controlar os patrimonios que o recurso ós arrendamentos, para

evitar que os campesiños partisen, trocasen e vendesen ás caladas terras forais. O crecemento demográfico, o cultivo das que estaban a monte e a introdución de novas plantas, xunto coas partillas e trocos, ocasionaban cambios continuos na paisaxe de modo que as terras dunha explotación, aforadas ou apeadas nunha data determinada, cando pasara pouco tempo non eran facilmente identificables, polo menos sen a colaboración dos veciños da aldea, únicos que coñecían a circulación das parcelas entre familias diversas.

De resultas desas situación entrambilicadas, desde a segunda metade do XVII os señores renunciaron case por completo a facer apeos, porque eran moi traballosos e custosos, e axiña quedaban convertidos en papeis caducos por obra da malicia campesiña. Así, un monxe de Oia avisaba contra 1700 ós seus compañeiros das mañas dos foreiros para ocultar os bens das institucións relixiosas: *“una de ellas, y de las más principales, es que cuando un petrucio cabeza de casa muere y sucede de traer bienes, verbigracia, del cabildo, y bienes de la iglesia, y bienes suyos propios, y bienes, verbigracia, del convento de Oya, hacen sus herederos un montón de todos ellos como cosa suya y luego los parten. Después hacen montón de las pensiones y rentas, las parten entre sí, y el que lleva la propiedad del cabildo, verbigracia, paga al convento de Oya, y el que lleva la de Oya paga a la iglesia, y así de los demás. Y en esta forma van pagando algunos años arrastrado y de mala manera, hasta que se les antoxa de no pagar, o que el dueño del foro y bienes execute por justicia o demanda de los bienes. Entonces salen oponiéndose con sus trampas: el dueño de los bienes saca sus papeles de foros y apeos, y se reconoce que el que trae la heredad, verbigracia, del cabildo no ha pagado renta en muchos años, porque la pagó el otro heredero, aunque mal y arrastrando, y de aquí levanta el grito el que pagó, diciendo ha pagado tantos años injustamente, sin traer bienes del cabildo, y al punto pide que se le restituya las cantidades abonadas (“y si halla modo de hurtarlo se recompensa fácilmente”); “el otro (heredero) clama que siendo suya propia diezmo a Dios la heredad, y no habiendo pagado renta alguna ahora le cargan pensión, y levanta el grito, publicando que es tiranía y latrocinio, verbigracia, del cabildo, lo que fue falacia de sus padres y abuelos en sus partixas y enredos. Lo mesmo hacen otra vez los hijos destos, y después sus nietos, por muerte de cada petrucio, con que en largo tiempo todo es enredo, confusión y revoltorio para confusión de los bienes, que es lo que los labradores quieren para que a río revuelto haya ganancia de pescadores”* (Saavedra, 2013).

Algo parecido afirmaban, interesadamente, na década de 1760 os fidalgos que, xunto cos campesiños, se opoñían ós despoxos, argumentando, entre outras razóns, que non era posible identificar as terras de foros antigos debido a trocos, vendas, partillas, empeños: *“Preciso es también que sean difíciles los pleitos, especialmente en foros antiguos. Cada poseedor los ha repartido en su tiempo para dar estado a los hijos. Síguense a esto las divisiones hereditarias a la muerte de cada uno. No pocos lo vincularon a la parentela. Muchos instituyeron patronatos, memorias, capellanías. Algunos dotaron iglesias, capellanías y demás lugares píos. No son menos los que vinieron a gravarlos con censos y pensiones y otras cargas para*

salir del apuro. Otros los enajenaron, en todo o en parte, por necesidad, por conveniencia o por capricho. Otros, en fin, los confundieron con los suyos habidos por herencia y otros títulos o por rompimiento en próximas tierras incultas (...). Al cabo de dos o tres siglos, ¿dónde estarán esos bienes, después de tantas transmigraciones y partijas? Recurrir a los papeles es en vano, los pobres, mayormente rústicos o idiotas, no tienen más monumentos ni archivos que la memoria, común tradición y uso público. Con éste se creen seguros: poseen de buena fe, porque han poseído sus mayores" (Villares e Díaz-Castroverde, 1997). E o mordomo do conde de Amarante que administraba en 1801 a casa de Xunqueiras (Caramiñal) viña dicir o mesmo cando lle explicaba ó seu amo que non podía cobrar moitas pensións forais: *"por hallarse la renta que las causa enredada entre sus pagadores y llevadores de los respectivos lugares, que unos tienen faltas para el completo, otros empobrecieron los pagadores y cabezleros que la percibían disipando y vendiendo sus bienes y derecho útil que tenían en el foral, otros dieron partija y legítimas a sus hijos que casaron fuera del lugar, /a/ otros les correspondieron herencias del mismo y se hallan ausentes, y otros han permutado los tales bienes sujetos a dicha renta sin saberse quién debe pagarla* (Saavedra, 1994).

Como quedou sinalado, para os monxes só había un medio para evitar que as terras "desaparecesen": cambiar os foros por arrendos. Ese era o remedio mellor para impedir que as terras "desaparecesen" por causa da malicia campesiña. É o que viña dicir en 1767 o padre Sarmiento nunha carta a Campomanes: as facendas dos mosteiros só podían cederse a leigos mediante *"puro arriendo"*; todo o que non fose iso implicaba *"exponer el directo dominio a una sentina de pleitos interminables, como sucede con la mamarrachada de los foros..."*. Pero o bieito pontevedrés bramaba, nesa data, no deserto. Porque se até 1700 os mosteiros non tiveran problemas para recuperar os bens dos foros que caducaban – ou "vacaban" e para facer outros novos salvo casos excepcionais, desde esa data as cousas cambiaron por tres razóns fundamentais: porque os foreiros se decataron de que ían pasar á precaria condición de arrendatarios, e non estaban dispostos a admitilo; porque as demandas de despoxo antes afectaban habitualmente a unha familia de colonos, pero agora, pola división de bens dos foros antigos entre herdeiros e porque moitas cesións remataban cando morría un rei 1700, 1746, 1759, nunha "reivindicación" víanse implicados moitos fogares, aínda que só cultivasen medio ferrado de terra; e porque os membros do Consello de Castela, en particular con Carlos III, querían favorecer a estabilidade dos cultivadores da terra e eran pouco amigos do clero regular, considerado moi rico ou moi influínte, pero indócil e pouco útil, e desta opinión tiñan noticia puntual os avogados dos foreiros ameazados de despoxo, que contaban co apoio de cregos enfrontados ós monxes, de fidalgos, de escribáns... (Villares, 1997; Villares e Díaz-Castroverde, 1997).

O atagallido que se armou a mediados do século XVIII por causa da renovación dos foros non é debido a que as demandas de "despoxo" presentadas polos mosteiros na Real Audiencia fosen moitas: baixaran dunha media de 53 por ano entre 1560-1639 a 13 entre 1720-1759. O

que ocorre é que cada unha afectaba a un elevado número de foreiros, que se amosaban moi combativos para manter os dereitos do dominio útil, que se viñeran afianzando, como pon de manifesto o feito de que no catastro de Ensenada os que declaren na condición de “propietarios” das terras sexan os colonos. As estratexias de resistencia ás que recorren para non quedar convertidos en arrendatarios son variadas e moi propias das “armas dos febles”: a negativa a colaborar no recoñecemento dos bens, a fuxida dos cabezas de casa para non ter que recibir notificacións xudiciais, a recusación de escribáns e peritos taxadores, os alborotos e escándalos para desacreditar os mosteiros e os seus apoderados, as súplicas ó Rei en memoriais e inclusive viaxando a Madrid (Díaz-Castroverde, 1992).

Así, os relixiosos de Oia víronse en graves dificultades de resultas da oposición dos colonos. O monxe que actualiza o tomo na segunda metade do XVIII fai un relato conciso da resolución coa que os foreiros se enfrontaron á comunidade cisterciense: *“Referir por extenso los lances principales que se sucedieron por espacio de doce años /c. 1721-733/ que duró el principal litigio fuera llenar todo este tomo y quedar en los principios del pleito. Cuatro veces fueron los vecinos de estas dos parroquias a Madrid, delante de su Magestad; de la*

primera fueron hombre y mujeres más de noventa personas (...). El monasterio se hallaba en la mayor postración, pues ni cobraba las rentas ni hallaba quien le vendiera siquiera huevos". Para recuperar os atrasos, os relixiosos non presentaron unha única demanda contra todos os colonos, senón varias contra pequenos grupos: *"por haberse consultado con los mejores abogados de España, los cuales dijeron que no convenía que se dijese que se levantaba toda la jurisdicción, que sonaba muy mal en todos los tribunales"*, ou sexa, que a ruxida que facían os labregos producía efecto. Os conflitos continuaron e cando en 1751 o mosteiro quixo converter en arrendatarios os foreiros da parroquia de Loureza, *"todos se conjuraron en no admitirlos en arriendo /os bens/, determinando marchar todos a Madrid con hijos y mujeres a quejarse al rey"*, de modo que *"para evitar que se levantasen a mayores"* e calmar *"estas quejas ruidosas"*, fíxolles novo foro (Díaz-Castroverde, 1992; Saavedra, 2013).

Nos preitos e atagallidos as mulleres teñen unha participación decisiva, debido precisamente á situación de inferioridade na que as colocaba o ordenamento xurídico-político, que as consideraba, salvo que fosen viúvas ou solteiras autónomas, como menores de idade, pois as casadas precisaban autorización do marido para outorgar unha escritura e intervir en xuízos. Nos preitos civís esta discriminación concedíalles o privilexio dunha impunidade case total, e por iso cando as autoridades locais e os receptores da Audiencia se achegan ás aldeas para notificar sentenzas de despoxo e darlles cumprimento, os homes cabeza de casa foxen, avisados por algunha campá que toca a rebato, e as súas mulleres, se non se arreminan a armarse de pedras para acantazar escribáns e xuíces ordinarios, limítanse a dicir, un día si e outro tamén, que non saben por onde andan os seus homes. Para dar posesión dos bens do lugar de Penedo, no couto de Rubillón (Avión), ó mosteiro de Melón, un escribán receptor da Real Audiencia precisou máis dun ano, porque, primeiramente, en maio de 1754 os veciños, de resultas *"de las instancias que les hacen las mujeres"* non quixeron declarar os bens que traía cada cabeza de casa, e logo fuxiron co gando sen que nas moitas idas e vidas que o escribán e o xuíz ordinario fixeron ó lugar puidesen atopalos: *"Los vecinos del lugar de Penedo hicieron fuga y han extraído sus ganados, y se deja ver que sus operaciones son dirigidas a dejar ilusoria y sin efecto la ejecución de la real carta ejecutoria"*. Un ano despois o prior de Rubillón estaba aborrecido porque aínda non puidera dispor de bens aforados dous séculos antes: *"dejaron en el motivado lugar a sus mujeres y familias, con orden expresa de que se hagan fuertes en él y prosigan en usar de las casas y bienes como si no hubiese habido despojo, y así lo hacen, sin querer concurrir a recibir nuevo título..."*. Por fin, en xuño de 1755, o receptor e o xuíz ordinario, apoiados por varios homes pagados para a ocasión polo prior e ben mantidos, sacaron das casas pola forza unha ducia de mulleres e nenos que continuaban resistíndose con contumacia ó despoxo e selaron as portas con táboas cravadas.

Quince familias do lugar de Penedo tiñan que deixar uns bens que traballaran elas e os antepasados. Pero aínda non estaba todo dito. En febreiro de 1756 presentaron diante da Audiencia unha información de pobreza, na que moitas testemuñas declaraban que viran eses

honrados e traballadores veciños andar pedindo esmola de porta en porta, porque o receptor e o prior os botaran con violencia das casas de morada. O rexente do Real Tribunal escribiulle ó abade, *“a fin de que usase de piedad con aquellos miserables, admitiéndolos en sus casas y atendiéndolos con nuevos foros en los que fuese justo”*. O relixioso entendeu ben que baixo a forma de rogo cortés se disimulaba unha orde, e ós poucos días as familias estaban de novo acendendo os seus lumes. A pobreza e a ignorancia convertíanse, a fin de contas, en mecanismos de resistencia antiseñorial, segundo dicía un monxe de Oia a principios do XVIII, nun texto xa citado atrás e que remataba coa seguinte conclusión: *“Baptizan con nombre de sencillez lo que es pura malicia y falacia”*. (Saavedra, 2013).

O Consello de Castela tratou de calmar esa intensa conflitividade, na que as comunidades veciñais teñen unha participación moi superior á dos fidalgos, con medidas *ad casum* e coa real provisión do 11 de maio de 1763, que mandaba que a Audiencia non tramitase as demandas de desposos pendentes; desde abril de 1785 as demandas non deberían sequera admitirse. Os foreiros seguirían pagando as rendas, pero podían continuar partindo, trocando, vendendo e hipotecando as terras. As disposicións do Consello tiñan carácter provisorio, e non dicían que o foro fose perpetuo. Quedaba nunha situación de “interinidade legal”, e realmente desde 1763-85 non era nin temporal nin perpetuo. Así, como ten sinalado Ramón Villares, desde 1763/85 o foro non era nin temporal nin perpetuo, e este carácter ambiguo convertíao nunha metáfora de Galicia. Habería que agardar aínda século e medio para que os labregos conseguisen a propiedade plena das terras, cousa que aconteceu principalmente no primeiro terzo do século XX. Daquela foi unha vitoria, que custou moito diñeiro –procedente de América, da venda de gando e de aforros diversos- e que consolidou unha estrutura agraria que hoxe é, en determinados aspectos, un atranco. (Villares, 1982; Villares, edr., 1988). Pero os que redimiron os foros non estaban obrigados a adiviñar a situación económica e política na que terían que vivir os seus netos e bisnetos. Eles acabaron a obra que principiaran outros xa na segunda metade do XVII, e non sería xusto pedirilles que fosen, aparte de sacrificados, profetas.

Bibliografía:

Balboa López, X (1992), O monte en Galicia, Vigo, Xerais.

Barreiro Fernández, X. R. (1979), “El campesinado gallego en el siglo XIX. Economía y sociedad”, tese de doutoramento inédita, Universidade de Santiago de Compostela, Facultade de Xeografía e Historia.

----- (1981), Historia de Galicia. Idade contemporánea, Vol. 4, Vigo, Galaxia.

----- (1985), “A problemática foral no século XVIII. Unha nova interpretación”, en C. Barros (ed.), Dende Galicia: Marx, Sada (A Coruña), Ediciós do Castro.

Barreiro Mallón, B. (1972), “La pragmática de perpetuación de foros. Intento de interpretación”, Compostellanum, 17.

Baz Vicente, Mª J. (1996), Señorío y propiedad de la alta nobleza en Galicia, siglos XVI-XX: la casa de Alba, Madrid, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.

Berger, J. (1979), Pig Earth, Londres, Writers & Readers (hai versión galega de 2007, de X. Abeleira, Vigo, Rinoceronte Editora).

Blanco, D. (1992), A poesía popular en Galicia, 1745-1885, Vigo, Xerais.

Bouhier, A. (2001 /1979/), Galicia: ensaio xeográfico de análise e interpretación dun vello complexo agrario, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia.

Camarero Bullón, C. (1993), El debate de la Única Contribución: catastrar las Castillas, Madrid, Centro de Gestión Catastral y Cooperación Tributario.

Cardesín, J. M^a (1992), Tierra, trabajo y reproducción social en una aldea gallega (siglos XVII-XX). Muerte de unos, vida de otros, Madrid, Ministerio de

Agricultura, Pesca y Alimentación.

Carmona Badía, X. ., e Nadal, J. (2005), El empeño industrial de Galicia: 250 años de historia (1750-2000), A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza.

Contreras, J. (1982), El Santo Oficio de la Inquisición en Galicia (Poder, sociedad y cultura), Madrid, Akal.

Díaz-Castroverde, J. L. (1992), “Conflictividad social y régimen de propiedad en Galicia: la cuestión de los despojos”, tese de doutoramento inédita, Facultade de Xeografía e Historia, Universidade de Santiago de Compostela.

Dubert, I. (1992), Historia de la familia en Galicia durante la época moderna, 1550-1830, Sada (A Coruña), Ediciós do Castro.

----- (2007), Cultura popular e imaxinario social en Galicia, 1480-1900, Universidade de Santiago de Compostela.

Dubert, I., coord., (2012), Historia de la Galicia Moderna, Universidade de Santiago de Compostela.

Dubert, I., e Fernández Cortizo, C. (1994), “Entre el <regocijo> y la <bienaventuranza>: Iglesia y sociabilidad campesina en la Galicia del Antiguo Régimen”, Sémata. Ciencias Sociais e Humanidades, 6.

Durán, J.A., edr., (1984), Clásicos Agrarios. Aldeas, aldeanos y labriegos en la Galicia tradicional, Madrid, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.

Eiras Roel, A. (1990), Estudios sobre agricultura y población en la España Moderna, Santiago de Compostela, Tórculo Edicións.

----- (1996), La población de Galicia, 1700-1860, Santiago de Compostela, Fundación Caixa Galicia.

Fariña Jamardo, X.(1996), A parroquia rural en Galicia, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia.

Fernández Cortizo, C. (1994), “«Aldeas y caseríos a tiro de mano de piedra». Los asentamientos rurales en el arzobispado de Santiago (siglos XVI-XVIII)”, Espacio. Tiempo. Forma. Historia Moderna, 7.

Fernández González, A. I. (1985), “A fiscalidade eclesiástica en Galicia, 1750-1850”, Tese de Doutoramento inédita, Facultade de Ciencias Económicas, Universidade de Santiago de Compostela.

Fernández Prieto, L. dir. (2000), Terra e progreso: historia contemporánea de Galicia, Vigo, Xerais.

Gallego Domínguez, O. (1989), El catastro de Ensenada en la provincia de Orense. Catálogo, Madrid, Dirección General de Bellas Artes y Archivos.

García Blanco-Cicerón, J. (2006), Viajeros angloparlantes por la Galicia del siglo XVIII, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza.

García Mercadal, Viajes de extranjeros por España y Portugal, Salamanca, Junta de Castilla y León, 1999.

González de Ulloa, P. (1950), Descripción de los estados de la casa de Monterrey en Galicia (1777), Santiago de Compostela, Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento.

González Fernández, J. M. (1997), La conflictividad judicial ordinaria en la Galicia atlántica (1670-1820), Vigo, Instituto de Estudios Vigueses.

González Lopo, D. (2002), Los comportamientos religiosos en la Galicia del Barroco, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, Dirección Xeral de Patrimonio Cultura.

González Reboredo, X. M. (2012), Os santos titulares de parroquias en Galiza, Santiago de Compostela, Sotelo Blanco.

Herbella de Puga, B.(1768), Derecho práctico i

estados de la Real Audiencia de Galicia, Santiago, Ignacio Aguayo.

Hespanha, A. M. (1993), Justiça e litigiosidade: história e prospectiva, Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian.

Iturra, R. (2001), A Religião como teoria da reprodução social: ensaios de antropologia social da religião, pecado, celibato e casamento, Lisboa, Fim de Século.

Labrada, J. L. (1804), Descripción económica del Reyno de Galicia, Ferrol, Lorenzo José Riesgo Montero (hai edición de 1971, de Galaxia, ó coidado de Francisco X. Río Barja).

Lema, X.Mª (2006), Onomástica histórico dunha parroquia galega: Berdoias, 1607-2000, Santiago de Compostela, Asociación de Onomástica.

López Morán, B. (1995), El bandolerismo gallego en la primera mitad del siglo XIX, Sada (A Coruña), Ediciós do Castro.

Meijide Pardo, A. (1979), Documentos para la historia de las reales fábricas de Sargadelos, Sada (A Coruña), Ediciós do Castro.

O’Flanagan, P. (1996), Xeografía histórica de Galicia, Vigo, Xerais.

Otero Pedrayo, R. (1955), “Ensaio sobor da paisaxe galega”, Paisaxes e Cultura: Ensaos, Vigo, Galaxia.

----- (1965), “A aldea no seu decorrer histórico”, Grial, 8.

----- (1969), Síntesis histórica do século XVIII en Galicia, Vigo, Galaxia.

Pérez García, J. M. (1979), Un modelo de sociedad rural de Antiguo Régimen de la Galicia costera, Universidade de Santiago de Compostela.

----- (2002), “Siete generaciones de gallegos (1650-1850): las claves de la reproducción social y demográfica en las Rías Bajas (Samieira)”,

Cuadernos Feijonianos de Historia Moderna, II.

Poni, C. (1982), *Fossi e cavedagne benedicon le campagne*, Bolonia, Il Mulino.

Posse, J. A. (1984), *Memorias del cura liberal*, Madrid, Siglo XXI.

Quiroga Barro, M. (2002), “Os preitos e expedientes de veciños da Real Audiencia de Galicia: aproximación ao seu estudio arquivístico”, *UNIVERSITAS: homenaje a Antonio Eiras Roel*, Universidade de Santiago.

Rey Castelao, O. (1995), *Montes y política forestal en la Galicia del Antiguo Régimen*, Universidade de Santiago de Compostela.

----- (2003), *Libros y lectura en Galicia, siglos XVI-XIX*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia.

Rey Castelao, O., e Rial García, Mª S., (2010), *Historia das mulleres en Galicia. Idade Moderna*, Pontevedra, Xunta de Galicia e Nigra Trea.

Río Barja, F. ((1990), *Cartografía xurisdiccional de Galicia no século XVIII*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega.

Rodríguez Montederramo, X.L. (2002), “Gondomar y la Historia del reino de Galicia: estudio y edición del borrador de la *Corónica grande del reino de Galicia de Atanasio de Lober*”, en Cátedra, P. M^a e López-Vidriero, Mª L., dirs., *De libros, librerías, imprentas y lectores*, Universidad de Salamanca.

Saavedra, P. (1985), *Economía, política y sociedad en Galicia: la Provincia de Mondoñedo, 1480-1830*, Madrid, Xunta de Galicia.

----- (1994), *La vida cotidiana en la Galicia del Antiguo Régimen*, Barcelona, Crítica.

----- (1996), *Das casas de morada ó monte comunal*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia.

----- (2003), *Señoríos y comunidades campesinas en la España del Antiguo Régimen. Aportaciones a historia rural de la España Moderna*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza.

----- (2007), *A Galicia do Antigo Réxime (ca. 1480-ca.1835). A Sociedade. VII. Vol. 2. Os campesiños, os conflitos sociais e os pobres*, A Coruña, Arrecife Edicións Galegas (dentro da colec. “A Gran Historia de Galicia”).

----- (2011-12), “As mulleres do couto de Rubillón fronte ó mosteiro de Melón a mediados do século XVIII”, *Boletín Auriense*, XLI-XLII.

----- (2013), *Demarcacións, topónimos, papeis, memoria. Sobre a división e control do territorio na Galicia moderna*, A Coruña, Real Academia Galega.

Seara, I. (2009), “Paisaxe é cultura, cultura é paisaxe”, limiar á nova edición de *Paisaxe e Cultura*, Vigo, Biblioteca de Estudos Oterianos.

Sobrado, H. (2001), *Las tierras de Lugo en la Edad Moderna. Economía campesina, familia y herencia, 1550-1860*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza.

Scott, J. C. (1985), *Weapons of the weak: everyday forms of peasants resistance*, Yale University.

Thompson, E. P. (1995 /1991/), *Costumbres en común*, Barcelona, Crítica.

Vázquez Lijó, J.M. (2007), *La matrícula del Mar en la España del siglo XVIII: registro, inspección y evolución de las clases de marinería y maestranza*, Madrid, Ministerio de Defensa.

Villares, R. (1981), “Los prorrates de tierras: su utilidad historiográfica”, en A. Eiras Roel et alii, *La Historia Social de Galicia en sus fuentes de protocolos*, Universidade de Santiago de Compostela.

----- (1982), *La propiedad de la tierra en Galicia, 1500-1936*, Madrid, Siglo XXI.

----- (1988), “Los foros de Galicia: algunos problemas y comparaciones (Galicia, Portugal, Valencia)”, *Ler História*, 12.

----- (1989), “Carlos III y la temporalidad del foro: los pleitos sobre despojos”, en *Estructuras Agrarias y reformismo ilustrado*, Madrid, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.

----- (1997), “A provisión de 1763 revisitada”, en *O padre Sarmiento e o seu tempo*,

Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega-Universidade de Santiago de Compostela, t. 1.

----- e Díaz-Castroverde, J. L. (1997), *O conflito foral nos séculos XVII e XVIII*, Ourense, Xunta de Galicia-Caixa Ourense.

Villares, R. Edr. (1988), *Donos de seu*, Santiago de Compostela, Sotelo Blanco.

A significancia da Terra é tema recorrente de análise e investigación polo conxunto das ciencias sociais. Múltiples teñen sido as lecturas feitas desde a xeografía, a economía, a historia, ou a antroploxía. E múltiples teñen sido, son, e serán, as repercusión que a mesma ten en múltiples facetas da sociedade e a economía galega.

Non é posible entender a Galicia de hoxe sen partir da Terra. A nosa paisaxe, a forma de ocupar o territorio, a actividade agrogandeira e, porque non dicilo, parte da nosa ideosincracia colectiva atopa explicación no vencellamento coa Terra.

Vivimos nun país con máis de 12 millóns de parcelas e onde un de cada dous galegos é propietario. Unha estrutura da propiedade fortemente atomizada e minifundista, resultado dun longo proceso, en ocasións tortuoso, de acceso á mesma que garda relación directa cun poboamento altamente disperso. Este modelo mantivo un equilibrio, alterado na segunda metade do século pasado cun proceso de urbanización e desenvolvemento integral que, sen embargo, non modificou de xeito parello unha base territorial moi reticente aos cambios.

Cómo xestionar a día de hoxe esta situación é un reto estrutural de relevancia. A súa incidencia deixase sentir con forza en asuntos como a competitividade do sector agropecuario, o mantemento da calidade ambiental e a loita contra os incendios ou a planificación urbanística. Máxime nun contexto actual de debilidade demográfica e funcional de significativas bisbarras.

Neste escenario tivo lugar en Lalín no outono de 2013 un Seminario da UIMP que tivo como obxectivo actualizar as aproximacións á Terra desde unha perspectiva integral. Partindo do feito histórico, prestouse atención ás repercusións económicas, ás políticas públicas de mobilidade ou ás implicacións socioeculturales e sociolóxicas que a Terra tivo, e ten, en Galicia.

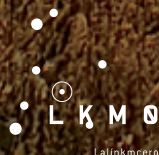
Esta publicación recopila parte das intervencións de profesores universitarios, profesionais do sector, responsables políticos e técnicos da administración que abordaron, desde a súa particular versión, a relevancia da Terra en Galicia. O seu pasado, o presente e o futuro.

Román Rodríguez González
Pegerto Saavedra Fernández

Concello de Lalín
Concellería de Cultura
www.lalin.org

Lalínknecero

Universidad
Internacional
Menéndez Pelayo

